

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1

2000

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современой истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Đorđe Borozan

UREĐIVAČKI ODBOR

*Ljubodrag Dimić, Bojan Dimitrijević (sekretar), Đorđe Mikić (Banja Luka),
Jan Pelikan (Prag), Radoslav Raspopović (Podgorica), Andrej Šemjakin (Moskva),
Nobuhiro Šiba (Tokio), Đoko Tripković, Novica Veljanovski (Skoplje),
Mihailo Vojvodić, Slavko Vučković, Nikola Žutić*

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić-Lazić

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11, (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY,
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF MODERN HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE,
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА,
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XVIII

2000. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Đorđe Stanković NIKOLA PAŠIĆ I ALBANSKO PITANJE 1914–1917	9
Gojko Malović KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA I PITANJA OPTANATA NA KONFERENCIJI MIRA U PARIZU 1919–1920	29
Ljubomir Petrović PROBLEMI STANOVANJA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1918–1941.....	49

PRILOZI

Kosta Nikolić JEDAN POGLED NA MARTOVSKE I APRILSKE DOGAĐAJE 1941. U JUGOSLAVIJI	65
Dragomir Bondžić „NOVO VREME“ O SLOMU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE (MAJ–AVGUST 1941)	77
Momčilo Mitrović BEOGRAD 1944–1950 NEKI ASPEKTI DRUŠTVENOG ŽIVOTA	91
Aleš Gabrič PREOKRET KULTURNO-POLITIČKE LINIJE KPJ POSLE REZOLUCIJE INFORMBIRO-a	101
Bojan Dimitrijević VAZDUŠNE OPERACIJE NATO U JUGOSLAVIJI I POSLEDICE	109
Borislava Lilić RADNIČKI I SOCIJALISTIČKI POKRET U PIROTSKOM KRAJU DO PRVOG SVETSKOG RATA.....	121

OSVRTI

Svetlana Popović „ISTORIJA 20. VEKA“ 1983–1992 (ANALIZA SADRŽAJA)	131
Slobodan D. Milošević IZBEGLICE I PRESELJENICI U SRBIJI 1941–2000 PREDLOG ZA ISTRAŽIVANJE.....	143

PRIKAZI

Volter Laker ISTORIJA EVROPE 1945–1992 (Đoko Tripković)	147
Sladana Bojković Miloje Pršić STRADANJE SRPSKOG NARODA U SRBIJI 1914–1918 (Đorđe Borozan)	150
Dragan S. Nenezić JUGOSLOVENSKE OBLASTI POD ITALIJOM 1941–1943 (Slobodan Selinić)	152
Dimitrije Đorđević, OŽILJCI I OPOMENE, knjiga 3 (Kosta Nikolić)	153
JOVAN MIRKOVIĆ OBJAVLJENI IZVORI I LITERATURA O JASENOVAČKIM LOGORIMA (Milan Koljanin)	154
Radoica Luburić POMIRENJE JUGOSLAVIJE I SSSR-a 1953–1955 (Đorđe Borozan)	156
Kosta Nikolić ISTORIJA RAVNOGORSKOG POKRETA 1-3 (Bojan B. Dimitrijević)	157
Branko Mamula SLUČAJ JUGOSLAVIJA (Bojan B. Dimitrijević)	158
Zoran Lakić ISTORIJA I ISTORIOGRAFIJA (Branislav I. Mićanović)	160
Miladin Milošević Bora Dimitrijević ODJECI PAŠICEVOG ŽIVOTA (Ljubodrag Dimić)	161
Aleksandar Đ. Marinković ŽENIDBA KRALJA ALEKSANDRA (Radina Vučetić-Mladenović)	163
ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО МИРОВОЙ ОПЫТ И ПРОБЛЕМЫ РОССИИ (Građansko društvo, svetsko iskustvo i problemi Rusije) (Nataša Milićević)	164

HRONIKA

AKTIVNOSTI SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU (januar–jul 2000)	167

IN MEMORIAM

PETAR KAČAVENDA (1932–2000)	169
BIBLIOGRAFIJA	171

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Djordje Stanković NIKOLA PAŠIĆ AND THE ALBANIAN QUESTION (1914–1917)	9
Gojko Malović THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS, AND SLOVENES AND THE QUESTION OF THE MINORITIES OPTION AT THE PARIS PEACE CONFERENCE 1919–1920	29

Ljubomir Petrović THE HOUSING PROBLEM IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1918–1941	49

CONTRIBUTIONS

Kosta Nikolić A VIEW OF THE MARCH AND APRIL 1941 EVENTS IN YUGOSLAVIA	65

Dragomir Bondžić „THE MODERN TIMES“ ON THE BREAKDOWN OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (May – August 1941)	77

Momčilo Mitrović BELGRADE 1944–1950, SOME ASPECTS OF LIFE IN THE CITY	91

Aleš Gabrič CHANGES IN THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY'S CULTURAL AND POLITICAL COURSE FOLLOWING THE CONFLICT WITH THE COMINFORM	101

Bojan B. Dimitrijević NATO AIR OPERATIONS AGAINST YUGOSLAVIA AND THE CONSEQUENCES	109

Borislava Lilić THE LABOR AND SOCIALIST MOVEMENT IN THE PIROT REGION PRIOR TO WORLD WAR ONE	121

REVIEWS

Svetlana Popović „HISTORY OF THE 20TH CENTURY“ 1983–1992 (ANALYSIS OF CONTENTS)	131

Slobodan D. Milošević REFUGEES AND VOLUNTARY SETTLERS IN SERBIA 1941–2000 A PROPOSAL FOR RESEARCH	143

CRITIQUES

Walter Laquer HISTORY OF EUROPE 1945-1992 (Djoko Tripković)	147
Sladjana Bojković, Miloje Pršić THE HARDSHIP OF THE SERBIAN PEOPLE IN SERBIA (1914-1918) Djordje Borozan	150
Dragan S. Nenezić YUGOSLAV REGIONS UNDER ITALIAN OCCUPATION 1941-1943 (Slobodan Selinić)	152
Dimitrije Djordjević SCARS AND ADMONITIONS Book 3 (Kosta Nikolić)	153
Jovan Mirković PUBLISHED SOURCES AND LITERATURE REGARDING THE JASENOVAC CONCENTRATION CAMP (Milan Koljanin)	154
Radoica Luburić RECONCILIATION OF YUGOSLAVIA AND RUSSIA 1953-1955 (Djordje Borozan)	156
Kosta Nikolić HISTORY OF THE MOVEMENT OF RAVNA GORA 1-3 (Bojan B. Dimitrijević)	157
Branko Mamula CASE YUGOSLAVIA (Bojan B. Dimitrijević)	158
Zoran Lakić HISTORY AND HISTORIOGRAPHY (Branislav I. Mićanović)	160
Miladin Milošević Bora Dimitrijević ECHOES OF PAŠIĆ'S LIFE (Ljubodrag Dimić)	161
Aleksandar Dj. Marinković THE WEDDING OF KING ALEXANDER (Radina Vučetić-Mladenović)	163
BOURGEOIS SOCIETY, THE GLOBAL EXPERIENCE, AND RUSSIA'S PROBLEMS (Nataša Miličević)	164

CHRONICLE

THE WORK OF ASSOCIATES OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY (January – July 2000)	167

IN MEMORIAM

PETAR KAČAVENDA (1932–2000)	169
BIBLIOGRAPHY	171

RASPRAVE I ČLANCI

ĐORĐE STANKOVIĆ, redovni profesor
Filozofski fakultet
Beograd, Čika Ljubina 18-20

UDC 323(496,5) „1914/1917”

NIKOLA PAŠIĆ I ALBANSKO PITANJE 1914–1917

ABSTRACT: Nastojanja Austro-Ugarske da na srpsko-albanskoj granici otvori drugi front prema Srbiji, umirivanje Albanije od strane Srbije i uticaj saveznika i neutralne Italije na konsolidaciju odnosa, abdikacija albanskog kralja Vilhelma od Vida i ustanak proturske struje muslimanskog stanovništva, pariranje Srbije neprijateljskom raspoloženju prema Srbiji preko odanog srpskog saveznika Esad-paše Toptanija i velikih savezničkih sila i Italije, tajni sporazumi sa Esad-pašom i njihova pozitivna uloga u pomoći srpskoj vojsci i narodu prilikom povlačenja preko Albanije i evakuacija na ostrvo Krf, upad srpske vojske u Albaniju juna 1915. i njegove posledice.

I

Početkom Prvog svetskog rata 28. jula 1914. i otpočinjanjem neprijateljskih ratnih operacija između Srbije i Austro-Ugarske, obnovljeno je zaoštravanje odnosa na srpsko-albanskoj granici. Pašić je o tome bio podrobno obaveštavan i blagovremeno upozoravan na kontramere koje su preduzele vojne komande na granici. Situacija je bila vrlo ozbiljna čim je već na samom početku avgusta 1914. Pašić obavestio ruskog otpravnika poslova Šstrandtmana da austrougarski agenti u Albaniji vrše pritisak na vlastaoca Vilhelma od Vida i emigrante sa Kosova da podignu oružje protiv Srbije, time otvore drugi front prema Srbiji i iskoriste priliku da u povoljnem momentu stvore Veliku Albaniju. O tome je Šstrandtman 6. avgusta izvestio svog ministra spoljnih poslova Sergeja Sazonova.¹ Podstaknut od Pašića isto je uradio i italijanski poslanik u Nišu Skviti 12. avgusta, navodeći svom ministru Sidneju Soninu da srpska vlada neće učiniti ništa u pogledu ofanzivnih akcija protiv Albanije bez konsultacija sa Italijom.² Cilj akcije u Albaniji je bio da se objedinjeni „muslimanski revolucionarni pokret” usmeri protiv Srbije.³ U tom smislu, Pašić se klonio nepromišljenih vojnih akcija i kako je javio poslaniku u Parizu Milenku Vasiću, a ovaj preneo italijanskom ambasadoru Titoniju, čak je „vršio snažan pritisak” na crnogorskog kralja Nikolu da ne preduzima nikakve vojne akcije za osvajanje Skadra, što je ovome bio jedan od glavnih ciljeva.⁴

Austro-Ugarska je neprekidno i intenzivno radila na tome da albanske pravake sa Kosova, u emigraciji u Albaniji, Isu Boljetinca, Bajrama Curija i Hasana Prištinu, uz pomoć mladoturskih oficira angažuje da napadom na celoj dužini granice prema Srbiji stvore snažan drugi front i izazovu ustanak Albanaca na Kosovu,

¹ Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915*, Beograd 1972, 163.

² *I documenti diplomatici italiani*. Quinta seria: 1914–1918. Vol. 1, Roma 1954, 127.

³ *Pravda*, 30. avgusta 1914, 1 (prema izveštaju koji je doneo italijanski list „Corriera dela Sera”).

⁴ *I documenti diplomatici italiani*, 233.

kojim bi oni rukovodili, i time odvukli značajan deo srpske vojske s glavnog fronta na severu. Pašić je 16. avgusta 1914, da bi umirio muslimansko stanovništvo severne i srednje Albanije, preko ohridskog načelnika Jona Ćirkovića izneo sledeće stavove srpske vlade: „Možemo dati svakom plemenu zasebnu upravu, a sva plemena da obrazuju jedan senat koji će njima upravljati i zakone donositi. Sa Srbijom da naprave savez političko-carinski za zajedničku odbranu od spoljnog neprijatelja. Da nam dadu napraviti železnici do primorja. Najčistija bi situacija bila kad bi oni primili personalnu i carinsku uniju, a unutar da se upravljaju po svojim običajima. Trebalo bi da se postigne sporazum sa nekoliko glavnih prvaka, a posle da se doneše rešenje na jednoj njihovoj skupštini i da nas pozovu na zajednicu – personalnu ili realnu uniju itd., da imamo zajedničku vojsku, carinu i zajednicu saobraćajnih sredstava”.⁵ Sa ovim stavom srpske vlade potpuno se složio i Esad-paša, kome je to javljeno u Pariz gde je oputovao početkom rata iz Rima, zbog svoje dosledne antinemačke i antiitalijanske politike prema Albaniji.⁶

Esad-paša je imao podršku u delu muslimanskog stanovništva u Albaniji, a posebno kod prvaka plemena Gaša, Hasa i Krasnića, tako da mu je Pašić sugerisao, kako bi se suprotstavio „revolucionarnim muslimanskim ustanicima”, da se iz Pariza vradi u Albaniju i stavi na čelo pobune protiv vladaoca Vilhelma od Vida, uz pomoć svog vernog poverenika Šahim-beja i srpske vlade. Pogotovo što je srpska vlada već izdašno oružjem, municijom i novcem pomagala prvaka Hadži-Camil Feju, da bi kod „osmanlija” neutralisala antisrpsko raspoloženje i oružane pretnje.

Pokreti ustanika u Albaniji bili su bez jasne političke orientacije i nacionalno nedefinisani, a u matičnom toku išli su granicom verskog opredeljenja. Pašić je stoga veoma teško mogao da kontroliše situaciju i kanališe je u prosrpskom pravcu, pa je zato od Esad-paše kao najuticajnijeg prvaka tražio da se vrati u Albaniju.⁷

U međuvremenu Pašić je nastojao da oslabi moguću albansku intervenciju protiv Srbije i podsticao je, u tom smislu, unutrašnje podele u Albaniji, kako među prvacima tako i kosovskim emigrantima, pa i na samom Kosovu, koje su se razbuktavale neobičnom brzinom. S tim u vezi, Pašić je 25. avgusta uputio „komandantu novih oblasti” telegram u kome između ostalog naređuje: „... da (komandant - prim. aut.) ne zabranjuje izvesnim policijskim činovnicima, da vode nadzor i pregovaraju sa arnautskim prvacima, jer oni rade po mojoj naredbi a u cilju da znaju šta se radi i sprema, i da ih podele i zavade - a sem toga da ih u izvesnim momentima upotrebe za izvršavanje zadataka, koji su nama u interesu...”⁸ Kod Pašića se tada i nazrela zamisao o podeli Albanije. Otpravniku poslova Srbije u Rimu Ljubomiru Mihailoviću uputio je 28. avgusta strogo poverljiv telegram u kome je dao instrukcije da „na zgodan način sondira Ital./ijansku/ Vladu, daju li bi pristala da uzme Valonu, a Grčkoj i Srbiji dopusti da ostale delove sporazumno posednu i uzmu”.⁹ U tom smislu i poslanicima u savezničkim zemljama uputio je 1. septembra sličan telegram – da ispitaju raspoloženje savezničkih vlada o tome da li bi savezničke sile bile protivne da Srbija, zbog mogućeg napada iz Albanije i njenih prisnih veza sa Austro-Ugarskom, Bugarskom i Turskom, preventivno zauzme najvažnije strategijske tačke u Albaniji kako bi se obezbedila s juga. Poslanici su

⁵ Dušan T. Bataković, *Esad-paša Toptani i Srbija 1915*, „Srbija 1915. godine”, zbornik radova, 4, Beograd 1985, 303-305.

⁶ D. T. Bataković, *n. r.*, 304-305.

⁷ D. T. Bataković, *n. r.*, 304.

⁸ AS, MID, str. pov. 1914, fasc. VI, doc. V, 195.

⁹ AS, MID, str. pov. 1914, fasc. VI, doc. V, 193.

odmah odgovorili da ne bi trebalo vojno ulaziti u Albaniju bez prethodnog odborenja saveznika.¹⁰

U međuvremenu u Albaniji je pobedila proturska muslimanska struja i knez Vilhelm od Vida morao je 4. septembra 1914. da napusti presto i Albaniju. Pašić je to iskoristio i istog dana ponovo obavestio savezničke vlade da Srbiji preti neposredna opasnost od napada iz Albanije, koje podstreknuju Turska i Bugarska, i sugerisao da Srbija zauzme bar nužne strategijske tačke na granici i graničnom pojasu u Albaniji do konačnog rešenja albanskog pitanja „od strane Evrope“. Savezničke vlade su i ovaj Pašićev predlog odbile, podsećajući ga da je najvažniji front na severu protiv Austro-Ugarske. Iako je dobio negativan odgovor, Pašić je konsultovao Vrhovnu komandu u smislu opravdanosti zaposedanja severne Albanije, ukoliko Turska i Bugarska napadnu Grčku i Srbiju. I Vrhovna komanda, a ruska vlada posebno, bile su izričito da „za sada ne mogu nikakav pozitivan odgovor dati“.¹¹

Pašić je tada pristupio izvođenju trećeg plana – 17. septembra 1914. sklopio je s Esad-pašom Toptanijem, koji je preko Grčke došao u Niš, u strogoj tajnosti, konvenciju „kojom je postavljen temelj odnosima nalik na realnu uniju, između Srbije i Albanije“, priznajući granice ustanovljene 1913. godine, s manjim ispravkama. Pomogao je Esad-paši sa 100.000 franaka uz obavezu da će ovaj „sprečavati agitaciju neprijateljsku prema Srbima i održavati mir na granici“. S obzirom na to da je Esad-paša bio posebno zainteresovan da bude šef albanske države, Pašić mu je obećao da će podržati njegov izbor i nastojati da ga i saveznici priznaju.

Šta je, zapravo, sadržavao tajni sporazum iz koga možemo da vidimo stvarne namere Nikole Pašića? Prvo, tajni sporazum između Pašića i Esad-paše Toptanija sastojao se od 15 tačaka, kojim su se uređivali odnosi između Srbije i Albanije, poslo u pomoć srpske vlade Esad-paša preuzme vlast u Albaniji. Sporazumom je bilo predviđeno da se uspostavi „trajni mir i prijateljstvo između dve zemlje“ i da se ne sklapa nikakav sporazum a drugom državom koji bi išao na štetu jedne od potpisnica. Srbija se obavezivala da pomogne sređivanju prilika u Albaniji „u duhu njenih narodnih tradicija i potreba albanskog naroda“, tj. da pomogne stvaranju zakonodavnog saveta albanskog naroda u kome će biti zastupljeni predstavnici svih plemena što je ukazivalo na uspostavljanje parlamentarne demokratske države. Ukoliko se postavi pitanje izbora vladara Albanije da to učini Velika skupština albanskog naroda, sastavljena od po dva predstavnika iz svakog plemena i da vladara koga Velika skupština izabere priznaju obe strane. Esad-paša je primio obavezu da u saradnji sa Srbijom organizuje zajednička predstavništva u drugim zemljama, zajedničku odbranu i zajednički saobraćaj, što je pretpostavljalo da se osnuje i zajedničko telo koje će se brinuti o očuvanju savezništva i osiguranju zajedničkih ustanova. Obavezao se takođe da će sprečavati svaku neprijateljsku agitaciju protiv Srbije na svojoj teritoriji i dozvoliti hrišćanima slobodu veroispovesti i školovanje na dijalektu kojim govore. Problem razgraničenja između Srbije i Albanije rešavala bi mešovita komisija koja bi se naknadno obrazovala, s tim da se Esad-paša neće protiviti izgradnji Jadranske železnice do Drača a da će vlasnicima kojima zemlja bude uzeta prilikom građenja pruge obeštećenje isplatiti Kraljevina Srbija. U međuvremenu dok se ne izabere vladar Albanije, Srbija će isplaćivati Esad-paši mesečno 50.000 dinara. Predviđeno je takođe da je za obe strane

¹⁰ AS, MID, str. pov. 1914, fasc. VI, doc. VI, 233, 239.

¹¹ FO, PRO 438, War general, Vol 3, N 230, 246; *I documenti diplomatici italiani*, 400, 406; D. Janković, *n. d.*, 166.

prelazak granice vojskom moguć samo po pozivu jedne strane. Sporazum je trebalo da ovare vladari Srbije i Albanije, kada ovaj drugi bude izabran, s tim što se Esad-paša obavezao da neće ništa preduzeti protiv ovog sporazuma i da će tesno saradivati sa predstavnikom Kraljevine Srbije u Albaniji, bez obzira ko na to mesto bude određen.

Ovaj sporazum, načinjen na turskom i srpskom jeziku, koga je prvi na albanskom jeziku objavio Šukri Rahimi, a u srpskoj istoriografiji Dušan Bataković, za Pašića bio je sklopljen samo zato da bi se Srbija obezbedila „od napada bar s te strane za vreme dok se rat ne švrsi”, mada njegov sadržaj govori i o dalekosežnijim namerama srpske vlade prema Albaniji i čini osnov za njihovu konkretnu realizaciju. Uz pomoć srpske vlade koja ga je snabdevala oružjem, municijom i značajnom sumom novca (100.000 franaka!), Esad-paša je u okolini Debra sakupio oko 5.000 arbanaških dobrovoljaca i krajem septembra 1914. prešao u Albaniju.¹²

Početkom oktobra 1914. Esad-paša je uspeo da formira vladu u Daču, ali je time samo pojačao haos i anarhiju u Albaniji.¹³ Da bi umirio muslimanske ustanike u Albaniji, Pašić je 19. septembra naredio konzulu u Draču Panti Gavriloviću da saopšti, pre nego Esad-paša dođe u Albaniju, „šefovima ustanika osmanlija da Srbija nema nikakvih namera neprijateljskih odnosno Albanije” i da će preduzeti vojne mere samo u slučaju ako bude napadnuta na granici.¹⁴ Ulazak Turske u rat na strani Centralnih sila početkom novembra 1914. doprineo je jačanju muslimanske struje u Albaniji i, s tim u vezi, antisrpske propagande i slabljenja tek uspostavljene vlasti Esad-paše. Komandant trupa „novih vlasti” javljaо je Vrhovnoj komandi, a ova Nikoli Pašiću, da se među muslimanima rasturaju proklamacije „o svetom ratu protiv nas i Crnogoraca” i da su prilike na granici „vrlo ozbiljne zbog jakih i stalnih agitacija mladoturaka i Austrije”.¹⁵

Pašić je novonastalu situaciju iskoristio da u nekoliko navrata tokom druge polovine novembra 1914. obavesti rusku vladu o tome da je situacija na granici prema Albaniji vrlo zabrinjavajuća i da je i sam Esad-paša molio da Srbija, iz preventivnih razloga, zauzme Elbasan i pomogne ugušivanju pobune u Albaniji i učvršćenju njegove vlasti. Pašić je bio sklon ovom predlogu i to nije krio pred saveznicima. Englesku i Francusku je obavestio, tom prilikom, o pripremama mladoturaka da napadnu Srbiju istakavši da je celishodnija preventivna akcija Srbije nego kasnije angažovanje znatno većeg broja vojnika.¹⁶

Ne obavestivši velike sile, a ni Srbiju, Italija je 25. decembra 1914. zauzela albansku luku Valonu, zaposednuvši nekoliko dana ranije i ostrvo Saseno. Sile Antante su blagonaklono posmatrale akciju Italije sa ciljem da je odobrovolje i iz sta-

¹² D. T. Bataković, *n. r.*, 306.

¹³ FO, PRO 438, War general, Vol 3, N 230, 246; *I documenti diplomatici italiani*, 400, 406; D. Janković, *n. d.*, 166.

¹⁴ AS, MID, str. pov. 1914, fasc. VI, doc. VII, 332; *I documenti diplomatici italiani*, 438-439, 497.

¹⁵ D. Janković, *n. d.*, 166-167. Nikola Pašić je preko savezničkih vlasta posredno stavljao do znanja Italiji da bi se odrekao aspiracija na Valonu, ako bi Italija po tu cenu obezbedila Esad-paši titulu šefa države, posebno što je uspeo da Esad-paša uđe u Drač s brojno jakim korpusom od 5.000 vojnika (u: *Pravda*, 9. septembra 1914. 1; 25. septembra 1914, 1).

¹⁶ AJ, Zbirka Jovana M. Jovanovića, 80-7-507. Da bi ublažio stav saveznika, Pašić je naglašavao da „uzdržava Crnu Goru da ne okupira Skadar i Grčku da ne ide dalje”, ali su saveznici ostali pri mišljenju da je Srbiji glavni front protiv Austrije i da ne treba da razvlači vojne snage (D. Janković, *n. d.*, 167). – Da je srpska vlasta zaista mislila samo na preventivnu akciju govori nam i odluka tajne sednice Narodne skupštine od 20. novembra 1914, gde su prezentirani jugoslovenski program i granice nove države. Granica prema Albaniji i Grčkoj bila je povućena na karti koju je poslanicima tumačio Jovan Cvijić, na osnovu odluka Londonske i Bukureštske konferencije 1913 (AD MAE, Série guerre 1914-1918. Serbie, Vol 370, Fol 67-69).

tusa neutralne države pridobiju na svoju stranu. Pašić je bio vidno uznemiren zbog iznenadne italijanske akcije, a ogorčenje se prenelo i na vladu i parlamentarne krugeve.¹⁷ Pod njihovim pritiskom on je već 27. decembra saopštio Vrhovnoj komandi „... da se približuje trenutak kada ćemo prinuđeni biti da Srbija okupira Elbasan, Mat, pa može biti i sam Drač, i da zbog te mogućnosti treba sve spremiti da bude gotovo, pa kad se dade nalog da se može brzo i bez velikih žrtava izvršiti“.¹⁸ Potom je 2. januara 1915. izvestio regenta Aleksandra da se anarhija širi svuda po centralnoj i severnoj Albaniji i da Esad-paša „ne uspeva da revolucionare uništi niti da ih suzbije“, zbog čega je tražio pomoć od Italije, a Srbija je „sondirala sile Trojnog Sporazuma“ i čeka odgovor „radi odluke za naše držanje“.¹⁹ U tom smislu poslao je ponovo 6. januara poruku ruskom ministru spoljnih poslova Sergeju Sazonovu, u kojoj dramatično upozorava da bi ustanici protiv Esad-paše mogli upasti i na Kosovo i pobuniti Albance u „novoo oslobođenim oblastima“.²⁰

Vojvoda Radomir Putnik, načelnik Vrhovne komande, obavestio je Pašića 7. januara da je izvršena priprema zauzimanja „strategijskih granica u Albaniji“ koje je Srbija ranije držala i molio da se to pitanje konačno reši u dogovoru s ministrom vojnim i „komandantom trupa vojnih oblasti“. Istog dana Pašić je odgovorio da za sada „priateljske sile savetuju nam da ne zauzimamo strategijske tačke u Albaniji da ne bismo izazvali kakve komplikacije“, ali je lično savetovao da bude sve spremno „za zauzimanje teritorije kad za to nastupi momenat“.²¹ Putnik je 11. januara upozorio Pašića da bi akcija bila celishodna samo ako budu preduzeti jači napadi komita iz Bugarske, jer Austro-Ugarska verovatno u dogledno vreme ne planira novu ofanzivu. Pašić mu je odgovorio da bi akcija u Albaniji bila nužna samo ukoliko se Bugarska, kao što je to uradila Turska, i formalno opredeli za Centralne sile i preduzme akciju protiv Srbije i ukoliko Esad-paša bude poražen od mладотuraka u Albaniji.²²

S obzirom na to da se Esad-paša sam uspešno branio od ustanika i da su počeli intenzivni pregovori sila Antante i Italije, Pašić se nije odlučio na vojnu intervenciju prema Albaniji i sve do maja 1915, kada je Italija ušla u rat na strani sila Antante, pustio je da albansko pitanje miruje. O tome je Trubecki obavestio i Sazonova 29. marta 1915. godine.²³ Pašić je, u međuvremenu, nastavio da finansijski pomaže Esad-pašinu vladu. Ne znajući tačno odredbe Londonskog ugovora od 26. aprila, ali obavešten od poslanika u savezničkim zemljama da je tim ugovorom Italija ušla u rat na strani sila Antante uz znatne koncesije, između ostalog, i na jadranskoj obali Albanije, Pašić je početkom maja 1915. ponovo aktivirao albansko pitanje. Na vest da Srbija priprema upad u Albaniju lord Kičiner, britanski

¹⁷ Dragovan Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslovensko pitanje*, Zagreb 1973, 38; Pisarev J. A., *Srbija i Černogorija u prvoj mirovnoj vojni*, Moskva 1968, 89; D. Janković, *n. d.*, 168.

¹⁸ AS, MID, Političko odeljenje 1914, fasc. XIV, pov. br. 8854. – U tom smislu, kako bi se otupila oštrica italijanskih pretenzija na Balkan, posebno među albanskim stanovništvom u srpskoj vlasti je sve više preovalivalo mišljenje da na „novoo oslobođene oblasti“ treba proširiti ustavno uređenje Srbije i političke slobode (FO, PRO 438, War general, Vol 4, N 514).

¹⁹ AS, MID, Političko odeljenje 1914, fasc. XX, pov. br. 9125.

²⁰ D. Janković, *n. d.*, 168-169.

²¹ AS, MID, Političko odeljenje 1914, fasc. XXV, pov. br. 9282.

²² D. Janković, *n. d.*, 169-170.

²³ D. Janković, *n. d.*, 170-171; Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956, 143. Nikoleta Pašić se plašio da Esad-paša neće izdržati u borbi sa ustanicima i da će na vlast doći mладотурска stranka koja bi mogla da stvorи vojsku od 50-60.000 vojnika što bi predstavljalo veliku opasnost za Srbiju. Zato je stalno insistirao na preventivnim meraima za koje ne bi trebalo više od 15-20.000 srpskih vojnika, nego tri puta više, ukoliko Esad-paša bude poražen. – up.: D. Janković, *n. d.*, 170).

ministar rata, uputio je 15. maja vojvodi Putniku telegram u kome ga obaveštava da bi ta operacija bila pogrešna i s političkog i s vojnog stanovišta. „Vojnička situacija zahteva”, pisao je lord Kičiner, „da Srbija treba da zadrži svu svoju snagu u cilju da obezbedi Bosnu i Hercegovinu i ostatak jadranskog mora učestvujući u zajednici sa Rusijom i Italijom”. O tom britanskom stanovištu bio je obavešten i Nikola Pašić.²⁴

Pošto nije mogao da dobije saglasnost saveznika za zauzimanje strategijskih tačaka u Albaniji Pašić je, ne odustajući od namera, zatražio od saveznika da mu pošalju pomoć od 10.000 vojnika kako bi učvrstio vlast Esad-paše, ali su oni, prozrevši njegove namere, i to kategorično odbili. Pašić je i dalje ostao uporan u stavu da se iz Albanije spremaju ozbiljni napadi na Srbiju, pogotovo što je početkom juna 1915. Esad-paša izgubio većinu teritorije i bio opkoljen u Draču. Iako joj saveznici nisu dali saglasnost da interveniše u Albaniji, Srbija je 4. juna 1915. sa preko 20.000 vojnika (Podrinski, Prizrenski i Ohridski odred) zauzela Elbasan, a 11. juna i Tirau i u tim delovima Albanije uspostavila Esad-pašinu vlast. Saveznicima nije preostalo ništa drugo nego da izraze negodovanje, ali nisu ništa preuzeli, osim formalnih zvaničnih protesta kod srpskih poslanika o čemu je Pašić bio podrobno izvešten iz Londona, Pariza, Rima i Petrograda.²⁵ Radi efikasnijih vojnih operacija i ostvarivanja planiranih vojnih i političkih zadataka, od trupa u Albaniji formiran je jedinstveni Albanski odred pod komandom pukovnika Dragutina Milutinovića. Odred je imao generalni zadatak da sproveđe temeljnu pacifikaciju u Albaniji i time spreči da Srbiji sa te strane dođe bilo kakva realna vojna opasnost.²⁶

Da bi ublažio stavove i negodovanje saveznika, ali i izvukao maksimalnu korist za Srbiju, Pašić je 9. juna 1915. telegrafisao komandantu trupa u Albaniji: „Sa naseljenje (sic! - sa stanovništvom - (prim. aut.) koje je okupirao, a nije se protivilo našoj okupaciji treba postupati blago, očinski, i zadobijati njihovu simpatiju, da glasaju, ako zatreba, da ostanu pod srpskom upravom”. Isto je telegrafisao načelnicima srezova Ohrid i Prizren, dodavši da „ovako postupanje iziskuju naši opšti interes”.²⁷ Pašićev zamenik u Ministarstvu inostranih dela Jovan M. Jovanović protumačio je ovu njegovu akciju nužnošću Srbije i Crne Gore da svojim prisustvom u Elbasanu, Tirani i Skadru, kojeg su u međuvremenu osvojili Crnogorci, pokažu da se „bez njih ne može izvršiti deoba Albanije”, s obzirom na Londonski ugovor sa Italijom i okupaciju južne Albanije i posebno Berata koje je izvela Grčka.²⁸

Pašić je tokom 1915. u nekoliko navrata davao instrukcije srpskoj vojsci u Albaniji kako da se ponaša i uspostavi vlast koja će zadobiti poverenje lokalnog albanskog stanovništva. Pukovniku Mišiću telegrafisao je 8. juna u Elbasan: „Da se pored načelnika srpskog, koji treba da je Arnautin, ali naš privrženik, postavi kao njegov pomoćnik naš činovnik. U početku treba tako raditi, kao da su njihovi činovnici i njihova mesna uprava – ali docnije, ako prilike evropske dozvole, postaviće se svuda naša vlast. Vojska treba da održava sigurnost i red u zemlji. Treba najbrižljivije i najenergičnije nastati (sic! - nastojati - prim. aut.) da se dobro ime naše vojske kod Arnauta održi. Arbanasi govore: „Srpska vojska je najbolja. Ona

²⁴ AS, MID, Političko odeljenje 1915, fasc. I, pov. br. 12201.

²⁵ D. Šepić, *n. d.*, 113-115; D. Janković, *n. d.*, 172-174; Pisarev J. A., *n. d.*, 90. - Vidi još: AS, MID, Političko odeljenje 1915, fasc. IV, pov. br. 6088; fasc. XI, 6219, 6026, 12566.

²⁶ D. T. Bataković, *n. r.*, 309.

²⁷ AS, MID, str. pov. 1915, fasc. IX, D III, 1454; D IV, 1519.

²⁸ Jovan M. Jovanović, *Borba za narodno ujedinjenje 1914-1918*, Beograd (b. g.), 67; D. Šepić, *n. d.*, 113-115; D. T. Bataković, *n. r.*, 309-311.

čuva veru, familiju i imanje Arnauta". To stečeno dobro ime ne treba sadašnja vojska da proigra i upropasti".²⁹ Ministru unutrašnjih dela Ljubomiru Jovanoviću telegrafisao je 10. juna 1915: „Može se postaviti raspisom /Husein/ Ramzi-beg za kapitana (načelnika sreza donjodebarskog – prim. aut.) sa platom koja će biti ravna plati III klase. I da se ostave žandarmi na istim uslovima na kojima su ostali u novo osl./obodenim/ oblastima”.³⁰

Ministru vojnom pukovniku Radivoju Bojoviću, na njegov predlog da se u Albaniji započe sa otvaranjem srpskih škola i dovođenjem srpskih učitelja, Pašić je 18. juna 1915. odgovorio: „Srpska vojska odbila je arnautske napade i privremeno posela strategiske tačke dok Esad-paša, predsednik arbanaške vlade utvrdi svoju vlast, pa će se onda vratiti u Srbiju /sic!/. Albanija je stvorena odlukama međunarodne konferencije, i Srbija ne želeći da dolazi u sukob sa silama prijateljicama, ne može tamo preduzimati mere, koje bi značile, kao da je to naša teritorija, pa prema tome nemojte sada otvarati škole”.³¹ Sličan stav imali su i poslaniči srpske Narodne skupštine. Kada je Italija u službenoj formi protestovala zbog srpske okupacije Elbasana i Tirane, na pitanje narodnih poslanika o karakteru ove akcije, Pašić je odgovorio da je Srbija već stavila saveznicima do znanja „...da je daleko od ovog akta pravi kakav svršen čin”.³² Lični poverenik Nikole Pašića u Albaniji, poručnik Mladen Stamatović, uspeo je da pridobije albanske pravake i priпадnike plemena Maćana, kao i njihovog poglavara Ahmed-bega Zogua. I ne samo to. Na Pašićevu molbu Stamatović je Ahmed-bega Zogua doveo čak u Niš na pregovore, ali detalji tih pregovora nisu poznati, izuzev što oni otkrivaju da je Nikola Pašić imao i lične dopunske varijante za smirivanje situacije u Albaniji, s raznim albanskim prvacima, s jednim ciljem – da učvrsti i dugotrajnije obezbedi vlast Esad-paše.³³

U širem kontekstu međunarodnih odnosa, kada se na Srbiju vršio izuzetno snažan pritisak da se daju koncesije Rumuniji u Banatu i Bugarskoj u Makedoniji, Pašić je tražio izlaz, doduše ograničen međunarodnim konvencijama, na drugoj strani – u Albaniji – i to s puno takta i uvažavanja Albanije kao međunarodno priznate države. S druge strane, to je bilo pariranje agresivnim italijanskim aspiracijama ne samo prema Albaniji nego i njenim nastojanjima da proširi interesne sfere na ceo Balkan.

Kada su se vojne akcije u Albaniji stabilizovale, Nikola Pašić je uputio u Tirau ministra unutrašnjih dela Ljubu Jovanovića koji je 28. juna sklopio, u formi protokola, drugi tajni sporazum sa Esad-pašom kojim su još preciznije utvrđeni odnosi između Srbije i Albanije nego što je to bilo u Niškom sporazumu. Sporazum koji je potpisao Ljuba Jovanović imao je 17 tačka. Po tom sporazumu Srbija je garantovala celokupnost albanske teritorije i zaštitu od pretenzija drugih država, s tim da se izvrši korekcija granice u korist Srbije jer je prethodnu granicu odredila Austro-Ugarska tako da bi izazvala stalne sukobe dve države. Po tim korekcijama Srbiji bi pripadale varošice Podgradec, Golo Brdo, debarska Malesija, Ljuma, Has do Spača, sve dok međunarodne sile ne odrede nove granice. Esad-paša se obavezao da će teritorijalnu i administrativnu podelu Albanije sprovesti po plemenskim granicama tako da će formirati okruge, srezove i opštine, s tim da će na njihovo

²⁹ AS, MID, str. pov. 1915, fasc. IX, D II, 1433.

³⁰ AS, MID, str. pov. 1915, fasc. IX, D III, 1453.

³¹ AS, MID, str. pov. 1915, fasc. IX, D V, 1531.

³² A SANU, 10133 (Kosta Stojanović, *Slom i vaskrsenje Srbije*, 66).

³³ D. T. Bataković, *n. r.*, 311-312; Dušan T. Bataković, *Ahmed-beg Zogu i Srbija, „Srbija 1916. godine”*, zbornik radova, 5 (1986), 165-176.

čelo postaviti Albance prijatelje Srbije uz pomoć srpskih činovnika, kao što će se i organizacija vojske i žandarmerije u Albaniji sprovesti uz saradnju instruktora iz Srbije. Posle sređivanja administrativne podele formiraće se Velika albanska skupština u koju bi trebalo da uđu poverljivi ljudi odani i njemu i Srbiji, a kada se uveri da u njoj ima većinu poverljivih i odanih pristalica biće sazvana skupština na kojoj će biti izabran za vladara Albanije s titulom princa. Po okončanju ove procedure Esad-paša je imao da podnese skupštini projekat ustava Albaniјe, pripremljen u sporazumu s vladom Srbije. Po njegovom usvajanju trebalo je da formira vladu koja bi zastupala ideju srpsko-albanskog jedinstva a skupština da izglaša realnu uniju sa Srbijom, po kojoj bi zajednički bili vojska, carinska uprava, predstavnici u inostranstvu, trgovina i saobraćaj, finansijski sistem i Narodna banka.

Carinom bi, po sporazumu, upravljao sam Esad-paša s jednim srpskim činovnikom kao upravnikom, a do usaglašavanja sa srpskim carinskim zakonodavstvom i dalje bi važio turski carinski sistem, te bi time bila stvorena realna carinska unija. Monopolski troškovi i takse bili bi usklađeni po srpskom zakonodavstvu radi potpunije trgovinske razmene između dve zemlje. I u drugim vidovima izgradivanja Albanije kao moderne građanske države Srbija bi stavila na raspolaganje Esad-paši potrebne stručnjake za određene ustanove državne uprave. Esad-paša se obavezao da će odmah početi izgradnju puta od srpske granice do Elbasana, odakle bi jedan krak išao do Tirane a drugi do Drača. Predviđeno je da će novčana potpora koju je Srbija već isplatila Esad-paši i koja će biti još više isplaćena ići kao državni dug Albanije i da će srpska vojska ostati u Elbasanu i Tirani sve dok se ne pacifikuje cela Albanija i učvrsti njegova vlast. Ukoliko Italija pokaže nameru da okupira Drač Esad-paša će o tome obavestiti Pašića i zatražiti da srpska vojska zaposedne Drač u njegovo ime, pre nego što to učini Italija. Ukoliko Esad-paša smatra da mu je, radi održavanja mira, potreban određeni broj srpskih vojnika kao žandarma, komandant Albanskog odreda treba odmah da mu ih stavi na raspolažanje.³⁴

Drugi tajni dopunski sporazum imao je svrhu da obezbedi sigurnost Esad-pašine vlasti i zaštitu ne samo od Centralnih sila već i od pretenzija savezničke Italije. Sporazum je takođe trebalo da, utvrđujući uzajamne odnose i sklapanje realne unije, predupredi odluke velikih sila po okončanju rata koje bi išle na štetu Srbije i Albanije ili da ih ograniči na nivo koji će odbraniti uzajamne interese. Međutim, za sprovodenje ovog tajnog sporazuma nije bilo vremena. Esad-paša nije sazvao skupštinu a niti je zaveo red u Matu, Mirditima i Zadrima sve do povlačenja srpske vojske preko Albanije. Srpska vlast je i dalje finansirala Esad-pašine potrebe, ali je Pašić zadrzavao, uz pomoć svojih ličnih poverenika, veze i sa glavarima onih plemena koji su bili njegovi protivnici.³⁵ Srbija je najviše strahovala od Italije i zato je vodila fleksibilnu politiku u Albaniji. Srpski poslanik u Petrogradu Miroslav Spaljković obavestio je 7. juna 1915. ruskog ministra spoljnih poslova da je Srbija preduzela akciju u Albaniji zato što Italija podržava, i to kao saveznik, Rumuniju u zahtevima za Banat, Bugarsku za Makedoniju i nastoji „da oplaća

³⁴ D. T. Bataković, *n. r.*, 309-311. – Engleski ministar inostranih poslova Edvard Grej u telegramu od 15. avgusta 1915. precizirao je Pašiću savezničke kompenzacije Srbiji ukoliko ova ustupi deo Makedonije Bugarskoj. U telegramu se navodi da je obala od tačke 10 km na jug od Dubrovnika do Drima rezervisana za Crnu Goru, a obala od Drima do reke Vojuše za nezavisnu albansku državu. U Nišu je Pašiću u sličnoj formi to saopštilo i francuski poslanik Ogist Bop. – FO, PRO 438, War general, Vol 7, N 380; AD MAE Série guerre 1914-1918. Serbie, Vol 394, Fol 5 bis, Fol 14, 15, 27 R - 31 R.

³⁵ D. T. Bataković, *n. r.*, 311.

Srbiju u Dalmaciji, da se protivi ujedinjenju Hrvatske sa Srbijom, hrabri separatističke aspiracije Crne Gore".³⁶

S obzirom na ovakav stav Italije Pašić je, navodno, odbio njenu vojnu pomoć u trenutku udruženog napada Centralnih sila na Srbiju početkom oktobra 1915. i kako je saopštio poslanicima Narodne skupštine sledećeg meseca, uputio Italiju na akciju u pravcu Soluna. Italijani su na to nevoljno pristali, ostajući u Albaniji, s tim da im Pašić za to „izradi dozvolu kod ostalih saveznika”.³⁷ Vrlo je teško prihvati ovo svedočenje Koste Stojanovića u celini, ne samo zbog vojničkog sloma Srbije i teškoća koje je imala srpska vojska pri povlačenju kroz Crnu Goru i Albaniju upravo zbog stava Italije da se što više oslabi Srbija. Pre će biti da je Pašić, radi obezbeđivanja srpskih interesa u Albaniji, odbijao pomoć, iskazanu samo verbalno, tako moćnog saveznika da ne bi bili okrnjeni interesni Srbije i njene moralne pozicije kod saveznika. Pašić je inače lično i neprekidno tražio doturanje većih količina hrane za srpsku vojsku na albanskoj obali upravo od Italije, angažujući poslanike u savezničkim državama da izvrše pritisak da bude efikasnija i angažovanija u sprečavanju velikog stradanja srpske vojske, izbeglica civila, diplomata i narodnih poslanika iz Srbije.

U vezi sa italijanskim pretenzijama u Albaniji, Pašić je u drugoj polovini novembra 1915. u više navrata telegrafisao konzulu Panti Gavriloviću u Prizren da predloži Esad-paši da u Drač primi jedan bataljon srpske vojske, pre nego što dodu savezničke trupe. Pri tome je uvek naglašavao da treba „pre toga manifestovati našu zajednicu, da srpsko-albanski interesi stoje u prvom planu, pa tek onda dolaze interesi Četvornog sporazuma”.³⁸ Pašić je ovaj stav iznosio zavaravajući se da je tajne sporazume sa Esad-pašom još uvek moguće realizovati i da oni imaju trajan karakter. Na Esad-pašinu izraženu bojazan da bi u tom slučaju Italija mogla da okupira celu Albaniju, pod izgovorom da pomogne „savezničkoj Srbiji” čija je vojska napustila svoju teritoriju i počela se povlačiti prema Albaniji, Pašić je odgovorio da Italija, za razliku od namera Srbije da uputi bataljon vojske kao privremenu pomoć, nastoji da upadom vojske u Albaniju pod bilo kakvim izgovorom želi da tu trajno ostane, a ne da pomogne Srbiji. Savetovao je Esad-paši da, u tom slučaju, zauzme najprijateljske držanje prema saveznicima i predložio mu da u Drač pozove francuske i engleske trupe, što bi njegovoj vlasti donelo posredno priznanje, a otklonilo neposrednu italijansku opasnost. Pogotovo što Pašić u takvoj francuskoj i britanskoj intervenciji nije video trajno ugrožavanje interesa Srbije u Albaniji.³⁹

U međuvremenu je 25. novembra 1915. izdato i pismeno naređenje da se, posle vojnog sloma u Srbiji, veći deo srpske vojske prebaci preko Crne Gore i severne Albanije na liniju Skadar – Drač i da se tu privremeno stacionira dok ne dođe saveznička pomoć. Na Pašićevu molbu, Esad-paša je izdao proglaš albanskog stanovništву u kome se kaže da će se srpska vojska povlačiti preko albanske teritorije i da joj treba izaći u susret, prodajom hrane, pružanjem smeštaja, zbrinjavanjem ranjenika i izbeglica itd.⁴⁰

Nikola Pašić je neprekidno vodio brigu o srpskoj vojsci i izbeglicama u Albaniji o čemu govori i jedna beleška u vidu instrukcija koje je trebalo uputiti

³⁶ AS, MID, Političko odeljenje 1915, fasc. XI, 6971.

³⁷ A SANU, 10 133 (Kosta Stojanović, *Slom i vaskrsenje Srbije*, 67).

³⁸ AS, MID, Političko odeljenje 1915, fasc. XXIX, 427.

³⁹ AS, MID, Političko odeljenje 1915, fasc. XXIX, 487, 512, 588, 593.

⁴⁰ D. T. Bataković, *n. r.*, 315.

raznim institucijama i državama za hitnu pomoć. Sačinio ju je, kako je svojeručno zapisao, 21. novembra 1915. godine „u 7 satovi /sic!/ veče” i „sve poslati kao hitno”. To je isto veče učinjeno i govori, nasuprot mnogobrojnim tadašnjim i kasnijim optužbama o njegovoj navodnoj krivici za vojni slom i albansku golgotu, da je Pašić do najsitnijih detalja planirao i tražio pomoć od saveznika i Esad-paše. U belešci se navodi: „1. Da se zamole saveznici Francuska i Engleska da pošalju što brže mogu u Drač i Medua (Skadar) a) brašno, ovas i seno za vojsku od 200.000, i stoke 80.000 u početku bar za mesec dana, a posle postepeno. Da se uputi na Srp./skog/ poslanika u Draču, a posle na puk. Bogdanovića glac./nog/ intendanta u Draču”. Zatim „2. Da pošalje Francuska lađe u Solun da prenesu brašno koje se tamo nahodi, za Drač i Medua i to pola u Drač pola u Medua”. Isto tako, planirajući dalji otpor: „3. Da se topovi veliki i municija koja je u Solunu i koja je na putu za Solun pošalje u Drač. Za lađe zamoliti Fran./cusku/ Vladu, a Vintroviću / konzul u Solunu – prim. aut./ preporučiti da pomogne i ubrza prenos”. O pomoći Italije zapisao je: „4. Opet zamoliti Italiju da pošalje 25 automobila teretnih u Skadar ili Medua, da prenose brašno i furaž za vojsku, koja će doći u Andrijevicu. – a 15 u Drač za prenos hrane vojsci, koja u Elbasanu”. Zatim članu vlade, ministru vojnom puk. Radivoju Bojoviću: „5. Da se javi Ministru Vojnom da sve ono što je upućeno u Solun za našu vojsku, naredi da se upućuje pola u Drač a pola u Medua-Skadar, a ono što je već došlo da se takođe uputi u Drač pola, pola u Medua ili Skadar”. Za navedeno je pribeležio: „Još večeras 8/XI (21. novembra - prim. aut.) poslati ove depeše”.

U vezi odnosa sa Esad-pašom, Pašić je na poledini istog dokumenta zapisao pod brojem „7. Javiti Esad-paši /sic!/ da odnesu hranu za ljude i stoku u Puku, tj. sto hiljada leba u Puku i 150 hiljada zobi, 150 hiljada kila sena. Toliko isto da pošalje u Elbasan i ako može da nađe konje da odnesu preko Crne Gore u Andrijevicu 200.000 leba ili brašna, 200.000 zobi, i toliko isto sena. Platićemo onoliko, koliko pogodi. Kroz koji dan dolazi tamo Glavni naš intendant da se stara o ishrani vojske i stoke. Kazati Esadu da smo tražili da Četv./orni/ Savez pošalje što pre kroasare (krstarice – prim. aut.) u albanske vode”.⁴¹

Ovaj dokument, koga je svojeručno pisao Nikola Pašić, govori nam da predsednik srpske vlade i ministar inostranih dela Srbije nije vodio samo načelnu politiku u konstelaciji interesa velikih savezničkih sila, ili „veliku politiku” koja je odgovarala njegovom položaju. Kada su to zahtevali životni interesi države, vojske i to posebno vojske koja se nalazila u centru pažnje kako velikih savezničkih sila tako i odgovornih srpskih državnih organa, Pašić je davao instrukcije i naređenja koja su se ticala običnih vojnika, njihovog naoružanja i stoke, kako one u formacijskim jedinicama – konjici – tako i stoke koja je služila za ishranu vojske. Bez predrasuda tražio je od saveznika ili Esad-paše određene količine brašna, furaža, sena, zobi, hleba, dajući instrukcije kako i kuda treba uputiti pomoć. To je značilo da je bio podrobno obavešten o nestasnicama, kao i rasporedu i koncentraciji srpske vojske. Zanimljivo je, s obzirom na poznavanje strateških ciljeva Italije, da je od Francuske i Engleske tražio vojnu pomoć u floti, a od Italijana samo hranu i „automobile teretne”.

Nada u adekvatnu savezničku pomoć, bilo iz pravca Soluna ili na albanskoj jadranskoj obali, Nikolu Pašića nije nikada napuštao. U nju je verovao i na njoj je stalno insistirao. To se vidi i iz njegovog apela saveznicima, upućenog 3. decembra 1915. iz Skadra, da srpski poslanici što hitnije i snažnije zatraže od njih, da što brže

⁴¹ AS, MID, Političko odeljenje 1915, fasc. XXVII, D II, 171.

i adekvatnije pruže pomoć kako bi se srpska vojska „reorganizovala i rekonstruisala u Albaniji i Crnoj Gori”.⁴² U tom smislu Pašić je odredio Skadar kao mesto okupljanja vlade (stigla 28. novembra), diplomatskog kora (stigao 1. decembra), štaba Vrhovne komande (stigao 6. decembra), regenta Aleksandra kao vrhovnog komandanta (stigao 30. novembra) i narodnih poslanika (stizali u grupama od 1. decembra).⁴³ Šta je Pašić zapravo im htio? Po svojoj prilici nisu postojali planovi za dalje povlačenje niz albansku obalu. Smatrao je da će saveznici na tom potezu da pomognu srpskoj vojsci da se reorganizuje a bili su sačuvani i interesi Srbije u Albaniji ostajanjem srpske vojske, vladara i narodnih poslanika na pomenutom području. Kako saveznici nisu pružili nikakvu konkretnu pomoć Pašić je bio pri nuđen da 18. decembra 1915, prilično pesimistički, ponovo apeluje kod sila Antante u smislu da samo „...brza i jaka pomoć italijanske vojske može još spasiti situaciju” jer u protivnom vojska Centralnih sila snažno „navaljuje od Struge i Ohrida ka Elbasanu a u cilju da zauzme Drač, Kavaju i Tirau i odseče na dvoje srpsku vojsku i Italijanima spreči iskrcavanje”, što bi zatim dovelo u opasnost i Valonu i Skadar. „Ovo je poslednji čin u ovoj mučnoj i herojskoj borbi naše vojske”, pisao je Pašić. „Ako Italijani ne dođu za 4-5 dana, a mogu doći ako hoće jer je blizu, onda je svršena borba sa nama”.⁴⁴ Pašić je to posebno naglašavao i savezničkom komandantu Pjaronu de Mondeziru, koji je s malom pratnjom došao kao prethodnica čiji je cilj bio da koordiniše materijalnu pomoć srpskoj vojsci. Pašić je uporno ukazivao, i pored činjenice da se vojska Centralnih sila zaustavila u uverenju da je Srbija trajno poražena, smatrajući je kao vojnu silu „ništavnom”, da „Srbi nemaju nikakvih pretenzija na Albaniju i da se nada da će im Italijani, koji su već okupirali Valonu i ušli u Drač, doći u pomoć”.⁴⁵

U međuvremenu, 6. decembra 1915. austrougarska flota je bombardovala Drač, izazvavši veliku paniku u gradu i okolini. I sam Esad-paša privremeno se povukao iz grada, nagoveštavajući Pašiću da bi to moglo da bude trajno rešenje. Pašić je brzo 19. decembra odgovorio da se čudi tom postupku, pogotovo što bi to negativno delovalo na njegove pristalice koje napušta bez borbe i otpora u vreme kada je uz pomoć Srbije stekao „kako-tako mesto i u Evropi i kod Arbanasa.” Poručio mu je, preko konzula u Skadru Pante Gavrilovića, da pruži otpor neprijatelju „dok prijatelji ne stignu” i da je to stav i saveznika. U tom smislu naglasio je: „Za Esad-pašu prilika je nova da očuva glas vojnika i srpskog prijatelja i da obezbedi sebi zauvek budućnost”. Umesto savezničke pomoći Italijani su, pošto se austrougarska flota povukla, ušli sa vojskom u Drač i uspostavili red, ne obazirući se na potrebe srpske vojske u hrani i odeći.⁴⁶

Videvši da ne može do kraja da slomi otpor Srbije, Austro-Ugarska je preduzela korake da drugim sredstvima uništi neprijatelja. Dana 22. decembra 1915. javljeno je „na besu” od strane Ahmed-bega Zogua, preko Pašićevog poverenika poručnika Mladena Stamatovića, da je austrougarska obaveštajna služba, uz pomoć nemačke sedištem u Prizrenu, platila Asan-begu da organizuje ubistvo regenta Aleksandra i Nikole Pašića u Skadru. Asan-beg je unajmio i poslao u Skadar dvadeset ljudi da pokušaju atentat, ali se sve na tome i završilo, pošto nemamo nikakvih drugih podataka, pa ni onih da li su regent i Pašić za to doznali.⁴⁷

⁴² AJ, Zbirka Jovana M. Jovanovića, 80-1-166.

⁴³ Milan Ž. Jovanović, *O evakuaciji srpske vojske i njenoj reorganizaciji na Krfu (1915-1916) prema francuskim dokumentima*, „Istorijski časopis” XIV-XV (1963-1965), 244, 245.

⁴⁴ AJ, Zbirka Jovana M. Jovanovića, 80-1-168.

⁴⁵ Gen. Piaron de Mondezir, *Albanska golgota. Uspomene i ratne slike*, Beograd 1936, 88.

⁴⁶ AS, MID, Političko odeljenje 1915, fasc. XXIX, 1235, 1012.

I pored dobrih namera, teškoće Esad-paše u pružanju pomoći srpskoj vojsci i izbeglicama stalno su se umnožavale. Esad-paša se 24. decembra 1915. žalio Pašiću da lokalno stanovništvo i posebno niže činovništvo ne žele da primaju srpski papirni dinar, niti bilo koji papirni novac za kupovinu hrane, već samo zlatni ili zlatne predmete. Pašić je uslišio Esad-pašinu žalbu i koliko su prilike dozvoljavale slao je u ratama zlatni novac za snabdevanje vojske, pri tom napomenuvši da bi Esad-paša mogao da primi srpske činovnike umesto albanskih, koji su ucenjivali vojsku i izbeglice, ali je Esad-paša taj predlog odbio, pravdajući se mogućnošću pobune stanovništva i rastakanja njegovog ionako slabog upravnog aparata. Pašić ga je uveravao da do toga neće doći, pozivajući se na poštovanje svih do tada sklopljenih bilo tajnih bilo javnih sporazuma.⁴⁸

Esad paša, i pored svih teškoća, nastavio je tokom decembra 1915. i januara 1916. da obaveštava i daje dragocena uputstva za povlačenje srpske vojske, bilo direktno Nikoli Pašiću bilo srpskim vojnim zapovednicima posebno o najkraćim i najbezbednijim pravcima povlačenja, upozoravao na kretanje neprijatelja, kako spoljnog tako i unutrašnjeg (neprijateljski raspoloženih plemena), doturao prema mogućnostima hranu, oružje i municiju, obezbeđivao svojim trupama odstupnicu, sprečavajući napade bandi, pljačkaša i odmetnutih plemena na srpsku vojsku i izbeglice itd. Plašeći se najviše italijanskih pretenzija, Esad-paša je tražio od Pašića da založi svoj autoritet kod saveznika da i formalno priznaju njegovu vladu, što su saveznici prečutno ignorisali vezani Londonskim ugovorom sa Italijom, smatruјući, ipak, da je Albanija njena a ne srpska interesna sfera. Jedino je francuska vlada, na mnogobrojna Pašićeva insistiranja, poslala svoju vojnu misiju u Albaniju i Crnu Goru, s generalom Pjaronom de Mondenzirom na čelu.⁴⁹

Prilikom odlaska u Brindizi, a zatim odmah na Krf, Nikola Pašić je ostavio kod Esad-paše svog otpravnika poslova Tihomira Popovića. U poruci koju je 28. januara 1916. poslao sa Krfom, Pašić je preko otpravnika poslova poručio Esad-paši da će srpska vlada prihvati, zajedno sa srpskom vojskom, i njega, njegovu vladu i vojsku, ako ona „kao naša bude prinuđena da se povlači ispred neprijatelja”.⁵⁰ Italijani, međutim, posle prvobitnog pristanka, nisu uslušili molbu Esad-paše da ga s vojskom prebace na Krf, plašeći se da u budućnosti ne bude „zatočenik srpske politike i interesa”, već su ga, pred pad Drača 24. februara 1916, sa odabranih 300 vojnika prebacili u Brindizi, u pratinji srpskog otpravnika poslova Tihomira Popovića.⁵¹ Ostaci Esad-pašinih pristalica su nastavili, prema svojoj moći i sposobnosti, da obezbeđuju evakuaciju preostalih srpskih trupa na Krf. Mnogi od njih su uspeli da se zajedno sa srpskim vojnicima i civilima povuku na Krf ili u Italiju.

II

Albansko pitanje ponovo se nametnulo srpskoj diplomaciji, posle skoro jednogodišnjeg zatišja, već krajem 1916., i to od strane saveznika što je potpuno iznenadilo i zateklo nespremnog srpskog predsednika i ministra inostranih dela - Nikolu Pašića. Pod francuskom zaštitom i bez znanja Srbije i Esad-paše, zvanog predsednika albanske vlade u Solunu, 10. decembra 1916., pod izgovorom da

⁴⁷ D. T. Bataković, *n. r.*, 317-318.

⁴⁸ D. T. Bataković, *n. r.*, 319.

⁴⁹ D. T. Bataković, *n. r.*, 320-321.

⁵⁰ AS, MID, Političko odeljenje 1916, fasc. I, pov. br. 3518.

⁵¹ AS, MID, Političko odeljenje 1916, fasc. I, pov. br. 1115, 1161, 1182.

je reč o vojnostrategijskim razlozima, u Korči je proglašena autonomna albanska republika, čije je rukovođenje povereno tamnošnjim albanskim „liberalima”. Intervencija da se u novu tvorevinu uključe i predstavnici Esad-pašine vlade nije uspela mada je on do tada u Solunu bio i formalno priznat od saveznika, Srbije i Grčke, uspevši da sakupi odred od 1.000 vojnika, žandarma i dobrovoljaca, koji su se borili na strani saveznika na Solunskom frontu.⁵²

Srpski vicekonzul N. Jovanović javio je 27. januara 1917. Pašiću da Francuska „radeći ovako, i pomažući u ovom pitanju Talijane, stvara iza leđa, nehotice, jednu neprijateljsku Arbaniju, kakvu nam je bila stvorila Austrija i Nemačka”, koja je napadala Srbiju od početka rata, „...a upravljali su njome ljudi, koje danas Talijani i Francuzi upotrebljavaju, a koji su i dan danji naši veliki neprijatelji”.⁵³ U prilogu je bilo Esad-pašino pismo Nikoli Pašiću gde mu se žali na francusku komandu i diplomatiju kod koje je intervenisao nekoliko puta, da su čak odobrili da se u Korči istakne „Vidova zastava” a da se za poverenike biraju bivši „austrijski ljudi”, koji nemaju nikakvog uticaja u Albaniji i koji će u datom trenutku pokazati „pravu boju”. I konzul Panta Gavrilović javio je Nikoli Pašiću još 17. januara 1917. da je „Korčanska republika” slična onim oblastima koje su pod okupacijom Austro-Ugarske i da je posledica svega toga nagli porast pretenzija Italije.⁵⁴ Prema saznanju srpskog poslanika u Rimu Mihaila Ristića, koji je o tome obavestio Nikolu Pašića 19. februara 1917, Italija je imala ozbiljnu nameru da okupira i severni deo Albanije kada se iz nje povuku austrougarske trupe. Za guvernera južne Albanije bio je postavljen Mufid-beg, bivši predstavnik vlade princa Vilhelma od Vida u Italiji, a dvojica članova njegove vlade bila su zadužena da organizuju albansku upravu pod italijanskom okupacijom. Italijani su širili propagandu da će Albania posle rata biti znatno veća od one koja je stvorena Londonskom konferencijom ambasadora 1912. i Londonskim mirom 1913. Ristić je još naveo kako se u italijanskoj vojsci bore pojedini albanski pravaci, kao što je bio poglavar katoličkih Mirdita Prenk Bib Doda.⁵⁵ Potom je usledila direktna akcija generala Mara na Krfu i komandanta 16. italijanskog korpusa u Argirokastru generala Đacinta Ferere od 3. juna 1917. o protektoratu Italije nad Albanijom.⁵⁶ Nikola Pašić, koji se jedno vreme tada nalazio u Solunu, očigledno je i pored konsultacija s regentom Aleksandrom bio u velikoj nedoumici i zauzeo je stav iščekivanja razvoja događaja. Pogotovo što su u pitanje koje se nepovoljno nametalo po Srbiju bili direktno umešani saveznička Francuska a potom otvoreno i saveznička Italija. Najviše ga je zbumjivalo to što nije konsultovana Srbija kao zainteresovana saveznica i što su Francuska, Italija, Srbija i Grčka imale svoje zvanične predstavnike kod vlade Esad-paše u Solunu. Zato je Nikola Pašić postupio diplomatskoj akciji s mnogo studioznosti i to je razlog što smo u korpus dokumenata uvrstili njegov autograf pod naslovom „Situacija u Albaniji” (dok. 1).

Rukopis „Situacija u Albaniji” napisan 6/19. maja 1917. po diplomatskoj formi nema karakter note već memoranduma sa iscrpnim istorijskim pristupom i molbom saveznicima da obaveste Srbiju o eventualnoj promeni politike prema Albaniji, za koju je ona bitno zainteresovana. Zato je bilo potrebno uneti u korpus

⁵² Dušan T. Bataković, *Esad-paša Toptani, Srbija i albansko pitanje (1916-1918)*, „Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države”, zbornik radova, 7 (1988), 349.

⁵³ AS, MID, Albanski otsek 1917, fasc. I, dos. I, str. pov.14.

⁵⁴ AS, MID, Albanski otsek 1917, fasc. I, dos. I, str. pov. 32.

⁵⁵ AS; MID, Albanski otsek 1917, fasc. I, dos. I, str. pov. 40.

⁵⁶ D. T. Bataković, *n. r.*, 350-351. (Tekst proklamacije o protektoratu Italije nad Albanijom vidi u nap. 12. 351.).

dokumenata telegram Nikole Pašića Panti Gavriloviću, predstavniku srpske vlade kod Esad-paše, od 22. maja/4. juna 1917. da podstakne albanskog predsednika da prvo on reaguje kod saveznika. Tek posle toga je Pašić, pošto je Italija proglašila protektorat nad Albanijom 3. juna 1917, preduzeo i sam da u ime zvanične Srbije napiše notu, prvo Italiji, a zatim i ostalim saveznicima. Koliko je to pitanje bilo osetljivo za Nikolu Pašića vidi se i iz njegovih autografa u kojima notu za Italiju piše u dve verzije sa neznatnim razlikama i stilizacijama. To na pravi način odslikava i ličnost Nikole Pašića, posebno kao diplomate koji želi da nota za Italiju bude što preciznija i jasnija, a u isto vreme da ne povredi italijanska saveznička osećanja. Zato osim umerenog diplomatskog protesta Nikola Pašić zadržava pravo da Srbija, kada velike sile budu posle rata raspravljale o Albaniji, iznese svoje stavove i zahteve.

Nota upućena Francuskoj, Engleskoj, Rusiji, SAD i Grčkoj nije u suštini i sadržaju menjana, osim neznatnih prestilizacija, da bi se videlo da Srbija u ovoj diplomatskoj akciji nastupa jedinstveno u pogledu zahteva, ali odvojeno s obzirom na to da je Italija neposredni vinovnik odstupanja od proklamovanih savezničkih ciljeva rata. Međutim, čini nam se da je Nikola Pašić od proglašenja „Korčanske republike” pa do prvih diplomatskih aktivnosti čekao dugo i preterano bio obazriv prema saveznicima.

Čini nam se, takođe, da je Nikola Pašić bio oprezan i zbog mogućeg sazivanja Krfске konferencije s Jugoslovenskim odborom, jer u to vreme još nije bila doneta zvanična odluka o pozivu delegacije Jugoslovenskog odbora na Krf. Kada je to učinjeno i kada su se članovi odbora pokazali „kooperativni” i prihvatali poziv, Nikola Pašić je istupio oštire prema pitanju uspostavljanja protektorata Italije nad Albanijom. U telegramu Panti Gavriloviću od 7. juna 1917. Pašić je decidiran: „Ne sme se dopustiti ni u kom slučaju da isključivo jedna Sila ima Albaniju pod svojom vlašću”.⁵⁷ Prilikom posete Francuskoj javljaо je regentu Aleksandru 5. avgusta 1917. da je u razgovoru s ministrom vojnim Penleveom o Albaniji zatražio da se promeni politika prema Esad-paši i da se on vrati u Albaniju gde bi uz pomoć saveznika trajno učvrstio vlast, kako bi sprečio „Italiju da prodire k severu i da se približava Crnoj Gori i Skadru i Kotoru, koje žele da okupiraju i da ih u rukama imaju kad se otpočne govor o miru”. Prema Pašićevom izveštaju Penleve se sa svim iznetim složio.⁵⁸

⁵⁷ AS, MID, str. pov. 1917, fasc. XI, dos. II, 148

⁵⁸ AS, MID, str. pov. 1917, fasc. XI, dos. V, 386.

NOTE NIKOLE PAŠIĆA O ALBANSKOM PITANJU 1917.

1.

SITUACIJA U ALBANIJI

Da bi se situacija u Albaniji bolje rasvetila i opredelila, pobuđeni smo u opštem interesu saveznika da im skrenemo pažnju na pojedine pojave, koje odstupaju od predešnjeg držanja, i koje bi mogle, ako bi se produžile u istom duhu, povući za sobom posljedice /sic!/, koje bi kompromitirali opštu slogu saveznika u Albaniji.

Albanska plemena bila su sredstva u rukama Austro-Germanskim radi prodiranja ka istoku i Solunskom pristaništu, i opasnost, koja je zagrozila samostalnosti balkanskim narodima, od pokušaja austrougarskog da se stvori velika autonomna Albania u granicama turskog carstva, - združila je balkanske države u samoodbrani i nastupio je rat s Turskom, a iza uspešnog rata, došla je londonska konferencija ambasadora, da bi zategnutost odnosa između velikih sila ublažila, sukob uklonila, i stvorena je „Autonomna Albania“ u granicama, koje pružaju jasne dokaze mučnog kompromisa suprotnih interesa.

Srbija od sviju balkanskih država, pa i od sviju evropskih Velesila /sic!/, najviše i najjače zainteresirana je budućim životom albanskih plemena; - jer od naseljenja balkanskog poluostrva Slavenima, Srbijе žive susedno i sporadično izmešano s plemenima albanskim, koja su se povukla po planinama i žive pastirskim životom.

U staroj srpskoj državi živila su albanska plemena pastirskim životom po planinama kao verni podanici. Zajedno su primala hrišćanstvo i borila su se, kao srpski podanici, zajedno protiv nadiranja Turaka na Balkan i napisljetku zajedno sa Srbima potpali pod tursko gospodarstvo, a posle toga podelila su se plemena i religijom, i muhamedanci podržavali su i širili tursku moć.

Poznato je saveznicima našim kako je pod rukovodstvom Austro-Ugarske sastavljena prva albanska vlada, kako je izbor kneza izvršen, kako su za kratko vreme [od] Kneza Vida obrazovani odredi arnautski da upadaju u Srbiju, i kako je Austro-Ugarska Vlada stavljala Srbiji ultimatum, da se za osam dana povuče sa teritorije albanske, kuda je došla goneći albanske čete, i napisljetku kako su sama albanska plemena ustala protiv Kneza Vida, istoga prinudila da ostavi Albaniju i obrazovali nacionalnu Albansku Vladu pod predsedništvom generala Ėsad-paše Toptani, urođenog /sic!/ Albanca iz starog albanskog plemena Toptani.

Nova Esadova Vlada tražila je naslon na susedne balkanske države, a preko njih i na sporazumne sile, koje nisu saglasne bile sa Austro-Germanskim intrigama na Balkanu. Nova Esad-/pašina/Vlada držala se je prijateljski spram suseda i Sporazumnih Sila i pomogao je u trenutku, kada je srpska vojska prinuđena bila da se povuče k moru preko Albanije, i na posljetku, držeći se verno Srbije i Sporazuma, povukao se je sa srpskom i italijanskom vojskom iz Albanije.

Srpska vlada priznala je njegovu vlast u Albaniji, i s njim stupila u sporazum, a de facto tako su se držale i sporazumne sile spram njegove, Esadove uprave u Albaniji - pretpostavljajući da uprava nad Albanijom pod domorodcem uvek će bolja biti, nego uprava nemačkim princem, i svi smo podržavali stanje u prepostavci da će se konačno i sporazumno regulisati posle svršenog rata.

Kad se je otpočela ofanziva saveznika na solunskom frontu, da se neprijatelj sa Balkana otera, i stanje izranije/?/ povrati, držanje saveznika prema Esad-paši, koga smatramo za svog saveznika, izmenilo se je bitno.

Pre svega njemu su činjeni prekori za što se verno drži Srbije i s njom u sporazumu radi, kad je ona slaba i sama potrebuje tuđu pomoć, zašto ne traži naslon na koju veliku silu, s druge opet strane prebacuje mu se zašto ne traži protektorat, pa bi onda da bio /sic!/ pomagan?!

Kad je Korča povraćena i Esad-paša Toptani poslao svoje privrženike da stupe u dodir i sporazum sa svojim prvacima, kako bi organizirali pokret protiv Austro-Bugarskih trupa - Vrhovna komanda dala je nalog da njegovi ljudi ostave Korču i da se vrate u Solun. Za tim je obrazovana „Republika Korčanska“ i poverena uprava ljudima, koji su neprijateljski raspoloženi ne samo protiv Esad-paše Toptani, nego i protiv Srbije.

Esad-paša Toptani moli da obrazuje albanski odred od svojih ljudi sa oficirima srpskim – njemu se odgovara da treba da uzme oficire od drugih saveznika.

Ova i druga fakta pokazuju da su naši saveznici izmenili svoje držanje prema Esad-paši Toptani i nedozvoljavaju da radi u sporazumu sa Srbijom, kao što je i ranije radio – po svoj prilici sumnjujući u iskrenu politiku Srbije spram Albanije, ili napuštajući politiku održavanja autonomije Albanije i rukovodeći se drugim nami (/sic!/ nepoznatom /politikom - prim. aut.), i ako smo od sviju država najjače zainteresovani uređenjem buduće sudsbine albanskih plemena.

Mi smatramo da bi neumesno bilo napuštati politiku održavanja autonomne Albanije pre nego što bi se povratilo stanje, koje prede bilo na Balkanu, pre nego što bi se rat povoljno svršio, jer će se izazvati nepoverenje i sukobi, koje bi na svaki način trebalo izbegavati i neotežavati situaciju na Balkanu, a time uplivisati na opštu situaciju sporazumnih ratujućih država.

No kako je ipak u toku ovog rata nastala promena shvatanja držanja prema rešenjima londonske konferencije i sudsbine Albanije, kao što mnoga fakta pokazuju, onda molimo naše saveznike da nas obaveste jer smo najviše zainteresovani u tom pitanju. A ako pak naši Saveznici nisu doneli kakvo rešenje, koje bi prekraćivalo /sic!/ predašnju politiku, onda ih molimo da dopuste da Esad-paša Top-tani radi sporazumno s nama na vaspostavljanju onog stanja u Albaniji, koje je bilo pre okupacije austro-bugarske i za vreme uprave Esad-paše Toptani. A kad se rat svrši i kad se vaspostavi stanje, koje je prede bilo - onda se time ne sprečavaju odluke, koje bi Velike Sila mislile doneti na kongresu mira.

Molim naše saveznike da nam ne zamere što smo prinuđeni bili da se obraćamo ovim aktom, jer smo uvereni da će pojmiti naš teški položaj u ovoj opštoj teškoj situaciji i našu odgovornost koja nas je nagnala da molimo biti obavešteni u pitanju životom po Srbiju. Primite molim.... NPP.

Milutine.

Nemoj predavati notu dok ne dobiješ naredbu. Neka pričeka.

Tvoj Pašić. 6/V 1917 (po starom kalendaru – prim. aut.)¹

2.

NIKOLA PAŠIĆ „KONZULATU SRPSKOM U SOLUNU – ZA PANTU GAVRILOVIĆA”,
POSLANIKA PRI ALBANSKOJ VLADI ESAD-PAŠE TOPTANIJA, 22. MAJA/4. JUNA 1917.

Hitno

G. Panti Gavriloviću

Solun

Italijanski general Maro, koji komanduje italijanskim okupacionim odredom na Krfu pozvao je juče sve izbeglice arnautske i razdao im je proklamaciju, štampatu na arnautskom jeziku, kojom se po zapovesti Vlade /i/ kralja italijanskog Viktora Emanuela III proglašava Albania da je slobodna, ali se u isto vreme proglašava da stoji pod zaštitom i protektoratom Italije.

Proklamacija je iznenadila sve, i utisak je po Italiju vrlo nepovoljan. Preduzeo sam korake kod saveznika da saznam da li je Italija učinila ovo po sporazumu i odobrenju Francuske, Engleske i Rusije ili ne, pa prema odgovoru predužeću diplomatske korake. – Ali Esad-paša, treba odmah u ime sviju Albaneza da podigne protest kod sviju država, koje se bore za ostvarenje slobode i nezavisnosti nacija, i koje traže da se svaka nacija uređuje slobodno i nezavisno prema svojoj suverenoj volji. Naročito jak protest da uputi Američkoj Vladi a u isto vreme i ostalim državama, i da iznese da će se arnautski narod boriti protiv Italije tako isto, kao što se je borio protiv Austrije, koja je težila da Albaniju stavi pod svoj protektorat. Proklamaciji...[nečitko – prim aut.].²

¹ Na poledini Pašićevog autografa stoji zapisano: „Nota povodom stanja u Albaniji” i zatim: „U arhiv do dalje naredbe. 31/VII 1917 Krf”, tako da se postavlja pitanje da li je ova nota u zvaničnoj formi saveznicima uopšte upućena!

² AS, MID str. pov. 1917, fasc. XI, dos. II, 131.

3.

Ministère des affaires étrangères
Du Royaume de Serbie

KONCEPT NOTE ZA ITALIJU

Od dužeg vremena dobijali smo izveštaje da italijanske okupacione vlasti u Albaniji pripremaju naseljenje [stanovništvo – prim. aut.] za neki politički akt da traži italijanski protektorat. – Ali tim izveštajima nismo mogli pokloniti vere.

Medutim proklamacija od 21. maja (3. jun), koju je general Ferero objavio po nalogu svoje Vlade a u ime kralja Viktora Emanuela III, dala je dokaza da su izveštaji tačni bili.

Proglašanjem Italijanska Vlada stavlja Albaniju pod protektorat Sporazumnih Sila da se rat vodi protiv imperijalizma i za pravo velikih i malih nacionalnosti da sami slobodno rešavaju o svojoj sudbi.

Ne može da se složi ni sa načelom Balkan balkanskim narodima, i koji je princip Londonska konferencija ambasadora osveštala [proklamovala? – prim. aut.] stvarajući autonomiju albanije, raznih plemena, koja prede [ranije – prim. aut.] nisu imala svoju državu i nedopuštajući Austriji pa ni drugim velikim silama da uzimaju posede u Albaniji.

Protivan je zaključcima međunarodne londonske konferencije ambasadora, koje je i Italija potpisala, i albanskog naroda, koji ne želi protektorat ni jedne Velike Sile, i koji je prinudio princa Vida da ostavi Albaniju, jer se u njemu prikriva protektorat Austro-Nemački.

Protivan je i životnim interesima Srbije, koja zebe za svoju slobodu i budućnost, ako kakva Vele Sile bude imala protektorat nad Albanijom s kojom je u susedstvu, i koji [bil] bio izvor raznim sukobima.

Iz sviju tih razloga Srbija ne može ostati ravnodušna, ma koliko da je voljna izbeći svaki korak, koji bi davao znaka, da nesporazumi među saveznicima postoje, i ma koliko da ceni simpatije i potpore italijanskog koraka, i primorana je da protiv svoje volje, uloži blagonakloni protest u ime proklamovanih načela da svaka narodnost ima pravo na slobodu da sama rešava o svojoj sudbini, - u ime načela Balkan balkanskim narodima, u ime pravičnosti da sve Vele Sile budu izjednačene u odnosima i pravima spram Balkana i na završetku u ime životnih interesa Srbije i srpskog naroda, čije se budućnost i sloboda dovodi u opasnost, kad koja Vele Sile bude imala protektorat nad Albanijom, s kojom graniči, i protestujući zadržava sebi pravo da u svoje vreme kad se bude rešavala sudba malih i velikih naroda izade sa svojim zahtevima.

Nik. P. Pašić³

NOTA PROTIV TALIJANSKOGLA PROTEKTORATA NAD ALBANIJOM

Od dužeg vremena dobijali smo izveštaje da italijanske okupacione vlasti u Albaniji ne rade u duhu saglasnosti sa opštom politikom Sporazumnih Sila, - ali im mi nismo mogli pokloniti potpuno verovanje, jer smo prožeti bili uverenjem da je za uspeh rata jedan od prvih uslova: raditi sporazumno i složno.

Medutim, proklamacija od 21. Maja našeg (3. Jun) koju je general Ferero objavio po nalogu svoje Vlade a u ime kralja Viktora Emanuela III dala je dokaze da sve ono, što su vlasti talijanske radile po Albaniji poticalo iz zasebnih političkih pobuda italijanske Vlade.

Proglašanjem Italijanska Vlada stavlja Albaniju pod protektorat i zaštitu Italije, potvrđuje da Italija ide za svojim zasebnim ciljevima, koji stoje u očitoj protivnosti s proklamovanim načelima Sporazumnih Sila da se ovaj rat vodi protiv imperijalizma i militarizma nemačkog a za pravo velikih i malih naroda da sami slobodno rešavaju o svojoj sudbi.

Isto tako protivan je i principu Balkan-balkanskim narodima, koji je najsnažnije istican na Londonskoj konferenciji pri stvaranju Albanije. I koji je združio balkanske narode da suzbiju pokušaj Austrije, koja je htela da stvaranjem neke Velike Albanije na štetu ostalih balkanskih naroda, obezbedi protektorat nad Albanijom, a posredno nad ostalim balkanskim narodima.

Pa i sama balkanska plemena protivna su ma čijem protektoratu, pa i prikrivenom protektoratu Austro-Germanskom koji se olicavao u prinцу Vidu, - i oterali su ga, i obrazovali privremenu nacionalnu vladu, koja je tražila naslona na svoje balkanske susede i na Sporazumne Sile, koje su oglasile da se bore za pravo i slobodu malih i velikih nacionalnosti. I Sporazumne Sile i Balkanske države držeći svoje predstavnike priznavali su de fakto tu privremenu nacionalnu Vladu, kojoj je predsedavao General Esad-Toptani i koja je ukazivala prema svojoj moći prijateljstvo i potporu sporazumnim Saveznicima i Srbiji u borbi protiv austro-bugarske vojske.

³ Koncept note napisan je verovatno 28. maja / 10. juna 1917. na Krfu, s namerom da se uputi srpskom poslaništvu u Rim. To je bila prva verzija note, koju je Nikola Pašić istog dana prestilizovao i napisao konačnu verziju, koja sledi.

Proklamovani protektorat nad Albanijom protivan je ne samo principima prava i slobode nacionalnosti, nego i interesa sviju balkanskih naroda pa i interesima sviju evropskih Velesila, jer bi protektorat jedne Sile bio izvor raznim nesporazumima, sukobima pa i većim opasnostima.

Srpski narod, koji vekovima živi susedski, i nešto izmešano, sa albanskim plemenima, najviše je zainteresovan budućom sudbom albanskog naroda, jer su se zajedno borili u prošlosti protiv turske najezde, pa i sada, kada se zasnivaju nove nacionalne države, zajedno su protivni protektoratu, koji bi ugrožavao ne samo njihovu slobodu, već i slobodu ostalih balkanskih naroda, – i iz sviju tih razloga Srbija ne može ostati ravnodušna, ma koliko da je voljna izbeći svaki korak, koji bi davao znake da nesporazumi postoje među saveznicima, i ma koliko da ceni simpatije i potpore Talijanskog naroda. – Srbija je primorana, protiv svoje volje, da uloži protest u ime proklamovanih načela, kojima se rukovode Saveznici, koji podnose ove nebivale /sic!/ žrtve, ne bili se stvorila nova osnova međunarodnog života, zasnovanog na pravu i slobodi nacionalnosti, u ime načela Balkan–balkanskim narodima, u ime pravičnosti da sve Velesile budu izjednačene u odnosima spram Balkana i nazavršetku /sic!/ uime buduće svoje bezbednosti i protestujući zadržava sebi pravo da u svoje vreme, kad se bude rešavala sudba slobodne Evrope izademo sa svojim zahtevima.⁴

4.

Ministère des affaires étrangères
Du Royaume de Serbie

NOTA UPUĆENA FRANCUSKOJ, ENGLESKOJ, RUSIJI, VAŠINGTONU, GRČKOJ

Od dužeg vremena dobijali smo izveštaje da talijanske okupacione vlasti u Albaniji ne zanimaju se čisto vojnim pitanjima u duhu politike Sporazumnih Sila. Ali im nismo mogli pokloniti potpuno verovanje jer smo prožeti bili uverenjem da je za uspeh ovog velikog rata jedan od prvih uslova raditi sporazumno i složno.

Međutim proklamacija od 21. Maja (po novom od 3. Juna) koju je general Ferero objavio po nalogu svoje Vlade a u ime kralja Viktora Emanuela III dala je dokaza da su pomenuti izveštaji doista verni bili.

Proglaš, kojim Italijanska Vlada stavlja Albaniju pod protektorat i zaštitu Italije, stoji u očitoj protivnosti s proklamovanim načelima Sporazumnih Sila, da se ovaj rat vodi protiv imperijalizma i militarizma Germanaca a za pravo velikih i malih naroda da sami slobodno rešavaju o svojoj sudbi.

Isto tako protivan je principu Balkan–balkanskim narodima, koji je najsnaznije istican na londonskoj konferenciji pri stvaranju autonomije Albanije, - i koji je ranije bio združio balkanske narode, iako su nesuglasice među njima postojale, da suzbiju pokušaj Austrije, koja je htela da stvara njem neke Velike Albanije, na štetu ostalih balkanskih naroda, obezbedi sebi protektorat nad Albanijom, a posredno nad ostalim balkanskim narodima.

Pa je protivan i slobodi albanskih plemena, koji ne žele ničiji protektorat, i koji su princa Vida, u kome se olicavao prikriveni protektorat Austro-Germanije, prinudila da napusti presto, i obrazovali su privremenu nacionalnu Vladu, kojoj je predsedavao General Esad-Toptani, koja je odmah potražila prijateljski naslon na susedne balkanske države i na Sporazumne sile, koje su oglasile da se bore za slobodu i pravo malih i velikih naroda, a koju su Sporazumne Sile i balkanske države, držeći svoje predstavnike de fakto priznavale, i koja je ukazivala prema svojoj moći, prijateljstvo i pomoć Sporazumnim Silama i Srbiji u borbi protiv Austro-bugarske vojske.

Protivan je u životnim interesima srpskog naroda, koji od naseljenja Balkanskog poluostrva živi susedski i nešto izmešano sa albanskim plemenima i toliko su njihovi interesi izukrštani, da su se uvek zajedno držali protiv strane najezde. U prošlosti živeli su u jednoj državi, zajedno primili hrišćanstvo, zajedno su se borili i protiv Turaka i zajedno se sada pojavljuju, kad se nove nacionalne države stvaraju da brane načelo Balkan–balkanskim narodima.

Iz sviju tih pomenutih razloga Srbija ne može ostati ravnodušna ma koliko da je voljna izbeći svaki korak, koji bi davao znake da nesporazumi postoje među saveznicima, i ma koliko da je uveren o neophodnosti sporazuma talijansko-srpskog, – primorana je neočekivanim korakom Italijanske

⁴ Na „Koncepciju note za Italiju“ stoji beleška da je šifrovana, a na poleđini Pašićevog autografa stoji zapisano: „Légation Serbe Rome“ /Srpsko poslanstvo Rim – prim. aut./. To je značilo da je nota upućena poslaniku „na znanje“ kako bi je u usmenoj formi saopštio italijanskom ministarstvu spoljnih poslova. Prestilizovana nota je pod datumom 28. maj/ 10. jun 1917. verovatno bila uručena i italijanskom poslaniku na Krfu Karlu Sforci (AS, MID, str. pov. 1917, fasc. XI, dos. III, 182).

Vlade, a protiv svoje volje, da uloži dobronomerni protest u ime proklamovanih načela, kojima se rukovode saveznici i Amerika, u ime načela Balkan–balkanskim narodima, u ime opravdanog političkog zahteva da ni jedna Velika Sila ne prisvaja sebi naročita prava na Balkanu i naposletku u ime životnih interesa Srbije, koji se protive zakoračavanju jedne velike sile na Balkan a u susedstvu njenom, i zadržava sebi pravo da u svoje vreme, kad se bude rešavala sudba evropskih nacija izide sa svojim zahtevima.

Sažaljevajući što smo primorani na ovaj korak, nosimo se nadom da će opšti interesi saveznika [podvučeno u originalu – prim. aut.] koji se bore za nov život Evrope, naći u svoje vreme pravedno rešenje albanskog pitanja.⁵

5.

TELEGRAM NIKOLE PAŠIĆA POSLANIKU U LONDONU
JOVANU M. JOVANOVIĆU OD 6. [19. JUNA 1917]

Depeša sa Krfa
Eks 6. juna 1917 /19. juna/ st./iglo/ 7. juna

Od dužeg vremena dolazili su do nas glasovi da okupacione talijanske vlasti nešto spremaju u Albaniji ali im nismo mogli pokloniti vere. Medutim proklamacijom od 21. maja st. k. od strane generala Ferera kojom je po nalogu vlade talijanske proglašio protektorat nad Albanijom potvrdilo je istinitost tih glasova. Vlada srpska pored najbolje volje da izbegne svaki čin koji bi mogao baciti senku na saglasnost saveznika i pored jake želje da bude u što prijateljskim odnosima sa Italijom prinudena je učiniti izjavu da zadržava Srbiji pravo da u svoje vreme /izade/ sa zahtevima koji bi obezbedili njene životne interese i koji bi bili saglasni sa zaključcima medunarodne konferencije u Londonu koja obezbeđuje autonomiju Albanije i isključuje posed svakog separatnog protektorata ma koje evropske velike sile. Ovaku notu PREVESTI /sic!/ bukvalno i predati. Vašingtonu samo javljam znanja radi. S. P. K. 225. Pašić.⁶

⁵ Na poledini Pašićevog autografa stoji zapisano: „Nota povodom proklamacije talijanskog protektorata nad Albanijom” i da je „ekspedovan” 30. maja 1917 (12. juna 1917) poslanstvima Srbije u „Pariz, London, Petrograd, Vašington i Atinu” (AS, MID, str. pov. 1917, fasc. XI, dos. III, 182).

⁶ AJ, Zbirka Jovana M. Jovanovića, 80-9-326. Istovetne telegramme Pašić je verovatno uputio i poslanicima u Pariz, Petrograd, Atinu, a u Vašington s naznakom „znanja radi”.

DORĐE STANKOVIĆ

NIKOLA PAŠIĆ AND THE ALBANIAN QUESTION 1914-1917

Summary

From the beginning of World War One Albania was the scene of conflicting interests, particularly those of Serbia, Austria-Hungary, and neutral Italy. Having discerned the various interests directed at this region, Nikola Pašić attempted to prevent Austria-Hungary, aided by Germany and Turkey, from fulfilling its intention of opening another front towards Serbia. For nearly a year he stubbornly insisted on securing strategic points in Albania, politically and materially aiding his ally Esad-Pasha Toptani, who, following the abdication and departure of Prince Wilhelm of Vid (4 September, 1914), became Albanian prime minister at a time when the country was seized by anarchy. When the pasha's rule became uncertain, pressure from the Allies for reparation toward Bulgaria and Romania reached a high point, and the intention of the Italian army to cross over to the Albanian coast became evident, Pašić permitted the Serbian army's penetration into Albania in June 1915, and the capture of Elbasan and Tirana.

Pašić made two secret agreements with Esad-Pasha (on 17 September, 1914 and on 28 June, 1915). These agreements outlined Serbia's long-term interests regarding Albania, envisaging a subsequent union with Albania or its division between Yugoslavia and Greece. The Allies opposed Serbian interference in the internal affairs of Albania, considering it to be Italy's sphere of interest. The alliance with Esad-Pasha persisted despite various difficulties, proving its importance during the Serbian army's retreat through Albania and their crossing to Corfu in 1916.

KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA I PITANJA OPTANATA NA KONFERENCIJI MIRA U PARIZU 1919–1920

ABSTRACT: Posle Prvog svetskog rata, usled brojnih teritorijalnih promena u Evropi, ispoljio se problem manjina i državljanstva mnogih lica. U nizu država, i pripadnici nekih predratnih većinskih postajali su lica manjinskih zajednica, pa je na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920. rešavano i pitanje zaštite manjina. Kao jedna mera zaštite prava manjina, u ugovorima o miru sa Nemačkom, Austrijom, Bugarskom, Mađarskom i Turskom i u tzv. Ugovoru o zaštiti manjina, pripadnicima manjina je data mogućnost opcije, tj. slobodnog opredeljenja u izboru državljanstva. Mogućnost opcije se odnosila na manjinske zajednice, ali njeno korišćenje je bilo lično, tj. nije bilo grupno ili kolektivno. U radu se daje osvrt na delatnost Delegacije KSNS koja se na Konferenciji mira u Parizu zalagala za ugradnju, po interesu KSNS, što povoljnijih odredbi po pitanju opcije manjina u ugovore o miru sa državama poraženim u Prvom svetskom ratu i Ugovoru o zaštiti manjina.

Na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920 (u daljem tekstu: Konferencija mira), ugovori o miru između savezničkih i udruženih država s jedne strane i poraženih država u Prvom svetskom ratu s druge, kao i ugovori o zaštiti manjina (koje su savezničke velike sile zaključile sa poraženim i tzv. udruženim državama), sadrže odredbe o zaštiti manjina i državljanstvu lica, među kojima i o mogućnosti opcije¹ odnosno o pravu slobodnog opredeljenja pripadnika manjina u izboru državljanstva. Mogućnost opcije odnosila se na pripadnike manjina po nekoj njihovoj pripadnosti manjinama, kao što su narodnost, jezik, rasa, vera i dr., kojima su se oni razlikovali od većina stanovništva u određenoj državi. Isto tako, i neki međusobni ugovori između savezničkih i udruženih država, koji su zaključeni neposredno posle ili prvih godina po okončanju Konferencije mira, sadrže odredbe o opciji lica.²

O PROUČAVANJU OPCIJE

U razvijenim istorijskim, pravnim i drugim društvenim naukama u evropskim državama (Nemačkoj, Francuskoj, Austriji, V. Britaniji, Mađarskoj i dr.) proučavanje opcije ima dužu tradiciju. To se posebno odnosi na proučavanje primene

¹ Opcija (lat. *optio*) pravo slobodnog izbora, opredeljenja i sl. *optionis jus* (lat. *optionis ius*) pravo koje lice ima ili mu se daje u izboru otadžbine ili podanstva-državljanstva; optant (lat. *optare*, *optans*) lice koje ima ili mu se daje mogućnost ili pravo slobode u izboru otadžbine ili podanstva-državljanstva.

² U odnosu na Kraljevinu SHS takvi su prvi u nizu ugovora posle okončanja Konferencije mira u Parizu: Ugovor sa Italijom, u Rapalu, od 12. novembra 1920, i Konvencija sa Rumunijom o režimu nepokretnih imanja u pograničnoj zoni, u Beogradu, od 5. jula 1924. U ugovorima koje je Kraljevina Jugoslavija sklapala sa Italijom između dva svetska rata nalaze se mnoge odredbe o opciji i optantima.

opcija po odredbama iz mirovnih ugovora i drugih međunarodno-pravnih akata sa Konferencijom mira.³

U jugoslovenskoj (srpskoj) istorijskoj i pravnoj nauci kao i u ostalim društvenim naukama, problem opcije gotovo da nije ni obrađivan. U jugoslovenskoj pravnoj nauci, pitanja opcije samo se dotiču u svom zajedničkom udžbeniku dr Smilja Avramov i dr Milenko Kreća, u kome стоји sledeće: „Da bi teritorijalne promene imale što manjeg odraza na stanovništvo, u novije [sic!] vreme pruža se mogućnost opcije tj. biranja državljanstva države prethodnika ili države sukcesora, u jednom određenom vremenskom roku. Obično se uzima rok od jedne do dve godine nakon cediranja teritorije, unutar koga stanovništvo odredene oblasti može da se opredeli za staro ili novo državljanstvo. Pravo opcije ne primenjuje se automatski, nego je potrebno da ono bude izričito priznato u ugovoru.”⁴

Tek u skorošnje vreme, u jugoslovenskoj (srpskoj) istorijskoj nauci pojavili su se prvi radovi koji se bave pitanjem opcije.⁵

Mada se opcije prvenstveno odnose na manjine, dakle pripadnike manjina po nekoj od odrednica (ili sa više njih): nacionalnoj, jezičkoj, verskoj, rasnoj i drugoj, nije jasno zašto se, praktično postojeći, problem prava opcije izostavlja iz delokruga razmatranja jugoslovenske (srpske) pravne i političke nauke, čak i u najnovijim sintetičkim radovima.⁶

Pitanje opcije spada u domene više društvenih nauka, među kojima i istorijske, u sklopu proučavanja širih tema: a) migracija stanivništva (lica i zajednica), b) manjina (etničkih, jezičkih, verskih, radnih i dr.) i v) državljanstva lica (prava na otadžbinu, državljanstvo, zavičajnost, naseljavanje, boravak i dr.) vladavine i dominacije naroda i zajednica (povlašćenosti, jednakosti, ravnopravnosti, neslobode, potčinjenosti, ograničenja i dr.).

³ U istorijskim i pravnim naukama razvijenih evropskih država postoji mnogobrojna literatura u kojoj se proučava ova prevašodno istorijska i pravna problematika. Iz te problematike, po mom shvatanju, najpoznatiji u radovima: dr Felix Strök, *Option und Plebiscit bei Eroberungen und Gebietscessinen*, Leipzig 1879; W. Schönborn, *Zur geschichtlichen Entwicklung des Optionorechts*, Zeitschrift für Völkerrecht, XIII, 1924; H. Wehberg, *Plebiscit und Optionsklausee*, Wien 1915; Josef L. Kunz, *Die Völkerrechtliche option*, Breslau, Band I (1925.), Band II (1928.); dr Vladimir Vochoč, *Kalusule općini (do Mirovne Konferencije Pariske r. 1918-1920)*, Praha 1930; E. Szlechter, *Les options conventionnelles de nationalité à la suite de cession de territoires*, Paris 1948. U ovim delima navedena je obimna literatura sa primerima opcije lica, čak od 15. veka, a naročito u 19. veku u oblastima Evrope: Alzas-Lorenji, Nici-Savoji, Šlezvig, Veneciji, Rimu i dr. a za prostor Balkana tek od Mirovnog ugovora u Parizu iz 1856, Berlinskog mirovnog ugovora iz 1878 a najizraženije po odredbama iz ugovora o miru i drugim ugovorima sa Konferencijom mira u Parizu 1919-1920.

⁴ Dr Smilja Avramov, dr Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1990, 96.

⁵ U jugoslovenskoj naučnoj istoriografiji, optantskom problemu posvećena su samo dva rada prof. dr Nikole Gačeša: *Prilog proučavanju naseljavanja Srba optanata iz Rumunije u Jugoslaviju između dva svetska rata*, „Temišvarski zbornik”, 1, 1994, 107-118 (preštampan u knj. N. Gačeša, „Radovi iz agrarne istorije i demografije”, Novi Sad 1995, 259-269) i *Optanti iz Madarske u Kraljevini SHS posle Prvog svetskog rata* – referat sa okruglog međuodeljenskog stola u SANU „Društvene nauke o Srbima u Madarskoj”, 6-8. decembra 1998; ostali istoriografski radovi opciju lica optanata samo su uzgred dotali. Ni u jugoslovenskim pravnim naukama, radova posvećenih pretežno ili samo problemu opcije lica – nema! Doduše, u značajnim knjigama odnosno udžbenicima iz oblasti međunarodnog javnog prava više se pominje (uz veoma oskudne praktične primere opcije), nego što se podrobnije obraduje pravo opcije lica, u pravnim naučnim radovima: Ilija Pražić, *Zaštita manjina*, Beograd 1933. i drugim, zatim Đura Popović, *Liga naroda*, 1930, ali i u sintetičkim knjigama-udžbenicima, kao npr. dr M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I-II, Beograd, 1954-1958; dr D. Đorđević, dr V. Dimitrijević, R. Stojanović, *Praktikum za međunarodno javno pravo*, Beograd 1965; dr Smilja Avramov, dr Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1990, str. 96, dok naučnih pravnih rasprava i priloga samo na temu opcije nema. Takođe, nema ni bilo kakvih jugoslovenskih publicističkih, književnih i drugih radova na temu opcije lica.

⁶ Takav rad je knjiga: Miodrag Matić, *Nacionalne manjine - Prava pripadnika manjina i zaštita teritorijanog integriteta država*, Beograd 1988, u kome se pravo opcije lica koje je, uglavnom, pravo manjinskih lica – i ne pominje!

Opcije se javljaju po okončanju ratova, tj. mogućnosti opcije pružaju se po odredbama mirovnih ugovora. Pružanje mogućnosti opcije nekoj manjini (etničkoj, jezičkoj, verskoj, rasnoj, kastinskoj i dr.) na određenom prostoru jasan je znak da, ako se dotadašnje ne nastavlja, skoro sigurno predstoji ili počinje njeno sažimanje na tom prostoru. To znači da opcije dovode do promena u dotadašnjim etničkim, kulturnim, verskim, jezičkim i drugim strukturama na izvesnim prostorima. Dok na pojedinim prostorima putem pružanja mogućnosti opcija, mahom manjinskom stanovništvu, najčešće nastaju negativne promene – od slabljenja do nestajanja dotadašnjih etničkih, civilizacijskih i drugih vrednosti, nasuprot tome (a često i uzročno-posledično) na drugim prostorima opcije mogu da pridonesu izrazitim i značajnim pozitivnim promenama u etničkim, civilizacijskim, kulturnim i drugim vrednostima.

Pitanje opcije manjinskog življa, mahom muslimanskog, u Srbiji i Crnoj Gori do 1918. nije proučavano – ni naučno ni na drugi način. To znači da nije proučavano ni postepeno slabljanje do nestajanja, i putem korišćenja opcije, nekada prisutnih muslimanskih zajednica sa njihovim civilizacijskim i kulturnim strukturama na prostorima Srbije i Crne Gore. Usled toga se u većini istoriografskih i pravnih dela autora iz najpoznatijih evropskih i američkih univerzitetskih centara, posvećenih proučavanju opcije, retko pominju akti o opciji u Srbiji i Crnoj Gori do 1918., izuzev odredaba o opciji iz Berlinskog ugovora 1878.

Za Jugoslaviju, kao državu, od 1918. do danas, u raznim međunarodnim i međudržavnim (multilaterarnim, bilateralnim i dr.) ugovorima i drugim međunarodno-pravnim aktima, odredbe o mogućnosti opcije bile su donošene 1919–1920, 1921–1931, 1936–1938, 1947, 1953, 1975 (pa i 1995. u Dejtonskom sporazumu – Aneks 7, čl. 1, tačka 4), ali najobimnije su one koje postoje u ugovorima o miru sa Konferencije mira u Parizu. Rešenja koja su na njoj iz te oblasti doneta, imala su praktičnu primenu i vidan odraz u narednih nekoliko godina i to manje na manjine u KSHS (KJ), a mnogo više i sudbonosnije na manjinski jugoslovenski živalj, posebno srpski, u Madarskoj i Rumuniji.

Zbog pojавa i posledica opcija manjinskih zajednica i lica, koje su se dešavale i koje su prisutne na jugoslovenskim i okolnim prostorima, neophodno je da se ova problematika u jugoslovenskim (srpskim) društvenim naukama multidisciplinarno i interdisciplinarno proučava, pri čemu jugoslovenska (srpska) istorijska nauka može da ima vodeće mesto.

AKTI O OPCIJAMA U SRBIJI I CRNOJ GORI DO 1918.

Pre obrade osnovne teme rada nužno je da se da kratak osvrt na akta koja sadrže i odredbe o mogućnosti opcije u državama Srbiji i Crnoj Gori 1918., dakle pre Konferencije mira.⁷

Srbija se, u novoj istoriji, prvi put suočila sa pitanjem opcije i optanata (jako se oni nisu tako nazivali), od doba sticanja autonomije – od Jedrenskog mira 1828. do donošenja (podarenja) hatišerifa turskog sultana Srbiji od 30. septembra 1829.⁸ i hatišerifa od 20. avgusta 1830.⁹ U autonomnoj Srbiji 1830–1878. pitanje optanata

⁷ Optantsko pitanje u Srbiji i Crnoj Gori do 1918. predstavlja poseban istoriografski i pravni problem, koji naučno još nije istražen. Ovde ga se dotičemo, u veoma sažetom vremenskom pregledu, samo kroz akte sa klauzulama opcije, a ne kroz praktičnu primenu, da bi se istaklo da se optantsko pitanje u srpskoj i jugoslovenskoj istoriji ne postavlja prvi put na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920.

⁸ G. Jakšić, *Evropa i vaskrs Srbije*, Beograd 1927, 416.

⁹ *Isto*, 418; *Novine Srbske*, br. 3, 1834.

bilo je usko vezano za pitanje srpskog građanstva, kako se srpsko državljanstvo tada nazivalo, jer je Srbija bila pod vrhovnim podanstvom turskog sultana. Do 1878. pitanje optanata u autonomnoj Srbiji bilo je isključivo povezano sa statusom muslimanskog stanovništva (koje se, uglavnom, iseljavalo) i zaštitom nepokretne muslimanske imovine u Srbiji. U više međudržavnih ugovora, prvenstveno između Turske i Rusije i drugih evropskih sila, posebno 1862–1868. autonomnoj Srbiji su nametane obaveze u poglesu statusa i prava muslimanskog življa, među kojima i prava ovog življa da se može slobodno iseliti iz Srbije u Tursku i prava zaštite njegove nepokretne imovine u Srbiji.

Počev od 1834, u autonomnoj Kneževini Srbiji doneto je više internih propisa (ustava, zakona, rešenja i dr.), koji sadrže odredbe iz domena opcije manjinskih lica, mahom muslimanskog življa – o pravnom položaju muslimanskog življa i statusu njegove nepokretne imovine, a naročito tzv. vakufske imovine (džamija i drugih verskih objekata) u Srbiji.¹⁰

Tek od sticanja nezavisnosti 1878, prvo po odredbi čl. 4. Sanstefanskog mirovnog ugovora Rusije i Turske od 3. marta 1878, a zatim po odredbi čl. XXXIX Berlinskog ugovora od 13. jula 1878, Srbija je dobila međunarodne obaveze u pogledu statusa muslimanskog stanovništva i njegovih prava na opciju za tursko podanstvo, ali i na zaštitu njegove nepokretne imovine u Srbiji. O sprovodenju čl. Berlinskog ugovora nekoliko narednih godina su vođeni pregovori u Srpsko-turskoj komisiji, koja je trebalo da uredi pitanja sadržana u II tački čl. XXXIX Berlinskog ugovora.¹¹

Po okončanju balkanskih ratova 1912–1913, Carigradskim mirom između Turske i Srbije od 14. marta 1914, Srbiju i Tursku obavezuju odredbe čl. IV u pogledu prava optanata. O sprovodenju čl. IV Carigradskog mirovnog ugovora Srbija je, 1914. godine, donela interne propise. Time se iscrpljuju propisi sa odredbama o opciji koji se odnose na Srbiju, jer je 28. jula 1914. Austro-Ugarska objavila rat Srbiji. Ovim činom je započeo Prvi svetski rat, tokom kojeg je pitanje opcije lica u Srbiji potpuno marginalizovano.

Crna Gora je još od sredine 19. veka počela sklapati međudržavne ugovore o razgraničenju sa susednim državama, ali se prvi put susrela sa pitanjem opcije manjinskih lica u odredbi čl. 2. Sanstefanskog mirovnog ugovora između Rusije i Turske od 3. marta 1878.

Uz priznanje nezavisnosti i Crnoj Gori su, po odredbi čl. XXX Berlinskog ugovora od 13. jula 1878, nametnute obaveze u pogledu opticajnih prava muslimanskog življa u njoj i statusa nepokretne imovine optiranih (i odseljenih) muslimana sa područja Crne Gore za Tursku. Od Berlinskog kongresa bilo je više dogovora između Crne Gore i Turske o zaštiti i obeštećenju za nepokretnu muslimansku imovinu u Crnoj Gori. Taj proces nije okončan ni do izbijanja Prvog balkanskog rata 1912, a ni do otpočinjanja Prvog svetskog rata 1914. godine.¹²

¹⁰ Spisak naslova propisa koji se odnose na Kneževinu Srbiju 1830–1878, a koji sadrže odredbe o opciji lica, većim delom je naveden u ediciji: *Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodno-pravnog značaja za Srbiju od 1800. do 1918.*, Beograd 1953.

¹¹ U *Srpskim novinama*, br. 43/1880, nalazi se podatak da je, ukazom od 21. februara 1880, u tu komisiju određen srpski odaslanik. Na žalost, rad komisije, kao i cela istorijska pravna problematika koja se odnosi na Srbiju 1879–1912, do sada nije proučavan.

¹² Međunarodne obaveze po Berlinskom ugovoru iz 1878. i bilateralna rešenja između Crne Gore i Turske, odnosno njihovi dogovori sa odredbama u pogledu optanata koje su se odnosile na Crnu Goru 1878–1918, objavljeni su u knjizi dr Gavrilo Perazić, mr Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*; zbornik dokumenata sa komentaram, Podgorica 1992. Podaci iz ovog dela korišćeni su u zborniku dokumentata koji je priredio prof. dr Momir Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I tom (1876–1918), Beograd 1998. Na žalost, za Srbiju, za period 1879–1912, slični zbornici, u kojima bi se objavili svi međudržavni ugovori i drugi međudržavno-pravni akti zaključeni između Srbije i Turske, koji sadrže odredbe o opciji lica, još ne postoje.

STAV SAVEZNIČKIH VELIKIH SILA PREMA OPCIJI LICA NA KONFERENCIJI MIRA

Konferencija mira je počela na simboličan dan (za Nemačku i Francusku) 18. januara 1919., i od samog početka bila usredsređena na glavno pitanje – zaključenje mirovnog ugovora sa Nemačkom. Taj ugovor je potpisana, opet, na simboličan dan 28. juna 1919. u Versaju. U Versajskom mirovnom ugovoru, prvom koji je zaključen na Konferenciji mira, našle su se i odredbe o opciji lica.¹³

Versajski mirovni ugovor sa Nemačkom, po pitanju opcije lica, indirektno se odnosio na Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (KSHS). Već u tom mirovnom ugovoru savezničke velike sile, pobednice u Prvom svetskom ratu, opredelile su se da se pitanje zaštite manjina, a u okviru njega opcije manjinskih lica, ne dotiče njihovih država,¹⁴ već samo poraženih i tzv. udruženih malih država odnosno novostvorenih država u Evropi posle Prvog svetskog rata. Izgledalo je kao da u državama savezničkih velikih sila, pobednica u Prvom svetskom ratu, nisu ni postojale manjine, a ako su i postojale da ih ne treba štititi ugovorima sa Konferencijom mira ni propisima Društva naroda i ostalih međunarodnih tela. Mada velike sile nisu dopuštale da u mirovnim ugovorima za njihove države bude predviđena mogućnost opcije manjina sa pravima koja bi one mogle da koriste na teritorijama koje su pripojene njihovim državama ili date pod njihovu državnu upravu (protektorati), kao i optiranja i preseljenja sa teritorija drugih država, prvenstveno pobedjenih, za njihove države (izuzetak je Italija), one nisu bile mnogo zainteresovane za detaljnije regulisanje pitanja opcije manjinskih lica između poraženih država u ratu i tzv. udruženih država iz tabora pobedničkih država u Prvom svetskom ratu. Većina članova o opciji iz ugovora o miru sa Konferencijom mira ostala je pravno nedovoljno jasna, što je omogućavalo njihova različita tumačenja i primene u praksi. Ovo je uočio nekadašnji srpski i jugoslovenski diplomata Jovan Jovanović-Pižon: „Samo odredbe o zaštiti manjina nisu se odnosile na velike države nego na male; odnekud se mislilo da treba strahovati da će mali narodi voditi oštru politiku nagloga i nasilnoga odnarođivanja manjina. Velike sile su u tom pogledu, u poslednjim ugovorima o miru, ipak njih nešto malo bolje cenile nego šest velikih evropskih država 1878. godine u berlinskom ugovoru sultana Abdul-Hamida i otomansku carevinu.“¹⁵

Odredbe o opciji lica iz Versajskog mirovnog ugovora u mnogo čemu su predodredile obrazac u narednim ugovorima donetim na Konferenciju mira. Samo dok se u Versajskom ugovoru predviđao rok za mogućnost opcije lica od dve godine „po konačnom prenosu suverenstva na teritorije“, a prenos domicila u državu za čije su se državljanstvo opredelila po isteku roka opcije u roku od narednih godinu dana, dotele je u narednim ugovorima o miru zaključenim sa Austrijom, Mađarskom i Turskom rok za opciju iznosio od pola godine do godinu dana, a po njegovom isteku, rok za prenos domicila u državu opcije od pola godine do godinu dana. Izuzetak je ugovor o miru sa Bugarskom u kome je rok za opciju iznosio dve, a za prenos domicila u državu opcije godinu dana.

¹³ Privremeni zakon o Ugovoru o miru zaključenom u Versaju, SAD-a, Britansko Carstvo, Francuska, Italija i Japan sile naznačene u ovom ugovoru sur Glavne Sile savezničke i udružene (22 udružene države, poimenično navedene, među kojima i Država SHS - prim. G.M.) s jedne strane i Nemačke s druge strane, od 28. juna 1919. godine, a stupa u važnost 10. maja 1920. godine. *Službene novine KSHS*, br. 119a, od 2. juna 1920. Odredbe o mogućnosti opcije lica odnose se na Belgiju, čl. 36-37; kao za Belgiju, sa malim izmenama, na Državu Čeho-Slovačku, čl. 84-85; na Poljsku, čl. 91; na Šlezvig, čl. 112-113.

¹⁴ To se vidi u Versajskom mirovnom ugovoru (čl. 53-54) gde Francuska, u povraćenim joj oblastima Alzasu i Loreni, ne dopušta mogućnost prava opcije lica; isto se odnosi (čl. 122) i na oduzete nemačke kolonije po svetu.

¹⁵ Jovan M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 93.

Na Konferenciji mira, grčka delegacija je ispoljila veliku zainteresovanost i za rešavanje manjinskog pitanja između Grčke, Bugarske i KSHS.¹⁶ Predlog koji je na Konferenciji mira dostavila Delegacija KSHS još 5. avgusta 1919,¹⁷ u kome se predviđa rok od 4 godine za opciju manjinskog stanovništva, razmatran je na sednici Ministarskog saveta KSHS 21. septembra 1919.¹⁸ Savezničke velike sile, preko Komisije za nove države i manjine, prihvatile su u oktobru 1919. grčki predlog za regulisanje mogućnosti opcije i preseljenja stanovništva iz država u kojima je manjinsko u države u kojima su njihovi sunarodnici većinsko stanovništvo, s tim što su rok za opciju manjinskog stanovništva svele na dve godine.¹⁹

STAVOVI PREDSTAVNIKA KSHS O OPCIJI NA KONFERENCIJI MIRA

Delegacija KSHS na Konferenciji mira u Parizu (u daljem tekstu: Delegacija KSHS) na početku njenog rada kao da nije bila svesna stava velikih sila o pitanju opcije lica, tj. da se mogućnost opcije manjina predviđa samo za Nemačku i za male države (poražene u ratu i tzv. udružene države iz tabora ratnih pobednika) a ne iza velike sile, pobednice u ratu.

Baveći se mnogim ključnim pitanjima, pre svega pitanjem državnih granica KSHS, prvenstveno sa poraženim susednim državama, ali i sa Rumunijom, Grčkom, Albanijom, a naročito sa Italijom kao velikom svetskom silom, predstavnici KSHS (Delegacija, Ministarski savet, regent Aleksandar Karadžorđević, Ministarstvo inostranih dela, poslanici u stranim zemljama i dr.), tokom Konferencije mira probleme opcije nikada nisu posebno razmatrali. Taj problem je razmatran samo u okviru širih analiza i predloga na nekom sastanku, ali uvek u sklopu opštih pitanja zaštite manjina i njihovog budućeg državljanstva kako na teritorijama koje bi se našle u sastavu KSHS tako i u susednim zemljama sa kojima je KSHS trebalo da zaključi ugovore o miru ili graničnim pitanjima.

U Delegaciji KSHS određena stručna znanja i iskustva iz oblasti opcije nesumnjivo su već ranije stekli Nikola Pašić i Milenko Vesnić.²⁰ Za ostale brojne članove Delegacije KSHS neizvesno je u kojoj im je meri bila poznata optantska problematika, izuzev člana Delegacije KSHS Slobodana Jovanovića, profesora na Pravnom fakultetu Beogradskog univerziteta, sudeći po njegovim stavovima, sadržanim u aktima i zabeleškama o radu Delegacije KSHS.

Zaključivanje Ugovora o miru sa Austrijom i Ugovora o manjinama²¹

Delegacija KSHS se prvi put suočila sa pitanjem opcije koje se direktno ticalo KSHS početkom juna 1919, tokom završnog usaglašavanja odredaba u Ugovoru o

¹⁶ AJ-336, fond Delegacije KSHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu, 1919-1920, F-48, dos. X, Grčka i minoriti.

¹⁷ AJ 336-48, dos. X, br. akta 7906.

¹⁸ *Zapisnici sa sednicu Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920*, (priredili Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak) Beograd 1960, (dalje Zapisnici..., 373-374).

¹⁹ Iz materijala fonda Delegacije KSHS na Konferenciji mira u Parizu, u Arhivu Jugoslavije, vidi se da je grčki predlog o „razmeni stanovništva“ dostavljen Konferenciji mira u Parizu prvih meseci 1919, jer počinje da se помиње још марта-aprila te године; o njemu ће се дуže raspravljati на Конференцији mira u Parizu tokom 1919. O grčkom predlogu o manjinama na Konferenciji mira u Parizu 1919-1920, u: Jovan M. Jovanović, *Diplomska istorija Nove Europe 1918-1938*, I, Beograd 1938, 92-98.

²⁰ Da je Milenko Vesnić izučavao problematiku opcije lica, indirektno može da ukaze i podatak da je on biblioteci Pravng fakulteta u Beogradu poklonio knjigu dr. Felix Strök und Option Plebiscit bei eroberungen und Gebietscessissen, Leipzig 1879.

²¹ Radi jačnjeg praćenja unošenja odredbi o mogućnosti opcija lica u ugovore o miru u procesima njihovog zaključivanja, opciju na Konferenciji mira u Parizu razmatram kroz pojedinačne države, tj. Austriju, Bugarsku, Mađarsku i Tursku. Tok zaključivanja mirovnih ugovora sa njima, ni hronološki ne odstupa mnogo od redosleda rešavanja pitanja opcije lica na Konferenciji mira u Parizu 1919-1920.

miru sa Nemačkom, ali i intenzivnog razmatranja predloga Ugovora o miru sa Austrijom.

U osvrtu na izveštaj generala Petra Pešića, šefa Vojne misije u Delegaciji KSHS, od 6. juna 1919. g.²² dostavljenog Vrhovnoj komandi vojske odnosno Ministarskom savetu, predsednik Ministarskog saveta Stojan Protić, u telegramu Delegaciji od 8/9. juna 1919, iznosi: „Prema izveštaju generala Pešića imaće da uđe u ugovor sa Austrijom, Ugarskom i Bugarskom odredba da svi podanici Austrije, Ugarske i Bugarske koji stanuju u prisajedinjenim zemljama postaju ipso facto naši podanici. Saopštavam Vam da sam podneo Parlamentu projekat zakona o podanstvu, koji je prošao kroz odbor, i iduće nedelje biće pretresen u Parlamentu. Glavne tačke su: član drugi podanstvo Kraljevstva pripada onima, koji su do dana kad ovaj zakon stupi u život bili podanici Srbije i Crne Gore, i onima koji do toga vremena (su) bili podanici Austrije i Ugarske, ili bili članovi koje od opština u bivšoj Austro-Ugarskoj, koje su pripale u oblasti Kraljevstva. - Član peti - Podanici bivše Austro-Ugarske tuđe narodnosti koji su dobili podanstvo na teritoriji Kraljevstva pre 1. januara 1878. godine imaju prava da se u roku od dve godine posle zaključenja definitivnog mira izjasne za podanstvo države svoje narodnosti i iseleti se u oblasti Kraljevstva. Član 6. Onim podanicima bivše Austro-Ugarske tuđe narodnosti koji su dobili podanstvo na teritoriji Kraljevstva posle 1. januara 1878. god, dopušta se da se u roku pomenutom u članu petom izjasne da li primaju podanstvo Kraljevstva. Ako izjave da ne primaju, ili ako izjave... . . . (tačke u dokumentu su znak da tri reči u tom delu teksta teleograma nisu mogle da se dešifruju – prim. G.M.) biće im dopušteno da se iseleti iz Kraljevstva.

Molim odgovorite mi da li moramo menjati predlog ili čekati u opšte sa tim do odluke o toj stvari u Parizu.

Molim još da dejstvujete u smislu predloženog zakona o tome, jer ima mnogo stranaca, koje je Austrija naročito u zemlje te dovela posle Berlinskog kongresa, naročito u Bosni, i to vrlo rđavih elemenata. Protić.”²³

S. Protić je u ovom aktu potvrdio da je Ministarski savet veoma rano nameravao da Privremeno narodno predstavništvo donese zakon o državljanstvu KSHS, u kome bi se doseljenom neslovenskom stanovništvu od vremena Berlinskog kongresa do kraja Prvog svetskog rata u krajevima KSHS koji su bili u sastavu Austro-Ugarske, uskratilo državljanstvo KSHS, a ostalim manjinskim licima pružila mogućnost opcije u roku od dve godine za matičnu državu naroda kome pripadaju. Takav predlog Zakona o državljanstvu KSHS podnelo je ministarstvo pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona KSHS 12. maja 1919. Narodnom predstavništvu KSHS na rešavanje.²⁴ Razmatranje predloga započelo je na XIX redovnoj sednici Privremenog narodnog predstavništva KSHS 14. maja 1919.²⁵ Iz navedenog izveštaja S. Protića vidi se da je predlog Zakona već pretrpeo izvesne izmene u odnosu na prvobitno predloženi tekst Privremenom narodnom predstavništvu, od 12. maja 1919.²⁶ Pašić je prepustio da mišljenje o donošenju Zakona o državljanstvu KSHS pripremi prof. Slobodan Jovanović, predsednik Pravne sekcije Delegacije KSHS. Stav o tome, na rukopisu S. Jovanovića, potpisao je Pašić, a isti je razmatran na sednici Delegacije KSHS 18. juna 1919. i pros-

²² Vojni arhiv Vojnoistorijskog instituta, Popisnik 3 - Arhiv Vojne misije pri Delegaciji KSHS na Konferenciji u Parizu 1919–1920, K. 470, Đeneral Pešić: telegrami-izveštaji.

²³ AJ,-336-57-II, Telegram iz Beograda u Pariz, 8/9. jun 1919, 7135.

²⁴ AJ-335, zbirka Vojislava Jovanovića Maramboa, F-78.

²⁵ AJ-72-132-403. fond Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije.

²⁶ Kao u nap. 24. i 25.

leđen S. Protiću 19. juna 1919.²⁷ U njemu stoji: „Pitanje o državljanstvu u ugovoru s Austrijom, ukoliko se nas tiče, nije još rešeno. Verovatno, uzeće se za obrazac odredbe koje (su) već usvojene za novu Češku državu. Po tim odredbama, državljanstvo češko dobijaju ... austrijski podanici nastanjeni na zemljištu nove češke države. Ali ostavlja im se pravo, da u roku od dve godine optiraju za austrijsko državljanstvo. U istom roku, Česi, nastanjeni na zemljištu stare austro-ugarske monarhije, imaju pravo opcije za državljanstvo Češke. One osobe koje upotrebe pravo opcije, moraju preneti domicil u onu državu za koju su optirali. Ali nepokretnosti koje su imale u svojoj staroj državi, mogu zadržati i na dalje. Česi koji se, kao austrijski podanici nalaze u inostranstvu, imaju pravo stupiti u češko državljanstvo po češkim zakonima. Molim Vas, javite da li pristajete da se po ovom obrascu reši i za nas pitanje o državljanstvu, jer (je) tekst Vaše depeše nejasan. Mišljenja smo, međutim, da o tom pitanju ne treba donositi nikakav zakon, pre nego ono ne bude regulisano ugovorom. Pašić.”

U međuvremenu, dok je Delegacija pripremala traženo mišljenje, u Privremenom narodnom predstavništvu KSHS nastavljen je pretres predloga Zakona o državljanstvu KSHS na više sastanaka: XXXVI od 14. VI, XXXVII od 16. VI, XXXVIII od 18. VI i XL od 21. VI 1919. godine.²⁸

U depeši Delegaciji KSHS, od 26/27. juna 1919,²⁹ S. Protić ocenjuje da je odnos između Nemaca i Čeha po pitanju državljanstva drugačije prirode nego u KSHS, zalažući se da u ugovorima o miru za KSHS ne budu utvrđeni principi kao za Čehoslovačku: „...Mi bismo želeli da imamo odrešene ruke oprostiti se od stranaca koji su u našim zemljama nastanjivali se posle kongresa berlinskog. Gledajte ako možete da se to izvojue”³⁰

Na dostavljeno mišljenje Delegacije od 18/19. juna 1919, S. Protić, u telegramu od 28/30. juna 1919,³¹ iznosi stav Ministarskog saveta KSHS i traži od Delegacije KSHS da na Konferenciji mira po pitanju državljanstva KSHS insistira na sledećim rešenjima: „... Naša država ima pravo da njih, nemačke i mađarske doseljenike, koji su se preselili posle 1878. godine na teritoriju našeg Kraljevstva ne primi za naše državljanе...” U istom telegramu navodi se da je Češkoj dato pravo od 10 godina od Konferencije mira pa unazad, kao graničnoj godini do koje se stranim doseljenicima priznaje pravo podanstva u njoj, dok je za KSHS potrebno tu granicu pomeriti na 30 godina, jer su mnoge oblasti KSHS koje su se nalazile u sklopu Austro-Ugarske bile izložene sistematskoj kolonizaciji, odnosno germanizaciji i mađarizaciji. Ministarski savet KSHS je prihvatio Pašićevu sugestiju o predlogu Zakona o državljanstvu KSHS i njegovom donošenju, jer se ističe da: „Pretres zakonskog projekta (o državljanstvu KSHS – prim. G.M.) želimo da odugovlačimo. Egzemplar projekta po predlogu odbora doneće vam kurir Ministar Kramer. Protić.”³² U odgovoru Pašić je, u nedatiranom telegramu, verovatno prvih dana jula 1919,³³ demantovao da je Češkoj, u predlogu mirovnog ugovora sa Aus-

²⁷ AJ-336-57-II, Akt K.br. 2086.

²⁸ AJ-72-132-403.

²⁹ AJ-336-57-II, Akt V 8048.

³⁰ Isto.

³¹ AJ-336-57-II, Akt V 8204.

³² Predlog zakona o državljanstvu KSHS iz 1919. povučen je iz razmatranja u Privremenom narodnom predstavništvu i sve do 21. septembra 1928. takav zakon nije donet. Za sve to vreme, umesto zakona, Ministarski savet KSHS je doneo iz domena državljanstva KSHS: Uredbu o sticanju državljanstva KSHS putem opcije i molbe, od 25. novembra 1920 (uz izmene i dopune), a Ministarstvo unutrašnjih dela KSHS - Naredbu o postupanju pri sticanju i gubitku državljanstva KSHS, od 30. avgusta 1921 (uz više tumačenja iste).

³³ Aj-336-57-II, Akt br. 2460.

trijom, dat rok od 10 godina unatrag od Konferencije mira, kao vremenske granice do koje se priznaje zavičajno i podaničko pravo doseljenim licima: „Naprotiv, u ugovoru između Češke i Austrije je pravo opcije utvrđeno bez izuzetaka. Naš zahtev da se to pravo oduzme nemačkim doseljenicima načinilo bi rđav utisak na naše Saveznike, jer ovi naročito žele da zaštite nacionalne manjine. Mi imamo velike teškoće da dobijemo kontrolu koju oni teže da nam nametnu u tom pogledu. Osporavajući nemačkim doseljenicima pravo opcije, mi bismo kod naših saveznika stvorili uverenje da smo mi netolerantni prema nacionalnim manjinama, i da ove baš zato potrebuju naročitu međunarodnu zaštitu. Pašić”. Već tada predstavnici KSHS odustaju od prvobitne namere da traže da se za graničnu godinu, radi sticanja prava državljanstva za doseljene inorodne stanovnike i njihove potomke rođene na teritoriji KSHS, računa 30 godina unatrag od vremena održavanja Konferencije mira. Time se prečutno pristalo na kraće vremenske granice početka roka zavičajnosti manjinskih lica, doseljenih ili rođenih na teritoriji KSHS, čime bi ona stekla ili gubila državljanstvo KSHS.

Od kraja juna 1919., tj. od momenta potpisivanja Ugovora o miru sa Nemačkom, Ministarski savet KSHS i Delegacija KSHS intenzivnije se bave odredbama preliminarnog teksta Ugovora o miru sa Austrijom i Ugovora o manjinama. U predlozima tih ugovora nalazile su se tzv. političke odredbe o zaštiti manjina i o državljanstvu lica, među kojima i opciji lice.

O predlogu Ugovora o miru sa Austrijom i Ugarskom o manjinama raspravljalo se na više sednica Delegacije KSHS. Za ovaj rad interesantna je CXXIX sednica Delegacije KSHS, 21. jula 1919. U zapisniku sa te sednica, pod tačkom IV, stoji: „U partiji „Italija i Saveznici” unete su odredbe po kojima Italija može da ne prizna državljanstvo onim licima koja nisu rođena ili koja nemaju domovinsko pravo u teritorijama, koje Italija dobiva. Prema tome opasnost je da ona protera ili ne prizna za svoje građane veliki broj lica naše narodnosti, koja bi se posle toga našla u teškom položaju. Da bi dakle Italija priznala ove građane za svoje, potrebna su oba uslova: i da budu rođena na toj teritoriji i da imaju domovinsko pravo. Kako bi teško bilo sada izdejstvovati promenu ovih klauzula rešeno je da se za našu državu traže ista prava kako bi imala eventualno mogućnost represalija prema postupcima Italije u ovom pitanju”.³⁴ Već 25. jula 1919, Delegacija KSHS uputila je Vrhovnom savetu Konferencije mira notu sa primedbama na odredbe o pravu zaštite manjina i državljanstvu lica.³⁵ U njoj je, na predlog Ugovora o miru sa Austrijom, u pogledu prava državljanstva lica, a u okviru njega, prava zavičajnosti, domicila i opcije lica, izrazila protest zbog predloženih rešenja, a naročito zbog privilegovanog položaja Italije u njima. Dok se u predlogu Ugovora o miru sa Austrijom za teritoriju KSHS zavičajno pravi doseljenim ili rođenim pripadnicima nemačke i mađarske narodnosti u oblastima bivše Austro-Ugarske, koje su ušle u sastav KSHS, utvrđivalo sa 1. januarom 1910, dotle se za oblasti bivše Austro-Ugarske koje su ušle u sastav Italije vremenska granica utvrđivala sa 24. majem 1915. U čl. 37-42. predloga Ugovora o miru sa Austrijom, Italija je kao velika sila izborila veoma povoljan odnos prema pripadnicima neitalijanskih lica u pogledu priznanja njihovog prava državljanstva i opcije za državljanstvo Italije na teritorijama bivše Austro-Ugarske koje su ušle u sastav Italije. Izdejstvovala je i posebna prava svojim italijanskim sunarodnicima u susednim državama koji su optirali za državljanstvo Italije, ali bez njihove obaveze da prenesu svoj domicil (stalno

³⁴ Zapisnici, 169-170.

³⁵ AJ-336-57-II, XII/Aus/5, Akt br. 2854.

boravište) u Italiju sa prostora zemalja-sukcesora Austro-Ugarske, na kome su stanovala do momenta potpisivanja ugovora o miru.³⁶ Pri tome, nije imala obavezu da pruži mogućnost opcije pripadnicima neitalijanskih narodnosti koji su nastanjivali teritoriju bivše Austro-Ugarske pripojenu Italiji.

Za pitanja državljanstva i drugih prava pripadnika neitalijanskih narodnosti u Italiji posebno su bili zainteresovani slovenački članovi Delegacije KSHS koji su, na slovenačkom i francuskom jeziku, svoje primedbe u vidu pregovora ili protesta upućivali Vrhovnom savetu Konferencije mira u Parizu.³⁷ Vrhovni savet, međutim, nije usvajao ove primedbe Delegacije KSHS. Kako su prolazile male države, bez obzira na to da li su bile na strani savezničkih sila, pobednica u Prvom svetskom ratu, dočarava jetka primedba šefa Delegacije KSHS N. Pašića: „... Može se reći da delegati malih država ništa ne rešavaju, sem što se, kao što pomenuh, s vremena na vreme, saslušavaju...”³⁸

Zauzeta upornim osporavanjima i nastojanjima da promeni čl. 57. predloga Ugovora o miru sa Austrijom (u konačnom tekstu čl. 51) i čl. 3. i 11. predloga Konvencije o manjinama, kojima se velikim silama i Društву naroda daju prava i garancije da mogu preduzimati mere u cilju zaštita manjina u KSHS, čime se dovodio u pitanje njen suverenitet, Delegacija KSHS je pitanja državljanstva i prava opcije manjina stavila u drugi plan.

Na definitivni tekst Ugovora o miru sa Austrijom koji je primila 3. septembra 1919, Delegacija KSHS je po instrukcijama Ministarskog saveta KSHS dostavila Vrhovnom savetu Konferencije brojne primedbe i predloge izmena odredaba ugovora. Po pitanju državljanstva i opcije lica, predsednik Ministarskog saveta KSHS Ljubomir Davidović uputio je instrukcije Delegaciji KSHS,³⁹ u kojima stoji: „Insistirajte svom snagom da iz čl. 3 (Ugovora o manjinama – prim G.M.) ispadne odredba, koja izjednačava u pravu domicilne i urođenike. Domicilirani su agen(d)ti strane propagande, kuferasi u Bosni, banditi na drugim stranama, koje je izmisnila imperijalistička propaganda pobedjenih neprijatelja u cilju rušenja reda. Ne možemo dati zaštitu svim domiciliranim. Izvesne moramo moći odstraniti. Nastavite istom snagom i izjavite da nemate ovlašćenje potpisati ugovor o manjinama, ako se ne zadovolje usmeni zahtevi, koje je naša Delegacija istakla kod čl. 11. (Ugovora ili Konvencije o minoritima – G. M.)”. I ove primedbe sa predlozima izmena spornih odredaba u oba ugovora koje je, po instrukcijama Ministarskog saveta KSHS Delegacija KSHS sačinila i dostavila Konferenciji mira, Vrhovni savet nije prihvatio.

Nezadovoljna odbijanjem njenih primedaba i ponuđenih rešenja na oba predložena ugovora, KSHS nije potpisala Ugovor o miru sa Austrijom u Sen-Žermenu 10. septembra 1919. U odeljku ugovora Klauzule o državljanstvu, čl. 70-82, nalaze se rešenja o sticanju i gubitku prava državljanstva lica, među kojima i pravo opcije lica.⁴⁰ Istoga dana u Sen-Žermenu, Delegacija KSHS nije potpisala ni Ugovor o manjinama. I u tom ugovoru, čl. 3-6, predviđene su načelne mogućnosti opcije

³⁶ U konačnom tekstu Ugovora o miru sa Austrijom, od 10. septembra 1919, ti članovi će se naći pod br. 71-75.

³⁷ Kao u nap. 35.

³⁸ AJ0336-85-IV. Pismo N. Pašića – S. Protiću, od 26. avgusta 1919.

³⁹ AJ-336-57-XII Aus/5-II, Akt br. 10.992, Telegram od 7/8. septembra 1919.

⁴⁰ Privremen zakon od 10. maja 1920, o Ugovoru o miru zaključenom u Sen-Žermenu an Le. SAD-e, Britansko Carstvo, Francuska, Italija i Japan. Sile označene u ovom ugovoru kao Glavne Sile savezničke i udružene (12 poimenično navedenih udruženih država, među kojima i Država SHS - prim. G.M.), koje zajedno s Glavnim Silama, sačinjavaju Sile savezničke i udružene, s jedne strane Austrija, s druge strane, *Službene novine KSHS*, br. 133-a, od 19. juna 1920, u kome su odredbe o opciji u: Odeljak četvrti. Klauzule o državljanstvu, čl. 70-82.

lica, ali njene odredbe, po načelnim intencijama, nisu bile u svemu podudarne odgovarajućim odredbama u Ugovoru o miru sa Austrijom.⁴¹ Na toj nepodudarnosti (ne samo po pitanju prava opcije), predstavnici KSHS će zasnovati svoje primedbe i navoditi ih kao glavne razloge zbog kojih nisu potpisali ugovore u Sen-Žermenu, 10. septembra 1919. Predstavnici KSHS nisu bili zadovoljni ni osnovnim principima rešenja opcije lica, a ne samo pojedinačnim nepreciznostima ili nedorečenostima u odredbama ugovora.

U narednim danima, punim pritisaka na KSHS od strane Vrhovnog saveta Konferencije mira i njene Komisije za nove države i zaštitu manjina da naknadno potpiše Ugovor o miru sa Austrijom i Ugovor o manjinama, Ministarski savet KSHS i Delegacija KSHS su o tome zauzimali i usaglašavali stavove. Zapisnik sa sednice Ministarskog saveta od 21. septembra 1919, kojoj su prisustvovali i vodeći članovi Delegacije KSHS, pokazuju da se razgovaralo i o opciji lica.⁴²

Uvidevši da Vrhovni savet Konferencije mira neće pristati na izmene odredbi u Ugovoru o miru sa Austrijom i u Ugovoru o zaštiti manjina, oba već potpisana od većine država u Društvu naroda, Ministarski savet i delegacija su nastojali da bar dobiju za KSHS povoljna tumačenja spornih odredbi u oba ugovora. Po instrukcijama Ministarskog saveta KSHS, predsednik Delegacije KSHS N. Pašić uputio je 5. novembra 1919. pismo predsedniku Konferencije mira Žoržu Klemansou.⁴³ Prvi deo tog opširnog pisma posvećen je primedbama na odredbe Ugovora o manjinama, izloženim u osam tačaka, dok su u drugom delu date primedbe na Ugovor o miru sa Austrijom. U šestoj tačci prvog dela iznose se primedbe na tekst Ugovora o manjinama i predlažu rešenja u pogledu sticanja državljanstva i mogućnosti opcije lica. Naročito se ističe nezadovoljstvo uprave KSHS fomulacijama čl. 3. Ugovora o manjinama ocenjujući da je u koliziji sa, takođe za KSHS neprihvatljivim, odredbama u čl. 76 Ugovora o miru sa Austrijom.

Žorž Klemanso je, u pismu od 12. novembra 1919, odgovorio na svih osam tačaka iz Pašićevog pisma, pobijajući njegova tumačenja i potrebu predloženih izmena u Ugovoru o zaštiti manjina i Ugovoru o miru sa Austrijom. Primedbe i ponuđena rešenja predstavnika KSHS, Vrhovni savet Konferencije mira nije prihvatio tako da su oba ugovora ostala nepromenjena. Klemanso je štaviše u tački 6 zahtevao od Delegacije KSHS da se pravo zaštite pripadnika austrijske, ugarske i bugarske manjine proširi i na otomanske pripadnike u KSHS.

Pošto nije postignuta željena izmena određenih odredbi u Ugovoru o miru sa Austrijom i Ugovoru o manjinama, po odobrenju Ministarskog saveta KSHS, političko vođstvo Delegacije KSHS (N. Pašić, Ante Trumbić i dr Ivan Žolger) potpisalo je, 5. decembra 1919, Ugovor o miru sa Austrijom i Ugovor o zaštiti manjina, kao i Ugovor o miru sa Bugarskom.⁴⁴ Time se Ugovorom o miru sa Austrijom na Konferenciji mira okončao rad po pitanju opcije, koji se ticao KSHS.⁴⁵

⁴¹ Ugovor o manjinama ili Konvencija o minoritima objavljena je u KSHS kao: Privremeni zakon od 10. maja 1920. o Ugovoru između glavnih sila savezničkih i udruženih i Države Srba-Hrvata-Slovenaca sa Prilozima potpisanim u gradu Sen-Žermen-en-Le 10. septembra 1919, *Službene novine KSHS*, br. 133a, od 19. juna 1920, 183-193. Odredbe o mogućnosti opcije lica date su u čl. 3-6.

⁴² *Zapisnici*, 373-374.

⁴³ AJ-336-48, X/4-VII. - Pismo N. Pašića – Ž. Klemansou, od 5. novembra 1919. Odgovor Ž. Klemansoa – N. Pašiću od 12. novembra 1919, objavljeni uz Ugovor o miru sa Austrijom i Ugovor o manjinama, iz Sen Žermea od 10. 9. 1919 u *Službenim novinama KSHS*, br. 133a, od juna 1920.

⁴⁴ Ugovor o miru sa Bugarskom već je bio zaključen i od većina država u Društvu naroda potpisani, u Neiju 27. novembra 1919. *Službene novine KSHS*, br. 211-A, osd 1920.

Zaključivanje ugovora o miru sa Bugarskom

Uoči potpisivanja Ugovora o miru sa Austrijom Delegaciji KSHS predat je, 9. septembra 1919, projekat Ugovora o miru sa Bugarskom.

Pre dostavljanja predloga Ugovora mira sa Bugarskom, grčka vlada je ispoljila svoju zainteresovanost za pitanje razmene manjinskog stanovništva, kako sa Bugarskom tako i sa KSHS, koje bi se regulisalo u Ugovoru o miru sa Bugarskom kao i posebnim trilateralnim ili bilateralnim međudržavnim ugovorom. O grčkom predlogu, od 5. avgusta 1919, raspravljalo se na pomenutoj sednici Ministarskog saveta KSHS od 21. septembra 1919.⁴⁶ Na njoj je izvršeno svojevrsno usaglašavanje mišljenja predstavnika KSHS o pitanju opcije na Konferenciji mira. U zapisniku sa sednice stoji: „G. dr A. Trumbić nastavlja svoj referat govoreći o držanju Grčke u pitanju minorita. Venicelos se izmirio s tim, da posle ove konferencije ne može u opšte imati pravog suvereniteta kao dosada. On je pokušao naći izlaz u ovoj stvari rokom od 4 godine za opciju i selidbu patrijaršista na grčku teritoriju, a ekzarcista u Bugarsku; a da im država u tome pomogne što bi ih pustila s pokretnošću, a nepokretnosti da plati država iz koje se sele.

Taj predlog Venicelosov upućen je Komisiji i sad se nalazi na pretresanju. Bertlo (Filip Bertlo, generalni sekretar Ministarstva inostranih poslova Francuske, zadužen za organizaciju Konferencije mira – prim. G. M.) rekao da se predlog načelno može primiti ali ga on menja u toliko da važi za sve Balkanske države. Ova bi ideja zamenila onu o minoritima u Konvenciji, ali se to u ugovoru sa Austrijom ne bi moglo sprovesti, jer je on već potpisana. Komisija je, međutim, baš ovih poslednjih dana rok opcije iz tog predloga svela na dve godine, a da se sve to izvodi pod kontrolom mešovitih komisija.

U našoj delegaciji mišljenje je: da se ovakvim aranžmanom ne bi mnogo dobilo; jer bi se jedan vrlo mali i neznatan broj stanovništva odlučivao za selidbu, te da ni Vrh.[ovni] Savet to ne bi primio kao zamenu konvencije o minoritima već bi možda ostalo oboje, a to, pošto se ne odnosi na Italiju, ako bi za Grčku i bilo dobro, za nas nije.” U daljoj raspravi na ovoj sednici, član Delegacije KSHS prof. Slobodan Jovanović je primetio: „Ugovorom i konvencijom reciprocitet je potvrđen, jer se zaštita manjina nameće samo malima, a velikima ne”, kao i ovo: „U Makedoniji ne treba (dozvoliti) priznanje Bugarske narodnosti, jer nije тамо i nema, a da se ne prizná ni pravo ekzarhata u tim krajevima.”⁴⁷

U izveštaju Delegacije KSHS, upućenom Ministarskom savetu KSHS, od 10. oktobra 1919,⁴⁸ stoji: „Na osnovu čl. 56, alineja 2. Ugovora o miru sa Bugarskom, Delegacija Grčke podnela je Konferenciji mira u Parizu predlog, po kome se Bugarska obavezuje da prizna u pogledu „emigracije - uzajamne i dobrovoljne etničkih manjina”, da bi se mogla zaključiti naročita Konvencija između Grčke i Bugarske, što je u načelu priznao Vrhovni savet Konferencije mira u Parizu.”

⁴⁵ Po stupanju u važnost Ugovora o miru sa Austrijom, 16. jula 1920 (tj. od dana deponovanja ratifikacija KSHS i Austrije u Ministarstvu inostranih poslova Francuske u Parizu, shodno čl. 381. ugovora), Ministarski savet KSHS je, 25. novembra 1920, doneo Uredbu o sticanju i gubitku državljanstva KSHS putem opcije i molbe, *Službene novine KSHS*, br. 271/1920, posle čega su odredbe o mogućnosti opcije iz ugovora mogле da se koriste u KSHS.

⁴⁶ Kao nap. 42.

⁴⁷ Kao nap. 42. Tvrđnju sličnu S. Jovanovićevoj izneo je i Jovan Jovanović Pižon – nap. 15.

⁴⁸ Aj-336-48-X. Minoriti, X/4, akt br. 4065.

O grčkom predlogu Ugovora o razmeni manjinskih lica između Grčke, Bugarske i KSHS raspravljanje je na CLIV sednici Delegacije KSHS od 7. novembra 1919.g.⁴⁹ U zapisniku sa sednice stoji: „I. Pročitan je projekt ugovora koji bi se imao zaključiti između naše države, Grčke i Bugarske o izmeni podanika tj. o iseljavanju i doseljavanju podanika ovih država, koji ugovor dostavlja našoj delegaciji Komisija za nove države, a po predlogu grčke delegacije. Delegacija je detaljno pretresla projekt ovog ugovora i saglasila se u tome da on može biti samo od štete našoj državi, s pogledom na eventualno doseljavanje bugarskih elemenata u Makedoniju. U tome pitanju smatra da naša Vlada ne treba da bude vezana kakovom konvencijom; Vlada će dozvoliti svakome ko hoće da se iseli sa naše teritorije, a predhodno sa svojom imovinom može uraditi kako hoće i može. Što se tiče doseljavanja Vlada mora imati odrešene ruke da ceni svaki pojedini slučaj.

Stoga je rešila da se dotičnoj Komisiji (za nove države i manjine – prim. G.M.) odgovori da naša Delegacija ne želi ulaziti u pregovore oko sklapanja ovoga ugovora. ...” Dakle, predstavnici KSHS su tada zauzeli stav – koji su i održali – da neće učestvovati u sklapanju posebnog internog ugovora sa Grčkom i Bugarskom o međudržavnoj razmeni odnosno iseljenju manjinskog stanovništva.

Prilikom razmatranja predloga Ugovora o miru sa Bugarskom, predstavnici KSHS kao da nisu imali primedbe na članove sa odredbama o opciji manjinskih lica, sudeći po uvidu u akte Delegacije KSHS.

Prilikom svečanog potpisivanja Ugovora o miru sa Bugarskom, u Neiju 27. novembra 1919, Delegacija KSHS nije potpisala ovaj akt, ali je to naknadno učinjeno 5. decembra 1919, kad je potpisana Ugovor o miru sa Austrijom. Ugovor o miru sa Bugarskom u više članova reguliše prava državljanstva i prava manjina, a u njima i mogućnost opcije lica. U čl. 39. i 40. Nejskog mirovnog ugovora, koji se odnose na mogućnost opcije lica između KSHS i Bugarske, osnovni principi slični su onima u Ugovoru o miru sa Austrijom.⁵⁰ Za razliku od Ugovora o miru sa Austrijom, u kome se pravo lica na državljanstvo zasniva na zavičajnom pravu (po mestu-opštini iz koga lice potiče), u Nejskom mirovnom ugovoru ono se oslanja na domicilno pravo (pravo nastanjenja), kao u Versajskom mirovnom ugovoru.

Istog dana, 27. novembra 1919. kada je potpisana Ugovor o miru sa Bugarskom, zaključena je i posebna Konvencija o recipročnoj emigraciji ili razmeni stanovništva između Grčke i Bugarske.⁵¹ Realizacija te konvencije imala je krupne posledice na etničku strukturu u severnoj Grčkoj.⁵²

⁴⁹ Zapisnici, 189.

⁵⁰ Privremeni zakon o Ugovoru o miru i Protokolu, zaključen u Neji na Seni 27. novembra 1919, SAD, Britansko Carstvo, Francuska, Italija i Japan. Sile nazvane u ovom ugovoru kao Glavne sile savezničke i udružene (i 11 poimenično navedenih udruženih država među kojima i Država SHS-a – prim. G.M.), s jedne strane; i Bugarska s druge strane, *Službene novine KSHS*, br. 211a, od 24. septembra 1920, u kome su odredbe o opciji lica između bugarske i KSHS u: Treći deo, Političke kaluzule, u čl. 39-51.

⁵¹ 51. AJ-336-24, dosjed: VII/7-I.

⁵² J. Jovanović, *Diplomska istorija Nove Evrope*, I, Beograd 1938, 98, o tome piše: „Grčka delegacija na konferenciji mira predložila je jedno rešenje o manjinama, po kome bi nacionalne manjine, nezadovoljne svojom novom sudbinom, mogle da se isele u drugu zemlju. Ona je iznela predlog da se ustanoji jedna mešovita komisija, koja bi u toku od dve godine spremila iseljavanje Grka iz Bugarske u Grčku, i Bugara iz Grčke u Bugarsku. Grci su navodili primere nekolikih selja koja su želeta da pređu u drugu zemlju. Odbor za nove zemlje i zaštitu manjina je proučavao ovaj grčki predlog i doneo mišljenje da bi se predlog mogao prihvati ako bi Jugoslavija i Turska primile da saraduju na tome sa Grcima i Bugarima. Jugoslavija je odbila odmah svoju saradnju, a Grci i Bugar (u Neiju, 27. novembra 1919 – prim. G.M.) Turci i Grci (tek, u Lozani, 24. juna 1923. – prim. G.M.), napraviše odvojene sporazume o tome. Grci su ovim želeti da se oslobode slovenskog življa koji je ostao u Grčkoj iza ranije bugarsko-grčke, a naročito u Srbiji iza ranije srpsko-grčke granice. Na taj način su premeštena slovenska naselja oko Lerina, Voden, Moglena, Đevdelije, Dojранa, a na njihovo mesto dovedene mase maloazijskih Grka.”

Zaključivanje Ugovora o miru sa Mađarskom

Predlog ugovora o miru sa Mađarskom razmatran je još dok nije utvrđen definitivni tekst Ugovora o miru sa Austrijom, što se vidi iz zapisnika sa CXXX-VIII sednici Delegacije KSHS, od 22. avgusta 1919, gde u tački I stoji: „Pošto dolazi na dnevni red ugovor o miru sa Mađarskom.”⁵³ Od Ministarskog saveta KSHS je zahtevao da pošalje u Pariz finansijsko-ekonomskog eksperta iz Hrvatske.

Glavno pitanje u razmatranju predloga Ugovora o miru sa Mađarskom – razgraničenje državnih teritorija, Delegacija KSHS zasnovala je na Memoaru o revandikacijama iz februara-marta 1919.⁵⁴ Taj memoar je bio osnova Delegaciji KSHS pri razmatranju i ostalih pitanja sukcesije teritorija bivše Austro-Ugarske i položaja manjina u državama naslednicama monarhije. U njemu se naročito obrađuje problem razgraničenja sa Mađarskom na teritoriji Bačke i Baranje sa pružanjem mogućnosti opcije, odnosno slobodnog iseljavanja manjina u državu, u kojoj bi živele sa srodnim većinskim narodom kome po jeziku i rasi pripadaju. U isticanju statističkih podataka o nacionalnom sastavu pojedinih županija i mesta u Banatu, Bačkoj i Baranji, u nameri da se što više smanji brojnost manjina koje bi ostale kako u KSHS tako i Mađarskoj, u memoaru se iznosi sledeće: „... Ta bi razlika mogla još da se ispravi pružanjem pomoći od strane države, na bazi reciproiciteta, Mađarima koji bi hteli da se isele s jugoslovenske teritorije u Mađarsku i Srbo-Hrvatima koji budu pripravni da napuste oblasti koje će ostati Mađarskoj da bi se naselili u jugoslovenskoj zemlji.

Jer ne treba zaboraviti da, ako prilično znatan broj rasejanih Mađara bude po nuždi obuhvaćen našom državom, s druge strane će u Mađarskoj, van granica naše države, ostati oko 200.000 Jugoslovena (duž zapadne granice Mađarske, na obala Dunava, od Bratislave do Baje i u oblasti Segedina, Baje i Arada).

U svim tim slučajevima, nacionalne manjine neće biti ugnjetene i naša država je spremna da im da svako jemstvo protiv odnarođavanja, ne želeći da se povodi za sistemom ugnjetavanja koji su Mađari usvojili na štetu drugih narodnosti bivše Ugarske.”⁵⁵

U Pašićevom nedatiranom rukopisu *Razgraničenje između Srba i Madžara u Bačkoj* (iz istog vremena kada je nastao i Memoar o revandikacijama, jer sadrži slične stavove), dakle iz februara-marta 1919,⁵⁶ ističe se: „... Prema takvom stanju stvari Srba – Slovena u Bačkoj ima oko 103.425 više nego Madžara. Ali u takvoj granici ostala bi u Srpskoj Bačkoj 228.818 Madžara. Taj se broj kompenzira onim brojem Srba, koji su rastureni po raznim selima i čiji broj iznosi ukupno 323.906. Ako se od toga broja oduzme 228.813 Madžara, koji ostaju u Srbiji, ipak u Mađarskoj ostaje još 95.123 Srba.

Ako bi Mađarska pristala, onda se mogu naseljenja razmeniti. Naseljenja srpska u Mađarskoj mogla bi preseljena biti u Srbiju, a Mađarska naseljenja preseljena biti u Mađarsku. Obe države mogle bi primiti na sebe obaveze da nadoknade one svoje građane, koji bi tim selenjem oštećeni bili.

⁵³ Zapisnici..., 176.

⁵⁴ Zapisnici..., 329-373. i A. Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Madarskom i Rumunijom 1919-1920*.

Prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu, Novi Sad 1975, 64-74.

⁵⁵ Zapisnici..., 345.

⁵⁶ AJ-336-16, dosije: V-V/5, Akt br. 7239.

Ali u svakom slučaju obe države dužne su na sebe primiti međunarodnu obavezu, da naseljenima, koji ostanu u tuđoj državi obezbede nastavu i upotrebu svoga jezika u opštini, ili ako su u većini u srežu i okrugu, da se mogu služiti svojim jezikom i u tim administrativnim jedinicama.”

Tek pošto je KSHS potpisala mirovne ugovore sa Austrijom i Bugarskom, 5. decembra 1919, Delegacija KSHS je upornije nastojala da postigne izmene nepovoljnih odredbi u predlogu Ugovora o miru sa Mađarskom.

Kao i kod prethodna dva mirovna ugovora (sa Austrijom i Bugarskom) i prilikom razmatranja predloga Ugovora o miru sa Mađarskom u središtu pažnje bila su teritorijalno-granična pitanja, reparacija, austrougarskih dugova i zajmova, dok je pitanje prava nacionalnih manjina u zemljama ugovornicama na slobodu izbora državljanstva za Ministarski savet KSHS i Delegaciju KSHS spadalo u drugorazredno.

Poklanjanje veće pažnje tom pitanju podstakao je zahtev savezničke vojne misije u Mađarskoj, u oktobru 1919, da se vojne snage KSHS evakuišu iz Baranje.⁵⁷ To je pokrenulo ne samo nove skupove i proteste sa zahtevima i peticijama (rezolucije i izjave sa masovnim potpisima lica) južnoslovenskog stanovništva Baranje, Bačke i Banata za pripajanje KSHS, već i strah od ponovnog uspostavljanja mađarske vlasti u mestima koja su u Baranji i severnoj Bačkoj zaposele vojne snage KSHS. Tada se vidnije skretala pažnja na položaj južno-slovenskog življa u oblastima Bačke i Baranje koje bi ostalo u okviru Mađarske. To se ističe u telegramu Davidovića – Delegaciji, od 1/2. decembra 1919, u kome stoji sledeće:

„Gospodin Ministar Vojni sopšto je Gospodinu Davidoviću:

Komandanti naše vojske u ovom delu Baranje koji treba evakuisati, dobili su izjave od jednog velikog broja tamnošnjeg stanovništva - preko 30.000 - da, iz razloga nacionalnog osećanja i straha od Mađara i njihovog gospodarstva, nipošto neće ostati na svom ognjištu posle evakuacije naše vojske i da će se povući sa njom. Ovo je nov fakat, koji otežava našu evakuaciju i nov dokaz o raspoloženju stanovništva, Davidović.”⁵⁸ U telegramu MID KSHS – Delegaciji, od 2. decembra 1019, stoji sledeće: „Narod traži da srpske trupe ostanu stalno na svojim mestima ili bar dotle, dok se poslednji Srbin ne iseli, jer vele dobro poznaju mađarsku osvetu. Broj iseljenika predstavlja bi... (verovatno 36.000) ljudi. ....”⁵⁹

U predlogu Ugovora o miru sa Mađarskom, Delegacija KSHS je nastojala da odredbe o opciji lica budu različite od onih u Ugovoru o miru sa Austrijom. U zapisniku sa 169. sednici Delegacije, od 12. decembra 1919, stoji: „I. Predsednik Pašić saopštava notu koju je spremila Ekon.[omska]-Fin.[ansijska] Sekcija o likvidaciji imanja ugarskih podanika na našoj teritoriji, a kojom mi tražimo da se u ugovor sa Ugarskom unesu u tom pogledu iste odredbe, koje su unesene u ugovor sa Nemačkom, a ne slične onima u ugovoru sa Austrijom. Sa nekim stilističkim situjnim izmenama usvojena je nota i rešeno je da se odmah pošalje g-nu Kleman-sou.”⁶⁰

Sudeći po aktima iz arhive Delegacije KSHS stiče se utisak da je ona zauzela načelan stav po pitanju opcije lica već tokom zaključenja Ugovora o miru sa Austrijom i Ugovora o manjinama, kao i da je, nevoljno, pristala na odredbe te vrste u

⁵⁷ AJ-336-16, dosije: V/5-III, Akt br. 12728, od 25. 10. 1919, koji je MID KSHS poslao Delegaciji, u koime se kaže da im je potpukovnik M. Bodи (vojni delegat KSHS u Budimpešti – prim. G.M.) uputio telegram: „Saveznička Vojna misija uputila nam je notu kojom zahteva da naše trupe evakuišu Baranju do linije Batina-Bolman-Drava.”

⁵⁸ AJ-336-16, dosije: V/5-IV, Akt V 14305, od 1/2. 12. 1919.

⁵⁹ AJ-336-16, dosije: V/5-IV, Akt Pov. br. 14313, od 2. 12. 1919.

⁶⁰ Zapisnici..., 204-205.

njima. Zbog toga za razliku od prethodnih, u toku razmatranja predloga Ugovora o miru sa Mađarskom nije bilo veće rasprave o tom problemu kako među predstvincima KSHS tako između njih i organa Konferencije mira.

Odredbe o opciji lica, kao i ostalim pitanjima, u predlogu Ugovora o miru sa Ugarskom kao da su prosto prenošene ili prepisivane iz Ugovora o miru sa Austrijom. O tome, u 196. zapisniku sa sednica Delegacije KSHS, od 17. januara 1920, stoji: „I. G. Marušić (dr Drago Marušić, stručnjak ekonomsko-finansijske i saobraćajne sekcije Delegacije – prim. G.M.) referiše o ekonomskim, finansijskim i reparacionim klauzulama u ugovoru o miru sa Ugarskom. Napominje da su najčešće prosto prenesene klauzule iz Ugovora sa Austrijom. Redakcija je vrlo aljkava. Mi smo tražili da se u ugovor sa Ugarskom unesu i one klauzule, koje su uneute u ugovor sa Austrijom na zahtev Italije u njenu korist. Te su klauzule preuzelete istina u ovaj ugovor, ali ne u našem interesu, već jedino na račun Italije. ...”⁶¹

Nezadovoljna tim odredbama u Ugovoru o miru sa Austrijom, čiji je tekst prosto prenesen u predlog Ugovora o miru sa Mađarskom, Delegacija KSHS je Konferenciji ambasadora velikih sila⁶² upućivala više puta primedbe na nacrt odredbi u predlogu Ugovora sa Ugarskom. Iz zapisnika sa 235. sednice Delegacije KSHS, od 17. januara 1920,⁶³ vidi se da se u predlogu Ugovora o miru sa Mađarskom raspravljalo i o statusu manjina. U njemu стоји sledeće: „2) Čita se pismo predsednika Konferencije Mira i nacrt odredbe da se i u Ugovor sa Mađarskom osigura u Jugoslaviji zaštita manjini po rasi, jeziku i veri. Predloženi se tekst ne usvaja i umoljen je G. Ribarž da spremi odgovor i novi tekst odredbe.”

MID KSHS je dostavilo Delegaciji KSHS, 26. maja 1920, izveštaj podžupana Bačke županije iz Sombora o njegovom otpuštanju mađarskih činovnika u Bačkoj, koji na njegov zahtev 5. maja 1920. nisu položili zakletvu KSHS, dok su 1919-1920. to učinili Narodnoj upravi Banata, Bačke i Baranje, te su kao mađarski državljanji prebačeni u Mađarsku. On je smatrao „da su se sami već sada poslužili pravom opcije, izjavivši da se smatraju mađarskim državljanima i da žele ići u Mađarsku, te je postupljeno po želji im.”⁶⁴

Uvid u arhivu o radu Delegacije KSHS pokazuje da izgleda više nije bilo primedbi na odredbe o opciji lica između Mađarske i KSHS predlogu Ugovora o miru sa Mađarskom sve do zaključenja Ugovora o miru sa Ugarskom, u Trijanonu 4. juna 1920, koji je Delegacija KSHS potpisala. U Trijanonskom mirovnom ugovoru odredbe o opciji lica, u čl. 61-66, po osnovnim principima, ne razlikuju se puno od odgovarajućih u Ugovoru o miru sa Austrijom.⁶⁵ Posle zaključenja Trijanonskog mirovnog ugovora neki visoki predstavnici KSHS, ne deleći pesimističan stav većine članova Delegacije KSHS, nastavili su sve do avgusta 1921. da gaje očekivanja da će Mađarskoj biti oduzeti neki od dodeljenih srezova Baranje i Bačke, pa su podržavali zahteve sa brojnih skupova jugoslovenskog življa sa tih teritorija, u vidu rezolucija, odluka i sl., za ispravku granice i pripajanje KSHS

⁶¹ Zapisnici..., 242-243.

⁶² U Parizu je 21. januara 1920. zaključena Mirovna konferencija sa dotadašnjim vođstvom Visokog saveta, a nastavljena kao Konferencija ambasadora velikih sila, koja je prvi sastanak imala 26. januara 1920.

⁶³ Zapisnici..., 283.

⁶⁴ AJ-336-15, dosije: III-V/1, Akt A br. 11614.

⁶⁵ Privremen zakon od 17. juna 1921. o Ugovoru o miru, Protokolu i Deklaraciji zaključenim u Trijanonu 4. juna 1920. sa Ugarskom. SAD, Britansko Carstvo, Francuska, Italija i Japan, Sile označene u ovom ugovoru kao Glavne Sile savezničke i udružene; (12 poimenično navedenih udruženih država, među kojima i Država SHS – prim. G.M.), koje sa gornjim Glavnim Silama sačinjavaju i udružene Sile, s jedne strane i Ugarska, s druge strane, Službene novine KSHS, br. 140, od 25. juna 1921, sa odredbama o opcijama lica u: Odeljak sedmi. Klauzule o državljanstvu, čl. 61-66.

nekih mesta iz mađarskih delova Baranje i Bačke. Uz to, vodeći predstavnici KSHS su očekivali da će se u kratkom roku iz Mađarske iseliti u KSHS preostali pripadnici jugoslovenskih manjina, kao i da će se najveći deo mađarske manjine iseliti iz KSHS u Mađarsku. Upravo zbog tih svojih, po mnogo čemu, nerealnih očekivanja, u toku razmatranja predloga Ugovora o miru sa Mađarskom nisu se puno osvrtni na potrebu ugradnje po interese KSHS što povoljnijih konačnih odredaba o mogućnosti opcije manjina.

Ubrzo po stupanju na snagu Trijanonskog mirovnog ugovora⁶⁶ i okončanju evakuacije vojnih posada i administracije KSHS iz mađarskih delova Bačke i Baranje 21. avgusta 1921, Ministarstvo unutrašnjih dela KSHS donelo je, 30. avgusta 1921, Naredbu o postupanju pri sticanju i gubitku državljanstva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,⁶⁷ po kojoj su zainteresovana lica mogla da koriste odredbe i opciju po Ugovoru o miru sa Ugarskom.

Zaključivanje Ugovora o miru sa Turskom

Aktuelan problem opcije lica između Turske i KSHS trajao je od završetka balkanskih ratova, jer odredbe po čl. IV Carigradskog mirovnog ugovora između Kraljevine Srbije i Turske od 14. marta 1914.⁶⁸ nisu bile izgubile svoje važenje ni u vreme održanja Konferencije mira.

Kada se odlučivalo o predlogu Ugovora o miru sa Turskom, zahtevi i primedbe Delegacije KSHS nisu povoljno rešavani na Konferenciji ambasadora velikih sila. Pošto su se ambasadori velikih sila na Konferenciji mira gotovo isključivo brinuli o interesima četiri velike sila (SAD, V. Britanije, Francuske i Italije) u Turskoj, to se nisu mnogo osvrtni na zahteve i prava malih država, među kojima i KSHS, prilikom izrade i razmatranja predloga Ugovora o miru sa Turskom.

Ministarски savet KSHS i Delegacija KSHS, prilikom razmatranja predloga Ugovora o miru sa Turskom koji je Delegaciji KSHS dostavljen sredinom maja 1920, skoro potpuno su se usredsredili na pitanje kaputulacija, kontribucija, ratne štete i zaštite imovinskih prava i privilegija KSHS u Turskoj od pre Prvog svetskog rata. Ova pitanja ostavljala su u gotovo potpunom zasenku pitanja opcije lica između Turske i KSHS, tako da skoro da nema podataka da je Delegacija KSHS o tome raspravljala na Konferenciji mira.⁶⁹

U predlogu Ugovora o miru sa Turskom, u čl. 123-131. odeljak o državljanstvu⁷⁰ u kojima se daju mogućnosti opcije lica, ne pominje se KSHS kao država za koju mogu da optiraju lica iz Turske i obratno, već samo one susedne odnosno granične države sa Turskom iz vremena pre izbijanja Prvog svetskog rata, kao i one države kojima se posle Prvog svetskog rata, po predlogu ugovora, priznaje te-

⁶⁶ Shodno čl. 364. Ugovora, danom deponovanja ratifikacija u Ministarstvu inostranih poslova Francuske u Parizu, 26. jula 1921, smatra se da Ugovor o miru stupa u važnost.

⁶⁷ Službene novine KSHS, br. 201, od 10. septembra 1921.

⁶⁸ Ugovor o miru zaključen između Kraljevine Srbije i Otomaņskog carstva, Carigrad, 1. (14.) marta 1914., u zborniku *Balkanski ugovorni odnosi*, I tom (1876-1928), Beograd 1998, 409-414.

⁶⁹ Podrobnije o tome u radu: Desanka Todorović, *Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine*, „Istorija XX veka”, zbornik radova, XI, Beograd 1970, 231-266. Pažljivijim uvidom u sadržinu toga rada stiče se utisak da njegov autor nije imao neposredan uvid čak ni u tekst predloga ugovora, a pogotovo ne u tekst Ugovora o miru sa Turskom iz Sevra od 10. avgusta 1920, jer su u radu ne poziva na konkretnе članove ili njihove odredbe.

⁷⁰ AJ-336. Arhiv Jugoslavije, fond Delegacije KSHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920, F-42, dos. VI, br. akta 7409. - Conditions de paix avec la Turquie, od 11. maja 1920.

ritorijalno izdvajanje i nezavisnost od Turske.⁷¹ Pošto već posle balkanskih ratova 1912-1913. Srbija i Crna Gora nisu bile granične države sa Turskom, ni KSHS nije bila granična zemlja sa Turskom, pa kao da, pored ostalog, zbog toga nije bila predviđena opcija lica između KSHS i Turske u predlogu Ugovora o miru sa Turskom iz 1920.g.⁷²

Razočarana nerazumevanjem za njene zahteve, uglavnom finansijske prirode, koji nisu ugrađeni u odredbe Ugovora o miru sa Turskom, Delegacija KSHS se u proleće 1920. spremala da napusti Konferenciju mira, što je i učinila početkom jula 1920. Kraljevina SHS nije ni potpisala Ugovor o miru sa Ottomanskim imperijom (Turskom), u Sevru, 10. avgusta 1920.⁷³ Mada je taj ugovor o miru, potpisani i od predstavnika Turske u Sevru, ostao nepriznat ne samo od KSHS već i od mnogih država članica Društva naroda, kao i od predstavničkih tela Turske, naročito kemalističkih turskih nacionalista, pa, prema tome, neprimjenjen,⁷⁴ on je ipak nezaobilazan akt pri istorijskom izučavanju određenih namera i odraza snaga na području jugoistočne Evrope i Bliskog istoka u prvim godinama posle Prvog svetskog rata.

U nedostatku ugovora o miru sa Turskom posle Prvog svetskog rata, po pitanju opcije lica između KSHS i Turske, u KSHS su primenjivane odredbe iz čl. IV Ugovora o miru između Kraljevine Srbije i Turske od 14. marta 1914, do isteka njihove važnosti 18. avgusta 1920. Na praktično rešavanje optanskog problema, koji je bio veoma aktuelan među muslimanskim življem u KSHS, ali i među hrišćanskim i muslimanskim življem u Turskoj, Konferencija mira nije imala bitnog uticaja.

Po saznanjima koja se stiču iz literature i neposrednim uvidom u arhivsku građu, za najodgovornije predstavnike KSHS u toku Konferencije mira, u odnosu na pitanja granica KSHS, ratne štete, reparacija, finansijskih klausula o državnim dugovima, optantsko pitanje je spadalo u drugorazredno, a shodno tome, tako su se prema njemu i odnosili. Pri tome, predstavnici KSHS su vodili više računa o manjinama u KSHS i o načinima njihovog odstranjenja – pa i mogućnošću opcije manjinskih lica iz KSHS nego o postizanju što boljih uslova za korišćenje mogućnosti optiranja jugoslovenskih manjina, pre svega srpske, iz susednih država za KSHS.

⁷¹ AJ-336-420VI, br. akta 7409. U čl. 125 predloga Ugovora o miru sa Turskom poimenično su navedene zemlje između kojih može da se vrši opcija lica: Jermenija, Azerbejdžan, Gruzija, Grčka, Hedžas, Mesopotamija, Sirija, Bugarska i Turska. Po čl. 124. predloga ugovora, predviđena je mogućnost opcije lica u periodu od jedne godine, počevši od dana deponovanja ratifikacija u Ministarstvu inostranih poslova Francuske u Parizu, dok su, po čl. 126, optirana lica dužna da prenesu domicil u državu za koju optiraju u roku od godine dana, koji teče od prvog dana završetka roka opcije.

⁷² U arhivi Delegacije KSHS, koja se odnosi na zaključenje Ugovora o miru sa Turskom, nema akata sa sadržinom o opciji lica između ove dve zemlje.

⁷³ Sevrski mirovni ugovor sa Turskom, od 10. avgusta 1920, obavezno se navodi čak u gimnazijskim udžbenicima istorije, a podrobnije se izučava na studijama istorije i drugih društvenih nauka. Do sada, međutim, nikada nije objavljen na srpskom jeziku. Povoljna prilika za to bila je najnovija po obimu i sadržaju, izvrsna edicija zbornika međunarodnih ugovora i drugih medunarodno-pravnih akata: *Balkanski ugovorni odnosi*, tom II (1919-1945), Beograd 1998 (priredio Momir Stojković).

⁷⁴ Sevrski mirovni ugovor sa Turskom iz 1920. zamjenjen je novim ugovorom o miru sa Turskom, u Lozani, 24. jula 1923, koji KSHS takođe nije potpisala, ali ga je ipak indirektno priznala već 1925. primenjujući njegove odredbe u međunarodnim odnosima. Tada je zaključen Ugovor o miru i prijateljstvu KSHS i Turske Republike u Ankari, 26. oktobra 1925, *Službene novine KSHS*, br. 36-X/1926. O tome: Desanka Todorović, *Pitanje uspostavljanja diplomatskih odnosa Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca i Republike Turske* (1923-1925), Balcanica, knj. IV, 1973, 265-289).

Predstavnici KSHS, u prvom redu članovi njene brojne Delegacije, nisu bili posebno stručno spremni za postavljanje jasno utvrđene politike po optantskom pitanju na Konferenciji mira. Tek kada su se u toku njenog rada suočili sa problemom opcije manjina predstavnici KSHS su, u hodu, zauzimali stavove po tom pitanju. Zbog takvoga rada predstavnici KSHS (ne samo Delegacija KSHS, već i predstavnici državnih organa KSHS u zemlji), od interno zabeleženih mišljenja i stavova i o optantskom problemu sa brojnih sastanaka, veoma su malo pretočili u zvanične stavove KSHS i predočili ih telima Konferencije mira. U donošenju odredaba o pravu i mogućnosti opcije manjinskih lica, koje su ugrađene u ugovore o miru Konferencije mira, naročito u toku i posle zaključenja Ugovora o miru sa Austrijom i na Konvenciju o manjinama, Delegacija KSHS nije imala uspešan ideo.

U ugovorima o miru sa Austrijom i Mađarskom, kao i u Ugovoru o zaštiti manjina, u odredbama koje su se odnosile i na KSHS, mogućnost opcije važila je za manjinska lica koja su imala zavičajno pravo (porekla, rođenja) na teritoriji države koju su nastanjivala do vremena koje je izričito određeno u ugovorima, dok je u Ugovoru o miru sa Bugarskom za manjinska lica određeno pravo domicila (nastanjenja) na teritoriji države na kojoj su živela (stanovala i radila) do datuma koji je naveden u odredbi ugovora. U ugovorima o miru sa Nemačkom i Turskom, u odredbama o opciji lica, a koje se ne odnose na KSHS, za manjinska lica primenjeno je pravo domicila. Između zavičajnog prava i domicilnog prava postoje bitne razlike, koje su značajne pri njihovoj primeni.

Za razliku od ugovora o miru sa poraženim državama u Prvom svetskom ratu, koji sadrže odredbe o opciji lica, savezničke velike sile na Konferenciji mira u Ugovor o nekim granicama među tzv. udruženim (ili pridruženim) državama, u koje je spadala i KSHS, od 10. avgusta 1920, nisu unele odredbe o opciji lica.⁷⁵ U docnjim bilateralnim ugovorima između pojedinih ovih država, odredbe o opciji lica nisu proistekle iz obavezujućih međunarodnih propisa, već su u njih unošene kao izrazi međusobne dobre volje i obostranih državnih potreba, usled čega nisu ni imale značajniju praktičnu primenu, za razliku od adekvatnih odredaba iz mirovnih ugovorâ o miru sa Konferencije mira u Parizu 1919–1920.

Odredbe o opcijama lica iz mirovnih ugovora sa Konferencije mira imale su praktičan uticaj na Kraljevinu SHS i južnoslovenski živalj u susednim državama. Mogućnosti opcije masovno je koristio srpski živalj koji je ostao u granicama Mađarske, posle ratifikacije Trijanonskog ugovora o miru 26. jula 1921, nešto manje južnoslovensko stanovništvo u Rumuniji, Bugarskoj i Austriji, dok je takvu mogućnost mnogo manje koristilo inorodno i drugo manjinsko stanovništvo u KSHS. Završetak rokova primene optantskih mogućnosti, pruženih manjinskim licima u odredbama ugovorâ o miru sa Konferencije mira, ostavio je sudbonosne tragove na ostatke manjina srpskog i drugih jugoslovenskih naroda u susednim zemljama Jugoslavije, naročito u Mađarskoj i Rumuniji.

Klauzule o mogućnostima opcije lica, ugrađene u ugovore sa Konferencije mira, koristiće se i kao obrasci u ugovorima koje je KSHS zaključivala i ratificovala između dva svetska rata: sa Italijom (Rapalski ugovor iz 1920. i niz narednih ugovora), sa Rumunijom (1924. i više narednih ugovora), kao i neke međudržavne konvencije o državljanstvu i opciji, koje je KSHS potpisala, a nije ratificovala (između država sukcesora Austro-Ugarske, u Rimu, od 6. aprila 1922; između Austrije i KSHS, u Beogradu, od 12. septembra 1924).

⁷⁵ Ugovor između glavnih i udruženih sila Poljske, Rumunije, Države Srba, Hrvata i Slovenaca, i Države Čehoslovačke o nekim granicama ovih država, Sevr, 10. avgusta 1920, *Službene novine KSHS*, br. 141b/1921. Ovaj ugovor nije uvršten(?) u zbornik „Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996”, tom II (1919–1945), Beograd 1998, iako su KSHS i Kraljevina Rumunija balkanske države.

GOJKO MALOVIĆ

THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS, AND SLOVENES AND THE QUESTION OF THE MINORITIES' OPTION AT THE PARIS PEACE CONFERENCE 1919–1920

Summary

The question of the minorities' option has previously drawn little attention in Yugoslav historiography and social sciences. This question, which appeared in Serbia and Montenegro already in the 19th century, then primarily regarding Muslims, still remains to be studied.

The Paris Peace Conference (1919–1920) lent particular attention, unprecedented in European history, to the protection of minority rights. This problem included the option for members of minorities to choose their nationality. Every peace agreement signed at the Conference in Paris contained articles stipulating this option for those belonging to ethnic, racial, language, or religious minorities. The peace agreements signed at Versailles already determined the right of minorities to this option. At the time this right did not pertain to minorities in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, but these agreements served as a model for the essential elements of this option in all the peace agreements subsequently signed with Austria, Bulgaria, Hungary, and Turkey.

The option offered the possibility for members of minorities to freely choose, within a set period of time, their nationality and to transfer their domicile to the country where the nationality of their choice presented the majority. The decision to acknowledge the right of persons to the chosen nationality depended in some countries with which a peace agreement was signed on rights based on origin, and in others on rights based on domicile. The time limit for making the choice of nationality varied in peace agreements, going from six months to two years, while the term for transferring domicile to the country of choice varied between six and twelve months.

Despite their efforts, the representatives of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, and particularly the delegation representing the Kingdom at the Conference in Paris, had little influence on the final formulation of the articles regarding this option in the peace agreements and the agreement on the protection of minority rights signed at the time.

The option pertaining to the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes was entered in the Convention on Minorities and the peace agreements signed with Austria (in Saint-Germain-en-Laye, on 10 September, 1919), Bulgaria (in Neuilly-sur-Seine, on 27 November, 1919), and Hungary (in Trianon, on 4 June, 1920), but did not form part of the peace agreement signed with Turkey (in Sévres, on 10 August, 1920).

The implementation of these minority rights guaranteed by the peace agreements signed at the Paris Peace Conference proved to be of crucial importance to the members of Yugoslav, and especially Serbian, minority groups in neighboring countries.

PROBLEMI STANOVANJA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1918–1941

ABSTRACT: Stambeno pitanje bilo je jedno od akutnih socijalnih problema u međuratnom periodu, kako u Beogradu, tako i u unutrašnjosti zemlje. Problem se prati kroz tri celine sa naglaskom na socijalnu i zakonodavnu percepciju uslova stanovanja.

Suočavajući se sa novom državom društvo Kraljevine Jugoslavije počelo je da proživljava iskustva razvijenih država sa njihovim problemima u društvenom, ekonomskom, političkom životu. Pojedincu se otkrivala nova slika koja je sadržavala i „načičkane stambene oblasti koje su nekada bile predgradsko utočište srednjoj klasi izbegloj iz grada, a sada ih je progutala urbana aglomeracija.“¹ Stvaranje novog sveta podrazumevalo je i neizbežne posledice društvenih promena kakve su bile kontrasti u stambenoj politici između onoga što bi se modernim rečnikom nazvalo „divlja gradnja“ i užurbane, ponekad grozničave aktivnosti na podizanju lukušuznih i manje lukušuznih višespratnica. Kada se pisalo o stambenom pitanju, mogla se uočiti u svetskim razmerama prisutna briga zbog pravca i „zahuktavanja“ društvenih promena što je sve bilo posledica ideoološkog bremena 19. veka koje se prvo suočilo sa „kulturnim šokom“ usled industrijske revolucije i pojave klasnih suprotnosti. To se najviše uočavalo u glavnom gradu, ali ni unutrašnjost nije ostala poštedena tih problema. U unutrašnjosti bilo je i gore stanje, ali je položaj prestonice primoravao savremenike da obrate veću pažnju na Beograd. Smatralo se da je regulisanje stambenih problema postalo životno pitanje jugoslovenskog društva i da je istovremeno zadiralo u porodične interese.² Stoga nije čudno što je kritički stav periodike, kada je o stambenim problemima reč, bio isforsiran i povremeno u službi kriticizma radi same kritike. Pa ipak malo se raspravljalo o negativnim trendovima koje je izazivala nagla urbanizacija. Upozorenja da su nezdravi stanovi i nehigijenski uslovi života uticali na porast asocijalnog ponašanja i kriminala u Jugoslaviji vezuju se tek za kraj 30-tih godina kada su straćare Jatagan-male sišle sa beogradske scene na kojoj su dominirale isključivo kao higijenska i kulturna opasnost za prestonicu.³ To ipak nije bio kraj urbanih „slamova“. Sredinom 30-tih kao problem pojavilo se naselje „Makiško polje“ za čije rušenje i raseljavanje beogradska opština nije imala sredstava. Razne komisije stručnjaka iz Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja uzalud su upozoravale na katastrofalne higijenske i zdravstvene prilike u tom delu grada. U njegovom sklopu 1937. bilo je oko 700 kuća. Te godine Ministarstvo građevina tražilo je, iz socijalnih pobuda, trogodišnje odlaganje rušenja objekata koji nisu

¹ Čarls Tili, *Suočavanje sa društvenom promenom*, Makro društvene strukture, procesi i komparacije, Beograd 1997, 13.

² Lazar Kostić, *Problem izgradnje naseobina u našoj prestonici*, „Beogradske opštinske novine“ (dalje BON), br. 2. februar 1941, 55.

³ Ivan Zdravković, *Moderna arhitektura i njen značaj*, Beograd 1939, 33.

odgovarali zakonskim propisima i građevinskom pravilniku za grad Beograd.⁴ Tako je stanovanje, u periodu između svetskih ratova, ostalo problem zbog raskoraka prilika u društvu i državnih propisa, a to je pokazalo ponor između proklamovanog i stvarnog u funkcionisanju institucija i sistema uopšte.

Opšte prilike

Stambeno pitanje bilo je ogledalo sa koliko se nesistematičnosti pristupalo rešavanju otvorenih socijalnih problema. Uslovi u kojima se živelo vide se najbolje iz opisa stanova u beogradskim naseljima Jatagan-mali i Pištolj-mali u kojima se, u prostoru od 15-20 kvadrata, spavalо u grupama po dvadesetak ljudi.⁵ Prećutkivanja beogradskih i zagrebačkih časopisa o postojanju potpunijih podataka na temu stambenih problema u Crnoj Gori i Sloveniji pokazala su da ni goruće socijalne teme nisu postajale vezivni element koji bi učvrstio jedva vidljive konture geografskog i ideološkog identiteta jugoslovenske države. Iz postojećih izvora vidi se da je ljubljanska opština sklopila zajam za podizanje stanova, u visini od 60 miliona dinara, a učestvovala je u otplati duga zajedno sa stanarima tih zgrada.⁶ Slična situacija, u pogledu nestašice stanova, bila je i u Zagrebu. Zagrebačka opština učestvovala je u finansiranju podizanja jeftinih, većinom jednosobnih, stanova i tokom 1919-1929. sagradila 1.231 stan sa 1.457 soba.⁷ U Zagrebu je, prema popisu iz 1910, bilo 4.501 zgrada sa 18.331 domaćinstvom dok je jedanaest godina kasnije broj zgrada porastao na 5.756 sa 26.225 domaćinstava. To nije predstavljalo bitno poboljšanje jer je kao stambeni prostor bila korišćena 101 baraka i 226 vagona. Kakav je bio kvalitet tih stanova može se zaključiti iz postojanja 146 stanova bez sobe u kojima je živilo 359 stanovnika. U Zagrebu 3.801 stan nije imao kuhinju, a u njima je živilo 10.652 stanovnika. U 24 zagrebačka stana živilo je više od 10 osoba, a postojali su i stanovi sa 16 stanara. Koliko je stambeno pitanje bilo u suštini kulturni problem vidi se iz podataka da su postojali i kvalitetni stanovi u kojima se loše stanovalo.⁸ Sve se završavalo na brižljivo izrađenim pojedinačnim slikama koje su značile isključivo ostvaranje stambenog pitanja na lokalnom nivou vezanom za određeni grad ili selo uz jalove pokušaje da se ti podaci proglose za neophodne u opštem viđenju situacije.

Slika jugoslovenskog sela, kada je reč o stambenim prilikama, bila je gotovo nepoznanica za prosečnog građanina, a ono malo podataka koje su štampa i agilni društveni radnici prezentovali kao da nisu uspevali da dotaknu i promene stvarnost koja je otkrivala da je civilizacijsko pitanje stanovanja bilo zapušteno i pored znatnih suma novca uloženih u građevinarstvo. Primera radi, nacionalni dohodak Kraljevine Jugoslavije za 1938. bio je 46,814.000 000 dinara i od toga je na građevinsku delatnost otpadalo 988 miliona dinara.⁹ Samo je u Beogradu, prema izveštaju Trgovačkog fonda i Hipotekarne banke, 189.866.760 dinara uloženo te godine u podizanje 441 zgrade.¹⁰ Nepoznavanje stambenih uslova na selu je tokom

⁴ Draga Vuksanović – Anić, *Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919-1941)*, zbornik radova, „Istorijski XX veka”, br. 9, Beograd 1968, 509.

⁵ Nepotpisano, *Problem stanova, „Narodna odbrana”*, br. 15, god I, 1. decembar 1926, 230.

⁶ D. Vuksanović – Anić, *n. d.*, 473.

⁷ D. Vuksanović – Anić, *n. d.*, 472.

⁸ Vladimir Čepulić, *Tuberkuloza u Zagrebu, i njeni glavni uzroci, „Nova Evropa”*, knj. XII, br. 11, 11. oktobar 1925, 332-336.

⁹ Jovo Zubović, *Naše narodno imanje, „Nova Evropa”*, knj. XXXIII, br. 4, 26. april 1940, 124.

¹⁰ *Izveštaj Trgovačkog fonda i njegove Hipotekarne banke za 1938. godinu*, Beograd 1939, 5.

1933. bilo toliko očigledno da su se javljali predlozi za sprovođenje ankete o tome na koji način se živelio u seoskim kućama. Anketa je odgovarala na pitanja od kakvog materijala su kuće sagrađene, čime su pokrivenе, koliko imaju soba, kakvi su podovi, brojnost kuća okrećenih spolja i iznutra u odnosu na one koje su okrećene samo spolja ili samo iznutra. Iz ankete se htelo saznati kakvi su tipovi sela u jugoslovenskoj državi.¹¹ Način življenja u velikim porodičnim zajednicama, a u malim kućama, smatran je leglom zaraznih bolesti, posebno tuberkuloze. Podovi od nabijene zemlje, mali većito zatvoreni prozori, vlažni zidovi i odsustvo higijenskih navika, mali broj postelja, u kojima je često spavalo više članova domaćinstva, pokazivali su da je stambena kriza pogodala i selo, a da su njene posledice po socijalni, higijenski i kulturni razvoj sela bile još pogubnije od prilika u gradovima.¹² Na jugoslovenskoj teritoriji 1920. godine postojalo je 26.580 naseljenih mesta, od toga 449 gradova i varošica. Samo pet gradova imalo je preko 50.000 stanovnika.¹³ Uticaj geografske sredine na svakodnevni život stvarao je konture različitih stambenih prilika. U dinarskom primorju postojao je zbijeni tip sela sa kamenim kućama dok su gradovi bili podignuti na malom prostoru sa uskim ulicama. Severoistočno od karsne zone nalazio se drugi tip kuća čiji su stariji primerci od drveta, a sela su bila razbacana po krčevinama. Zbog oskudice drvne građe podizale su se stambene jedinice od čerpića i cigle, dok su drvene kuće u gradovima koji su imali orijentalni karakter postajale izuzetak kako su nove tehnike građenja, iz srednje Evrope, prodirale u balkansku sredinu. Naselja u Panonskoj niziji bila su smeštena između rečnih obala i pošumljenih oblasti. Gradovi su podizani na rekama na tačkama koje su bile najpogodnije za prelazak sa jedne obale na drugu. Za razliku od dinarskog pojasa ovde su kuće građene, u nedostatku cigle i čerpića, od zemljanih naboja.¹⁴ Sve ove razlike u načinima podizanja stambenih naselja pokazuju civilizacijske, kulturne, higijenske i čak religijske razlike među heterogenim jugoslovenskim stanovništvom.¹⁵ Tako je stambeno pitanje u suštini postajalo civilizacijsko i kulturno pitanje iako se o toj komponenti problema u Kraljevini gotovo nije ni govorilo. Primetan napor ulagan u modernizaciju društva često je polazio od idealja koji su se zapažali u razvijenim državama. Način rešavanja stambenih problema u evropskim zemljama, koji su nastajali usled velike industrializacije, priliva seoskog stanovništva u gradove, povratka ratnika sa bojišta posle Prvog svetskog rata i devalvacije nekih evropskih valuta, nudio je stvaranje novih radničkih naselja. Karakteristika takvih tipova kuća bila je u obaveznom stvaranju dodatne zemljišne površine prikladne za obradu i ishranu radničkih porodica. Četiri godine posle stvaranja države Jugoslavensko udruženje inžinjera i arhitekata pokušalo je da više sazna o tom metodu rešavanja stambenih problema koji je podrazumevao gradnju dvospratnica sa jeftinijim građevinskim materijalom. Mali troškovi gradnje predstavljeni su kao adekvatna alternativa podizanju većih stambenih kompleksa koji su posmatrani kao privremeno rešenje zbog velike zakupnine. U Kraljevini SHS od kraja Prvog svetskog rata do

¹¹* R. St. Mićić, *Jedna potrebna anketa*, „Jugoslovenske narodne novine”, br. 10-11, januar - februar 1933, 306-307.

¹² Dr. D. Ristović, *Kako se najbrže suzbija tuberkuloza, naročito kod dece*, „Nova Evropa”, knj. IX., br. 2, 11. januar 1924, 36.

¹³ Jovan Erdeljanović, Dr. Jože Rus: *Glavni statistički Podatci o Državi Srba, Hrvata i Slovenaca*, „Srpski književni glasnik” (dalje SKG), knj. I, br. 7, 1. decembar 1920, 558.

¹⁴ Borivoje Milojević, *Geografska sredina i kultura u našim zemljama*, SKG, knj. XX, br. 6, 16. novembar 1926, 448-450.

¹⁵ O tim razlikama više videti: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, knj. I, Beograd 1996, 44-53; Isti, *Srbija i Jugoslavija, Prostor i društvo, politika (pogled s kraja veka)*, Beograd 1998, 57-59.

1923. postojala je praksa podizanja zgrada sa četiri sprata što je podrazumevalo kiriju od 500 do 1000 dinara krajem 1922., a to je predstavljalo veliko opterećenje za loše plaćene radnike i državne službenike. Za razliku od evropskog iskustva nije se računalo na pomoć države u kreditima za podizanje malih stanova. Isticalo se da su jeftini hipotekarni krediti bili najpovoljniji način za stvaranje radničkih naselja po ugledu na srednju Evropu što se smatralo preduslovom za rešavanje stambene krize.¹⁶

Teorija arhitekture je posvećivala pažnju podizanju malih stanova, a metodološki problem zbog koga se njihova gradnja smatrala komplikovanom nalazio se u potrebi da se na što manjoj površini podigne udoban stan sa estetskim i higijenskim kriterijumima uz zahtev da bude što jeftiniji. Kritikovalo se što je u Kraljevini malo urađeno u gradnji malih stanova, a i to većinom pod uticajem privatne inicijative dok su u državnom sektoru takvi poduhvati bili izuzetak. Predlagalo se prihvatanje, u svetu već ubičajenih, načela po kojima su se takvi stanovi kao vlasništvo privatnih, opštinskih samoupravnih i državnih stanova izdavali pod kiriju uz mogućnost da pojedinac može odmah ili u kratkom roku postati vlasnik takvog stana. Zalagalo se za podizanje stambenih zgrada sa što više stanova sa motivacijom da se time štedi na površini zajedničkog zida, malterisanju spoljašnjih zidova i omogućava postavljanje uprošćene krovne konstrukcije. Predlagalo se da podizanje takvih zgrada postane deo službene aktivnosti Ureda za osiguranje radnika. Ostajalo je otvoreno pitanje da li bi takvi stanovi bili povezani sa radničkim osiguranjem preko dužeg ili kraćeg zakupa ili bi se stvarala mogućnost za prelazak stanova u trajno vlasništvo. Veliki broj sezonskih radnika predstavljao je dobru argumentaciju u prilog očuvanju obe opcije stanovanja.¹⁷ Bila je to posledica nastojanja Ministarstva socijalne politike da tokom 1927. i 1928. objavi uredbu o davanju jeftinjih zajmova za podizanje radničkih stanova. Tokom 1927. oformljen je fond za stvaranje i održavanje radničkih ustanova u Beogradu što je omogućilo podizanje radničkih skloništa za privremeni smeštaj radnika koji su čekali na posao. Između 1932–1935. skloništa su primala oko 146.000 lica.¹⁸ Kontinuitet brige za smeštaj radničkih pórodic nastavljao se i kada je Drugi svetski rat zahvatilo Evropu. Beogradska opština je 1940. pripremala arhitektonske studije i skice za podizanje radničkih stanova u 1941. godini na koje je trebalo da bude utrošeno oko 5 miliona dinara.¹⁹

Zakonodavna regulativa

Pravni propisi Kraljevine nisu predviđali pravo svojine na stanove i spratove u zgradama već se pravo vlasništva primenjivalo na zgradu kao celinu. Praksa je bila u suprotnosti sa rešenjima u Francuskoj, Italiji i Bugarskoj. Jugoslovenski građanin primoravao se da podiže kuće zadužujući se kod Hipotekarne banke čije su kamate bile tako visoke da je otplaćivanje zajma obično bilo povezano sa velikim finansijskim problemima. Pobornici parcelizacija vlasništva stambenih zgrada na spratove i stanove smatrali su da bi podela omogućila efikasniju pomoć

¹⁶ V. Lunaček, *Pitanje radničkih naselja*, „Nova Evropa”, knj. VII, br. 2, 11. januar 1923, 58–62.

¹⁷ Drag. Tadić, *Socijalna uloga savremene arhitekture*, „Javnost”, br. 4, 10. februar 1935, 78–80.

¹⁸ Milica Milenković, *Radničke socijalne ustanove u Srbiji, međunarodna organizacija rada i proces modernizacije radničkog zakonodavstva u Jugoslaviji i Srbiji 1918–1941*, zbornik radova „Srbija u modernizacijskim procesima XX veka”, Beograd 1994, 294.

¹⁹ Đorđe Lukić, *Gradjevinska delatnost beogradске opštine – radovi arhitektonskog otseka u toku 1940. godine*, BON, br. 11–12, novembar-decembar 1940, 894.

zaduženim vlasnicima kuća pošto bi se stvorila mogućnost da se prodajom stanova izmire dugovanja. Novim zakonskim normama koristila bi se i Hipotekarna banka koja bi prestala da na licitacijama kupuje kuće svojih dužnika da bi spasla umravljeni kapital. Predlog podele kuća nije prošao u komisiji za izradu opštег građanskog zakona zbog primedbe da se takva podela svojinskog prava ne bi mogla sprovoditi u katastarskim knjigama.²⁰ I pored takve odluke pokret za stvaranje „vertikalne svojine”, pod kojom se podrazumevalo vlasništvo pojedinih spratova i stanova u istoj zgradi, nastavljalo je agitaciju za promenu člana 10 Zakona o zemljišnim knjigama koji je upis u katastar predviđao za određene delove svojine poput polovine, četvrtine ili trećine. Postojali su socijalni razlozi koji su podupirali zahteve za novim svojinskim oblikom kao što su bili oskudica pojedinačnog privatnog kapitala u građevinarstvu, veliki broj praznih placeva i oronulih zgrada u centru Beograda. Podizanje novih zgrada bilo je motivisano namerom da se grad koncentriše u „uži reon” kako bi se sprečila ekspanzija nekontrolisanog rasta u širinu jer je i to uticalo na ukupan standard građana i izazivalo nestaćicu budžetskih sredstava gradske opštine.²¹

Priliv stanovništva iz sela u gradove je, uz ratna razaranja, izazivao socijalne tenzije između podstanara i vlasnika. Došlo je i do pretvaranja stambenog prostora u trgovačke prostorije i kancelarije. Oskudica stanova uticala je na njihovu skupoću za koju se verovalo da je bila posledica isključivo monopolskog ponašanja vlasnika zgrada. U žaru diskusija se zaboravljalo da na skupoću utiču i ekonomski zakoni poput onog o međusobnoj uslovjenosti ponude i potražnje. To uverenje se prenelo i na zakonodavne faktore tako da su razne redakcije zakona o stanovima više vodile računa o socijalnom aspektu stambene krize na udubljujući se u pitanje kako rešiti samu krizu. Državni činovnici predstavljali su najugroženiju kategoriju podstanara zbog niskih plata tako da je država zakonom o stanovima iz 1924. povеćala zakupninu za lokale i podstanare slobodnih profesija dok su državni o privatni činovnici spadali u zaštićene slojeve društva zajedno s invalidima i udovicama. To je bila posledica pauperizacije činovničkog sloja koji je bio prisiljen da se održava na egzistencijalnom minimumu. Upozoravalo se na to da je stambena kriza poticala delom iz zadržavanja stanova koje su, posle 1918., država i beogradска opština rekvirirale za kancelarije. Punih sedam godina nije postojala volja državnih i opštinskih institucija da vrate stanove vlasnicima iako su propisi zakona o stanovima predviđali da privredne institucije, u kratkom vremenskom periodu, podignu ne samo kancelarije već i stanove za svoje činovnike. Država i opština su se tako potrudile da sebe ne opterećuju sličnim obavezama. Zbog toga se od države tražilo da i sama ispoštuje ono što je zahtevala od drugih institucija. Mislilo se da su sume novca, određene za plaćanje zakupa, bile dovoljne za amortizaciju zajma u svrhu podizanja državnih i opštinskih zgrada. Tragalo se za načinima za smanjivanje velikih izdataka građevinske delatnosti. Za Beograd se predlagalo donošenje regulacionog plana, smanjivanje cena zemljišta i pojeftinjenje građevinskog materijala što je sve bilo uslovljeno donošenjem građevinskog zakona koji je trebalo da definiše olakšice u vidu smanjenja strogosti propisa o visini spratova, debljini zidova i širini ulaza kao i stepenica. Konstatovano je da je nedostatak finansijskih sredstava odlučno uticao na smanjenje obima podizanja stanova posle 1921. godine.²²

U aprilu 1922. stupili su na snagu tzv. tehnički uslovi da bi dopunili izmenjen građevinski zakon Kraljevine Srbije iz 1896. koji je još uvek bio na snazi. Tehnički uslovi propisivali su minimum higijenskih, estetskih i ekonomskih propisa veza-

²⁰ L. Baković, *O deljenju kuća na spratove i na delove spratova*, „Javnost”, br. 14, 20. april 1935, 315.

²¹ Dim. J. Stojanović, *Vertikalna svojina*, „Javnost”, br. 28, 27. jul 1935, 718-720.

²² Svetislav Predić, *Današnje stanje pitanja o stanovima*, SKG, knj. XV, br. 4, 16. juni 1925, 276-184.

nih za građevinarstvo. Ekonomski aspekti podizanja Beograda regulisali su i finansijski zakoni tokom 1920-1928. godine²³. Ta zakonodavna nesistematičnost takođe je nepovoljno uticala na prilike u kojima se stanovalo. Od 1924. počelo se sistematski pisati o zapostavljenosti stambenog pitanja i odsustvu koherentne stambene politike. Država je provizorno i na kratak rok rešila samo uređenje zakupničkih rokova, a to je bila samo jedna od složenih komponenti stambenog pitanja. Zakon o stanovima bio je karakterističan po nedostatku pozitivnih pravnih normi za organizaciju ustanova i kredita koji bi potpomagali povećanje građevinske delatnosti. Bio je predviđen da traje samo do 1925, što je izazvalo atmosferu nesigurnosti zakupaca zbog toga što su stanodavci, posle tog roka, mogli da povećaju kirije ili da daju otkaz zakupcu. Ministarstvo za socijalnu politiku nije imalo podatke o broju raspoloživih stanova za useljavanje niti je vodilo evidencije o kretanju cena zakupa stanova. Koliko je država bila indiferentna prema stambenoj krizi vidi se iz odluke da se u ministarstvu od 1923. ukine odeljenje za staneve, a njegove nadležnosti prebačene su na tzv. „sud za stanove“.²⁴ Za pravilno rešenje stambenog pitanja bilo je potrebno doneti zakon o malim stanovima, organizovati fondove koji bi raspolagali jeftinim kreditima, stvoriti moderne regulacione planove i efikasno građevinsko zakonodavstvo.²⁵ Država se suočavala sa nedostatkom ustanove za vođenje stambene politike. U tu svrhu trebalo je osnovati direkciju za stanove. Pod zakonom o malim stanovima podrazumevalo se podizanje stanova i kuća do 80 kvadrata. Za vidno ublažavanje stambenog deficitia bilo je potrebno podići minimum 15.000 stanova u prestonici. Privatni kapital nije bio adekvatan za rešenje ovog problema jer se usmeravao ka podizanju većih i luku-suznijih građevina. Država je bila dužna sa pomaže takvu akciju uz oslonac na opštine i zadruge da bi jeftinim kreditima i njihovim dužim rokovima amortizacije omogućila jeftiniju gradnju. U tu svrhu trebalo je da državne službe ostvare veći zajam, ali nije postojala saglasnost o tome da li bi taj zajam bio iz zemlje ili inostranstva.²⁶

Dugo trajanje zakonskih odredbi o stanovima otkrilo je ponor između proklamovane socijalne pravednosti i nepravdi nastalih na osnovu tih zakonskih propisa. Neadekvatne rezervacije stanova, čime se sužavao prostor za življjenje velikim porodicama, nasuprot samcima u velikim stanovima koji su ostavljeni na miru i loše funkcionisanje sudova za stanove, otvarali su pitanje trajanja i potrebe za zakonom o stanovima. Zakonske odredbe štitile su ljude koji su, kao vlasnici, izadavali nove zgrade u zakup, a živeli kao podstanari plaćajući nezнатну zakupninu u manje kvalitetnim stanovima. Nelogičnost je išla dotele da su sopstvenici

²³ D. Vuksanović – Anić, n.d., 481.

²⁴ Miroslav Stojadinović, *Pitanje stanova, „Nova Evropa“*, knj. X, br. 3-4, 21. juli 1924. 99-107. Dve instance su sudsile po zakonu o stanovima. Prvostepeni sudovi postojali su u Skoplju, Nišu, Kragujevcu, Kruševcu, Beogradu, Podgorici, Dubrovniku, Splitu, Šibeniku, Sušaku, Karlovcu, Zagrebu, Osijeku, Ljubljani, Mariboru, Novom Sadu i Subotici. Sudove su formirala trojica sudija za koje je bilo predviđeno da budu diplomirani pravnici. Viši sudovi trebalo je da budu poslednja istanca u zakonskim sporovima. Prvostepeni sud za stanove određivao je ko će se useliti u prazan stan i istovremeno sprečavao vlasnika kuće da se bez pitanja suda useli u stan koji je ranije izdavao. Prvostepeni sudovi raspolagali su praznim stanovima. Rok za useljavanje bio je deset dana. O tome videti: *Projekat Zakona o stanovima*, Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, Beograd 1925, 16, 17.

²⁵ Jedan od većih problema u okviru stambenog pitanja bio je oklevanje da se primenjuju odredbe građevinskog pravilnika za grad Beograd što se posebno odnosilo na član 94 po kome se zgrada odmah rušila ako je postojala neposredna opasnost po stanovništvo i okolinu zbog loše gradnje. O tome videti: Ivan Zdravković, n.d., 35.

²⁶ Miroslav Stojadinović, *Pitanje stanova, „Nova Evropa“*, knj. X, br. 3-4, 21. juli 1924, 99-107.

javnih lokala imali pravo da slobodno raspolažu sa njima dok je vlasnicima stambenih zgrada to pravo bilo uskraćeno. Pojavio se fenomen praznih zgrada kao signal smanjenja akutnosti stambene krize, ali i kao posledica skupoće stanova. Skupoća je proisticala iz visoke cene podizanja zgrada, a istovremeno je jedva zadovljavala troškove oplate stambenih jedinica. Tokom 1927. samo su činovnici, kao društveni sloj, bili zainteresovani za produženje važnosti zakona o stanovima. U potrazi za srednjim rešenjem sugerisalo se dekretovanje uredbe koja bi zabranila otkazivanje stana, a dopustila izvesno povećanje kirija.²⁷ Uviđajući novu situaciju u stambenoj sferi Ministarstvo za socijalnu politiku anektiralo je maja 1927. zanatske, trgovačke i industrijske komore u Kraljevini postavljajući pitanja: da li se na njihovim područjima osećala stambena kriza, da li zakon o stanovima treba produžiti ili ga staviti van snage i koje bi zakonske propise iz zakona o stanovima trebalo zadržati, a koje nove mere propisati ukoliko komore smatraju da je neophodno produžiti važnost zakonskih odredbi? Većina komora slagala se u zaključku da je neophodno ukinuti zakon o stanovima jer je sputavao ulaganje privatne inicijative u građevinarstvu. Samo je na području Novog Sada bila izražena stambena kriza za pojedine društvene kategorije stanara. Za razliku od komora časopis „Nova Evropa“ je smatrao da treba reformisati zakon o stanovima jer je stambena kriza još uvek trajala što se ilustrovalo podatkom da su cene kirija od 600 do 1.000 dinara po sobi 1927. godine bile suviše velike za kategorije zaposlenih koje su mesečno zarađivale 1.500–3.000 dinara.²⁸ Ni ukipanje parlamentarizma 1929. i velika zakonodavna delatnost režima integralnog jugoslovenstva nisu rešili pravnu dimenziju stambenog pitanja. Donošenje Zakona o ataru opštine beogradske 1929. godine samo je donekle ublažilo problem uklapanja beogradske periferije u postojeću celinu, unutar građevinskog rejona, sa propisima o veličini parcela i načinu podizanja zgrada.²⁹ Po zakonu o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja iz 1929. u nadležnosti bana, što znači administracije banovine, spadalo je po članu 8. projektovanje, podizanje i održavanje državnih zgrada i drugih objekata pod kontrolom države ili ako su zgrade bile namenjene javnoj upotrebi.³⁰ Stambena delatnost pojedinaca ostavljena je lokalnim i opštinskim vlastima da ih rešavaju prema prilikama. Konstantno se nastojalo na organizovanju propisa koji su pokušavali da unaprede prestonicu. Otvaralo se i pitanje odbora za urbanističko uređenje Beograda. Beogradska opština ga je oformila 1935, ali je odbor bio kratkog veka pa nije mogao da utiče na urbanistički razvoj grada. Finansijski zakon za fiksalu 1939–1940. godinu ponovo je predviđao formiranje tog tela, ali je opština odbacila predlog sa motivacijom da to pitanje nije bilo hitno za rešavanje. Razlog odbacivanja nalazio se u pokušaju opštinske uprave da izbegne plaćanje troškova odbora na šta je po zakonu bila obavezna.³¹ Bio je to primer na kakve se sve prepreke nailazilo u formiranju zakonske regulative i istovremeno pokazatelj opterećenosti društva delovanjem birokratizovanih institucija. Tek je prema građevinskom zakonu iz 1931. beogradska opština morala da osmisli Generalni regulacioni plan grada, da stvori i sprovede uredbu o izvođenju plana da u građevinarstvo uvede građevinski pravilnik, a sve to u roku od dve godine.³²

²⁷ Svetislav Predić, *Kraj zakona o stanovima*, SKG, knj. XXII, br. 4, 16. oktobar 1927, 291–293.

²⁸ Hinko Holcman, *Zakon o stanovima*, „Nova Evropa“, knj. XVI, br. 7, 11. oktobar 1927, 234–238.

²⁹ D. Vuksanović – Anić, n.d., 481.

³⁰ *Zakon o nazivu i podeli Kraljevine Jugoslavije na upravna područja*, „Narodna odbrana“, br. 41, god. IV, 13. oktobar 1929, 675.

³¹ Dragomir Popović, *Pitanje Odbora za urbanističko uređenje Beograda*, BON, br. 6, juni 1940, 548–549.

³² D. Vuksanović – Anić, n.d., 490–491.

Aktuelnost ovih problema pokazuje ne samo društveni značaj stambenog pitanja već i uticaj rentijera na artikulisanje stavova javnog mnenja o načinima rešavanja stambene krize. Reč je o grupi ljudi koji su živeli od svog posla i predstavljali klasu za sebe u okvirima društva. Prema popisu iz 1931. u Kraljevini je bilo 486.619 rentijera od čega 59.724 u Beogradu, dok je 2.501 Beograđanin tretiran kao veliki rentijer.³³ Njihovi interesi ležali su u stalnom povećanju stambenih kapaciteta grada. U prvoj deceniji trajanja jugoslovenske države samo je u podizanje Beograda uloženo 2.523.607.000 dinara privatnog kapitala. U drugoj dekadi cifra je bila znatno manja i pored povoljnijih okolnosti u pogledu pravne regulative i iznosila je 1.800.000 dinara.³⁴ Osnovni razlog velikog ulaganja u stanove bila je renta koja je donosila veći profit nego ulaganja u druge poslove. Renta je stvarala i do 22% veći profit u odnosu na druge delatnosti pa je jasno zašto se u podizanje kuća više ulagalo nego u industriju.³⁵ Rentijeri su bili organizovani u Udruženje kućevlasnika koje je povremeno pokušavalo da nametne svoje interese širim društvenim slojevima. Udruženje je organizovano na nivou Beograda. Izbijanje Drugog svetskog rata donelo je nove promene u odnosima stanodavaca i podstanara. Cene kirija bile su maksimalne, a pojačana je i regulativa koja je štitila podstanare od samovolje vlasnika zgrada. Ove mere su izazivale reakciju Udruženja kućevlasnika koje je na godišnjoj skupštini 1940. tražilo ublažavanje progresivne stope dopunskog poreza na stambenu delatnost. Od države se zahtevalo da ukine ograničenja cena kirija i da se uvede potpuna sloboda u pogledu uručivanja otkaza zakupcima.³⁶ Brojnost rentijera uticala je na njihovu društvenu moć posebno zato što su bili povezani sa političkim strukturama i predstavljali deo biračkog tela koje je svaki političar želeo da ima uz sebe.³⁷

Tabela 1. Prisutnost rentijera u Kraljevini

BANOVINE	BROJ RENTIJERA
Dravska	69.946
Drinska	38.125
Dunavska	69.962
Moravska	24.334
Primorska	22.362
Savska	101.180
Vardarska	59.519
Vrbaska	15.052
Zetska	33.415
Beograd	59.724
Ukupno,	486.619

Iz tabele se primećuje da je veliki broj rentijera bio usko povezan sa industrijskom razvijenošću pojedinih banovina. To se može ilustrovati i podatkom da se svega 1,17% domaćinstava u Moravskoj banovini sastojalo od članova poro-

³³ Pov., *Govor brojeva*, SKG, knj. LIII, br. 6, 16. mart 1939, 476; D. Vuksanović – Anić, *n.d.*, 478.

³⁴ D. Vuksanović – Anić, *n.d.*, 480-498.

³⁵ Predrag J. Marković, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, „Godišnjak za društvenu istoriju”, god. 1, sv. 1, Beograd 1994, 31.

³⁶ Nepotpisano, *Zahtevi Udruženja kućevlasnika*, „Narodna odbrana”, br. 14, 14. april 1940, 235-236.

³⁷ Podaci prema: Pov., *Govor brojeva*, SKG, knj. LIII, br. 6, 16. mart 1939, 476.

dice i podstanara dok je za Dravsku banovinu procenat iznosio 6,72% domaćinstva, a 3,54% za Savsku.³⁸

Stanovanje u unutrašnjosti i Beogradu

Kako zdravstvena dimenzija stambenog problema nije bila zapostavljena puno se raspravljalo o socijalno-medicinskom aspektu izgradnje kuća i stanova zbog svesti da su raširene nehigijenske prilike i nizak nivo prosvećenosti stanovništva potpomagali širenje tuberkuloze. Videlo se to iz opisa načina stanovanja u Bosni i dalmatinskoj Zagori.³⁹ Medicina onog vremena povezivala je nehigijenske uslove stanovanja sa oboljenjima poput rahiča i slabljenjem opšteg zdravstvenog stanja respiratornih organa kod seoske dece.⁴⁰ Gradovi nisu pružali mnogo bolju sliku. Stambena politika u Hrvatskoj imala je tamno naličje u vidu visokog процента tuberkuloznih oboljenja. Nizak nivo higijene video se iz podatka da 37,50% tuberkuloznih bolesnika nije imalo u stanovima zasebnu postelju već je spavalo zajedno sa decom ili odraslima u istom krevetu.⁴¹ U Beogradu je utvrđeno da je od 2.777 bolesnika zaraženih tuberkulozom svega 15,6% imalo zasebnu sobu. Čak 24% bolesnika nije imalo svoj krevet. Cifra je manja od zagrebačke, ali je pokazatelj da blizina prestonice i život u njoj nisu obezbedivali viši kulturni standard.⁴²

Prema popisu stanovništva iz 1931. samo je u Dunavskoj banovini prevladivala mala porodica odnosno 60% stanovništva te banovine živelo je u porodicima sa 4 člana, dok su u drugim banovinama porodice imale u proseku preko 5 članova, a u Vrbaskoj, Vardarskoj, Drinskoj i Zetskoj banovini skoro jedna trećina stanovništva živila je u velikim porodicama od po 7 i više članova.⁴³ Predlagalo se, u periodici, da oblasti preduzimaju akciju besplatnog pravljenja planova za kuće prilagođene klimatskim i socijalnim prilikama pojedinih delova države. Tako se pokušao stvoriti mentalitet prosvećenog seljaka sa odnegovanim znanjem u sferi kulture stanovanja i življenja. Ostavljanje prosvetnog napora na usavršavanju uslova života seoskoj eliti po znanju, a to znači učiteljima, veterinarima, lekarima, sveštenicima, zatvaralo je prostor sistematičnim pedagoškim poduhvatima i osudivalo jugoslovensko selo na život u uslovima kulturne neravnopravnosti. Suština problema bila je da su se objekti za poboljšanje stambenog standarda ponegde nalazili, ali se nisu upotrebljavali ili su se neadekvatno koristili.

Stambene prilike u Makedoniji bile su posledica prosvetnih i socijalnih dometa stanovništva. Represivni karakter turskih vlasti, česti progoni i zastrašivanja stvorili su razlike u korišćenju materijala prilikom građenja kuća. Na planinama gde je osećanje sigurnosti i slobode bilo veće, kuće su se gradile od kamena i mahom dvospratne, a u ravnicama bile su od čerpića, zbijene, niske i neugledne.⁴⁴

³⁸ Momčilo Išić, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 1999, 23.

³⁹ „Kuće su građene od kocaka iz vapnenca, koji propušta vodu, tako da su zidovi uvek vlažni, a budući da nemaju podruma, diže se vlaga i sa podova. Sobe su malene sa nabijenim zemljanim tlom, a mali prozori ne propuštaju ni svjetlu ni zraka. U tim izbama vlada najveća nečistoća, tu se pljuje po podovima i po zidovima.“ Ž. Švarc, *Tuberkuloza, i njeno suzbijanje kod nas*, „Nova Evropa“, knj. IX, br. 2, 11. januar 1924, 45-46.

⁴⁰ Nepotpisano, *Uzroci morbiditeta i mortaliteta naše seoske dece*, „Narodna odbrana“, br. 9, 5. mart 1939, 138-139.

⁴¹ Vladimir Ćepulić, *Tuberkuloza u Zagrebu, i njeni glavni uzroci*, „Nova Evropa“, knj. XII, br. 11, 11. oktobar 1925, 332-336.

⁴² Slobodan Vidaković, *Borba protiv tuberkuloze u Beogradu*, BON, br. 6, 11. maj 1929, 28.

⁴³ Ljubodrag Dimić, *Srbija i Jugoslavija, „Istorijski 20. veka“*, br. 1, Beograd 1997, 17.

⁴⁴ Jovan Erdeljanović, *Etnički položaj Srba Stare Srbije i Makedonije među Južnim Slovenima*, „Nova Evropa“, knj. X, br. 11, 11. oktobar 1924, 332.

Tokom godina pokušavalo se sa uvećanjem stambene izgradnje da bi se stvorili preduslovi za poboljšanje kvaliteta življenja i privukli kolonisti sposobni da izvrše političke i civilizacijske promene. Kolonizacija Južne Srbije, koja je 1928. opisana kao unutrašnje pitanje jugoslovenske države, proglašena je sa ciljem da se popune naselja i prošire obradive površine. U stvarnosti ona je menjala etničku sliku Južne Srbije i omogućavala povećanje procentualnog rasta slovenskog stanovništva iznad nivoa prirodnog priraštaja. Nerado se priznavalo da je tokom druge polovine 20-tih godina kolonistima dodeljivala zemlju koju je trebalo pre upotrebe izmeniti, isušiti, navodniti ili iskrčiti. Veći deo dodeljenih poseda spadao je u šikaru, utrinu ili posnu zemlju. Na tom području postojalo je šest povereništava za agrarnu reformu koja su se nalazila u Bitolju, Kavadarcima, Skoplju, Peću, Prištini i Stipu. Bilo je 173 veće kolonije i 419 manjih sa ukupno 6.244 porodice. Za naseljavanje je podignuto 4.126 kuća.⁴⁵ Borba kolonista sa malarijom bila je teža nego što se očekivalo zbog oskudice, loše hrane i neudobnog smeštaja.⁴⁶ Izvestan broj kolonista živeo je u kolibama od barske trave koje su u nekim krajevima bile samo nadstrešnice prekrivene odozgo i bez zidova što je predstavljalo neodvojivu zaštitu od komaraca i vremenskih nepogoda. U pojedinim naseljima država je dizala kuće, a posebno u Novoj Batanji, Srbici, Komoranima, Vrelu i Poljanicama. Kuće su bile lošeg kvaliteta, bez podova, sa zemljanim nabojem, drvene i oblepljene blatom. Imale su tri prostorije. U retkim slučajevima kolonisti su dobijali na upotrebu napuštene kuće pretežno u gradskim područjima. Većina doseljenika je sama pravila kuću putem mobe, a do izgradnje se živilo čak i u zemunicama. Obično su to bile kuće sa dve prostorije od kojih je jedna bila rezervisana za stoku. U oblasti Ovčeg Polja kuće su bile od kamena dok je većina u Južnoj Srbiji bila sagrađena od čerpića ili brvana. Većina kuća bila je pokrivena crepom, a manji broj se pokrivaо kamenim pločama.⁴⁷ Daleko gora situacija vladala je na području Metohije gde su kolonisti zidali kuće sa ciglama od nepečenog blata, bez malterisanja i bilo kakvih podnih obloga. Blatnjava dvorišta i odsustvo betonskih radova doprinisili su katastrofalnoj zdravstvenoj situaciji što je sve bilo praćeno skupoćom drvnih preradevin tako da se o prepravkama kuća na privatnoj osnovi nije moglo govoriti.⁴⁸

U zapadnoj Srbiji se uočavao razbijeni tip sela koja su se prostirala i preko tri sata hoda u dužinu. Takvim tipom naselja objašnjava se sklonost ka očuvanju porodičnih zadruga.⁴⁹ Time se otkrivala socijalna dimenzija stambenog pitanja, ali bez pokušaja da se ona objasni na pojedinačnom primeru seoskih kuća. Klima, reljef podneblja i ekonomija stvarali su raznovrsnost u tipovima sela koja su, u ravničarskim krajevima Srbije i pored rečnih tokova, bila zbijena. Brdske i planinske oblasti imale su raštrkana naselja, ali su se takvi tipovi sela povlačili pred prodorom zemljoradnje i opadanjem broja porodičnih zadruga. Seoska arhitektura stvorila je i nešto nalik na stilove. Postojali su moravski stil i mačvanski, tzv. kal-kanski stil.⁵⁰ Oni su nastajali jer su se, tokom vremena, u Šumadiji i oko Morave pojavile moderne gradske kuće sa nekoliko soba koje nisu odgovarale „seoskom načinu života” i nedostatu kulturnih i higijenskih navika. Te kuće su bile mahom

⁴⁵ Pero Slijepčević, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, „Nova Evropa”, knj. XXVIII, br. 4-5, 26. avgust 1928, 115-123.

⁴⁶ Više o tome: Marija Miljković – Đurović, *Zdravstvena zaštita u Vardarskoj Makedoniji 1919-1929*, „Istorijski 20. veka”, br. 2, Beograd 1997, 130.

⁴⁷ Pero Slijepčević, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, „Nova Evropa”, knj. XXVIII, br. 4-5, 26. avgust 1928, 125.

⁴⁸ R. Vuletić, *Položaj naseljenika u Metohiji*, „Narodna odbrana”, br. 35, 3. septembar 1939, 551.

⁴⁹ Dragoljub Jovanović, *Socialna struktura Srbije*, SKG, knj. XXXIII, br. 5, 1. mart 1932, 451.

⁵⁰ Momčilo Ivić, *Seljaštvo u Srbiji 1919–1925*, Beograd 1995, 191, 193.

prljave, neprovjetrene i pune stenica. Klozeti u unutrašnjosti, tamo gde ih je bilo, nisu se koristili ili se i pored korišćenja nisu higijenski održavali tako da su postajali legla opasnih zaraza. Nehigijenski tip kuće prostirao se na celoj teritoriji Kraljevine, a napor usmereni u pravcu „presadivanja“ novih i zdravijih tipova kuća nisu bili uspešni.⁵¹

Nedorečenost podataka i nepreciznost u određivanju stambenih seoskih prilika najbolje su se mogli primetiti na primeru Bosne i Hercegovine, gde su proučeni samo za travnički srez što je bilo nedovoljno da se uoče zajednički trendovi, problemi i slika življenja u verski i nacionalno mešovitim sredinama. Srez je imao 6.452 kuće za stanovanje sa ukupno 45.248 stanovnika što znači da je tokom 1933. na jednu kuću dolazilo oko 7 osoba. U travničkom srezu sela su bila grupisana, ali izgrađena bez plana, tako da su seoska naselja na strmom zemljištu građena da se kućama moglo prići samo preko susednog dvorišta. Pravoslavna i katolička sela su išla više u širinu od muslimanskih koja su izgledala kao ušorena sela, ali bez ulica. Razlog podizanja zbijenih naselja nalazio se u odbrani od divljih zveri dok su u ravnici preovlađivali raštrkani tipovi sela u kojima je svako imanje bilo celina za sebe. Sela u Bosni podizala su se blizu potoka i izvora da bi raspolagala vodom za piće dok su se škole najčešće nalazile izvan naselja na sredini puteva između sela i zaselaka. Verska pripadnost uticala je na razliku među kućama u travničkom srezu. Nije jasno da li je u pitanju spora modernizacija prostora i inercija u načinu življenja ili je reč o žilavom opstajanju društvenih prepreka među suprotstavljenim religijama? Inercija podrazumeva isti način življenja u dužem vremenskom periodu i usko je povezana sa nedostatkom modernizacijskih procesa. Društvene prepreke među religijama se mogu isto sagledavati kroz fenomen prisustva ili odsustva modernizacije, ali se mogu posmatrati izdvojeno kao produkt zajedničkog bivstva opterećenog civilizacijskim razlikama. Ostaje činjenica da su hrišćanske kuće bile brvnare od čamovine podignute na kamenim temeljima sa krovom od daščica. Građa za podizanje brvnara dobijala se iz državnih šuma, a obično se gradilo tako da imaju 5 m širine i 8 m dužine. Podizanje takve kuće je 1934. koštalo oko 2.000 dinara. Kuće begova bile su od kamena, malterisane i okrećene. Pred Prvi svetski rat u većoj su se meri počele koristiti daščice prikovane eksferima u izradi krovne konstrukcije, a ranije su se užlebljivale i prikivale korama od omorike. Zidovi hrišćanskih brvnara bili su od smreke i jele bez obloga. Kuće siromašnih muslimana građene su isto od drveta, ali su za razliku od hrišćanskih bile okrećene. Bolje stojeći muslimani zidali su kuće na sprat sa strmim krovom i pokrivenim otvorima za dim. Postojala su dva ulaza, a na sredini kuće nalazilo se ognjište oko koga se živilo i koje se zvalo „kuća“. Površina kuće bila je različita, a obično se gradilo tako da je dužina stambene jedinice bila jednak dvostrukoj širini. Leva strana kuće imala je dva odvojena odeljenja bez tavanica u kojima su se čuvale stvari i hrana. Zid naspram ognjišta bio je oblepljen blatom, a na njemu je postojao otvor za zemljano peć koja se nalazila u drugom delu kuće. Spavaća soba bila je sa desne strane ognjišta, a u nju su vodila dvoja vrata. Imala je tavanicu dok su zidovi bili oblepljeni blatom i okrećeni. Pod je ponekad bio od dasaka i na njemu se spavalо. Muslimanske spavaće sobe imale su u uglu, prema vratima, izdiginut prostor, sa otvorom za oticanje vode gde su se prali. U imućnijim kućama prostor je ogradijan drvenim rešetkama. U jednospratnicama muslimani su na sredini tavanice ostavljali otvor prema ognjištu zbog protoka dima. Na spratu se spavalо dok su stepenice bile pored kuće, spojene sa hodnikom koji je vodio do spavaće sobe. U produžetku hodnika nalazio se klozet dok se kod hrišćana pravio u

⁵¹ Branimir Maleš, *Zdravlje našega sela, „Narodna odbrana“*, br. 14, god. III, 1. april 1928, 236.

dvorištu od dasaka prebačenih preko male otvorene jame. Muslimanske kuće su, za razliku od hrišćanskih, bile okružene visokim plotom koji je sprečavao pogled u dvorište. Spavaće sobe imale su jedan ili dva prozora širine 15-50 santimetara. Prozori se nikada nisu otvarali, a često su bili zakovani i služili su samo za osvetljenje. U sobama nije bilo stolica, a u jednoj prostoriji su spavali svi ukućani. Sobe su bile široke 3 metra, dugačke 4-5, a visoke 2 metra. U njima je prosečno spavalo 10-12 osoba. U ravnicama i blizini gradova kuće su podizane od cigala i po ugledu na gradske.⁵²

Stambeno pitanje u Beogradu se osećalo i pre izbijanja Prvog svetskog rata iako se ponegde takva teza odbacivala.⁵³ Prema podacima iz 1914. više od 50% stanova bilo je vlažno i nezdravo za stanovanje. Mnogi stanovi su bili dvorišni, a dve trećine se sastojalo samo od sobe i kuhinje. Na jednu sobu dolazilo je, u proseku, po troje stanara. Vladala je nestaćica malih stambenih objekata, a postavljao se i problem skupoće zakupa stanova. Nedostaci su potencirani time što nije postojao regulacioni plan za izgradnju Beograda tako da se podizanje srpske prestonice odvijalo haotično.⁵⁴ Generalni urbanistički plan za razvoj Beograda usvojen je tek 1923, a konkurs je bio internacionalnog karaktera i otvoren je dve godine ranije sa švajcarskim i francuskim predstavnicima u žiriju. Tragalo se za racionalnim planom da bi se uklonili urbanistički nedostaci. Generalni plan nije bio sprovođen jer ni država ni beogradска opština nisu pokazivale nameru da ga se pridržavaju. Internacionalni konkurs bio je potpuni fijasko, jer nijedan od 22 projekta nije odgovarao gradskim potrebama i prilikama tako da se usvojeni plan sastojao od fragmenata raznih projekata.⁵⁵ Ni tehničko nasleđe nije bilo u mnogo boljem stanju. Rad na stvaranju katastra Beograda započet je 1904. i nije dovršen do 1933. godine. Građevinski zakon Kraljevine Srbije nije vodio računa o malim stanovima dok su njihove stanare opterećivali visoka cena zemljišta, veliki građevinski troškovi i nedovoljno regulisan odnos stanara i vlasnika zgrada. Uslovi stanovanja su se pogoršavali zbog lošeg poreskog sistema, koji je malo opterećivao zemljište, a više prinose od zgrada i nedostatka podataka o odnosu stambene ponude i potražnje. To svedoči da je problem stanovanja u Beogradu bio permanentno potisnut na marginе zbivanja. Ilustrativan je podatak da u Beogradu pre Prvog svetskog rata nije bilo inspekcije stanova što je jasno govorilo o nemaru opštine i države da dođu do realne slike stambenih uslova u gradu. Prvi svetski rat značio je prekid u zidanju novih zgrada, a rekvizicija vojske je bitno pogoršala stambene prilike i oslabila kvalitet nekih zgrada.⁵⁶ Ratna razaranja uništila su 600 kuća na području grada što je činilo 10% ukupnog stambenog fonda tako da se početkom mirnodopskog perioda stanovništvo suočavalo sa nestaćicom prostora do te mere da su i hotelske sobe bile prenatpane. U ratnim dejstvima oštećeno je 4.745 kuća.⁵⁷ Početnu fazu posleratne stambene krize u Beogradu karakterisalo je naglo povećanje kirija u proseku sa 19 na 58 dinara. Od 23. maja do 28. decembra

⁵² Dr. Ljub. Popović, *Život travničkih seljaka*, SKG, knj. XLIII, br. 2, 16. septembar 1934, 116-119.

⁵³ „Stambeni problem je uopšte u našim gradovima pa i u našoj prestonici posleratno čedo. Izazvalo ga je ogromno povećanje stanovništva koje je tražilo nove izvore zarade i egzistencije u predratnim centrima“. Lazar Kostić, *Problem izgradnje naseobina u našoj prestonici*, BON, br. 2, februar 1941, 55.

⁵⁴ Svetislav Predić, *Današnje stanje pitanja o stanovima*, SKG, knj. XV, br. 4, 16. juni 1925, 276.

⁵⁵ Branko Maksimović, *Urbanistički razvitak Beograda između dva rata*, Generalni plan 1923, „Istorija Beograda“, knj. III, Beograd 1974, 163-164; D. Vuksanović – Anić, n.d., 467, 470-471.

⁵⁶ Svetislav Predić, *Današnje stanje pitanja o stanovima*, SKG, knj. XV, br. 4, 16. juni 1925, 276-284.

⁵⁷ Predrag Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941*, Beograd 1992, 95; Isti, *Razaranje Beograda u Prvom svetskom ratu*, zbornik radova „Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države“, Beograd 1989, 50. U istoriografiji postoje podaci da se 1918. smatralo da je uništeno oko 25% kuća. O tome videti: D. Vuksanović – Anić, n.d., 465.

1919. unutar V rejona grada rekvirirano je 190 stanova čija je prosečna zakupnina na kraju godine iznosila 211,40 dinara. Podaci građevinske sekcije beogradske opštine pokazivali su da je 1920 – 1927. podignut veći broj stambenih objekata.⁵⁸

Tabela 2. Broj podignutih stanova u Beogradu 1920 – 1927.

GODINA	BROJ PODIGNUTIH ZGRADA	BROJ SPRATOVA	MANJIH STANOVA	VEĆIH STANOVA	UKUPNO SOBA
1920	115	176	179	94	812
1921	170	261	255	148	1063
1922	404	810	745	540	3928
1923	370	809	738	686	4488
1924	188	404	384	328	2389
1925	150	274	242	147	1196
1926	263	490	528	277	2026
1927	61	125	99	105	559

Sirotinjska naselja su bila skoncentrisana na nekoliko mesta i ukupno su imala oko 1340 stanova. Septembra 1929. preko oglasa u gradskoj štampi je ponuđeno oko 500 stanova u centru ili blizu njega pod zakup. Statistika svedoči da se pod zakup izdavao znatan broj stanova jer je u Beogradu bilo svega 10,33% samačkih domaćinstava. Higijenska slika stanova koji su nuđeni u zakup bila je znatno lošija od očekivane pošto je samo 23% stanova podstanarima nudilo upotrebu kupatila.⁵⁹ Higijenske prilike grada uslovile su zahteve za strožiju primenu Zakona o nezdravim stanovima i lokalima. Iako je postojala statistika stanova u Beogradu, primećivao se nedostatak posebnih podataka o stanovima sa lošim higijenskim uslovima. Rešenje se tražilo u formiranju specijalne kartoteke i zavedenju obaveznog standarda pomoću koga bi se, po principu klasifikacije stanova na male, srednje i velike, regulisala kirija sa namerom da se i materijalno slabijim delovima društva omogući život u novoizgrađenim higijenskim stanovima. Kartoteka bi služila i za planiranje rušenja i renoviranja nezdravih stanova.⁶⁰

Oskudica stambenog prostora uticala je na to da se osnuje prihvatalište za invalide koji su dolazili u Beograd da završe neke poslove. Institucija je bila poznata pod nazivom „Azil za prolazne invalide”, a slične ustanove postojale su i u Zagrebu, Ljubljani i Banjaluci.⁶¹ Opštinske uprave Beograda vodile su računa o tome da njihovo građevinsko deljenje obnovi stare zgrade, a dopuštene su i dogradnje objekata uporedno sa podizanjem novih. Tokom 1919. nije postojala namera da se podižu stanovi već su se popravljale zgrade čiji su stanovi bili predviđeni za rekviziciju. Sledеće godine za podizanje stanova u Beogradu iz opštinskog budžeta je potrošeno 74.916 dinara. U toku 1921. intenzivniji građevinski rad doneo je neznatno povećanje građevinskih troškova za podizanje stanova u odnosu na prethodnu godinu tako da je potrošeno 80.415 dinara. Obim izgradnje prestonice povećao se 1922. usled stambene krize pa je u tu svrhu potrošeno 6,572,530 dinara. Grozna podizanja stanova opala je 1923. kada su troškovi spali na

⁵⁸ Podaci prema: Svetolik Stefanović, *Problem stanova u Beogradu*, BON, br. 16, 1. oktobar 1929, 23.

⁵⁹ *Isto*, str. 22-24.

⁶⁰ Nikola Ilić, *Za bolju higijenu stanova u Beogradu*, BON, br. 17018, 15. oktobar 1929, 44-45.

⁶¹ S. St. Petrović, *Invalidsko pitanje u Jugoslaviji*, „Nova Evropa”, knj. XI, br. 2, 11. januar 1925, 44.

222.041 dinar. U periodu 1926 – 1929. podignuta su 64 stana sa pratećim instalacijama sa ukupnim troškovima 2,820.349 dinara dok su započeti objekti kod Topovskih šupa odneli 1,225,000 dinara.⁶²

Stambeno pitanje u Beogradu posmatralo se iz perspektive velikog priliva porodica i pojedinaca iz pasivnih krajeva koji su naseljavali Jatagan-malu, Marinkovu baru i druge delove periferije grada sa koje su svakog dana odlazili ka centru tražeći posao ili socijalnu pomoć.⁶³ Beograd je 1926. imao oko 210.600 stanovnika. Podatak da je te godine na jednog stanovnika dolazilo 103 kvadrata površine u poređenju sa 166 kvadrata 1921. ili sa 275 iz 1914. rečito svedoči o oskudici prostora za stanovanje. Nekadašnja Bosanska ulica (današnja ulica Gavrila Prinčipa), koja je bila blizu centra, imala je 602 stana, odnosno 1310 prostorija. Ukupno su 392 prostorije od tog broja služile u isti mah i za kuvanje i za stanovanje. Spavalo se u 1104 sobe, a 76,5% od ukupnog broja stanova imalo je svega jednu ili dve prostorije. Preko 38% stambenih jedinica u toj ulici (424 stana) nije imalo dovoljnu visinu tavanice koja se kretala ispod 280 cm. U Beogradu se stanovalo i u 162 vagona u kojima je živila 551 osoba. Posledice stambene krize su se osećale i po gužvi u beogradskim hotelima jer je samo nešto više od 2000 soba moglo da se izdaje.⁶⁴ Prema podacima iz juna 1929. u Beogradu su se na prodaju nudile oko 84 kuće. Od tog broja samo je 28 kuća imalo precizne podatke sa cenom, rentom, kirijom, dugom i površinom placa. Kuće su imale prosečnu površinu od 427 kvadrata dok im je ukupna godišnja renta bila procenjena na 88.315 dinara što znači da je u njima prosečna stopa rente iznosila 18,28% od ukupne vrednosti imanja.⁶⁵ Ekonomска kriza koja je pogodila Jugoslaviju početkom 30-ih godina izazvala je u prvi mah povećanje građevinske delatnosti zbog težnje imućnjeg stanovništva da očuva kapital pomoću investiranja u nepokretnu imovinu. Poznavaoci beogradskih prilika ocenjivali su 1932. kao godinu hipertrofirane investicije što se po njima osetilo u slabljenju poleta u građevinarstvu tokom naredne dve godine. Bilo je primetno postojanje revolta među arhitektama zbog nedostatka plana urbanističkog proširenja grada. Kritikovalo se što su uložene ogromne sume u podizanje luksuznih stanova koje nisu omogućile sniženje kirija i uklanjanje nehigijenskih zgrada već su izazvale paradoks da je i pored stambene krize bilo mnogo praznih stanova. Objašnjavalo se to troškovima koji su bili veći od uobičajenih i dozvoljenih. Bilo je kritičkih opaski na račun beogradske opštine i države što nisu preuzimale inicijativu za rešenja problema već su ga smatrali isključivo finansijskim pitanjem koje su pokušali da saniraju skupim hipotekarnim kreditom.⁶⁶ Kritičari rada opštinskih organa naglašavali su postojanje „komunalnog diletantizma“ koji se ogledao u velikim troškovima za pravljenje novih ulica, asfaltiranje puteva, gradnju vodovodne i kanalizacione mreže, uz postavljanje električne rasvete, na prostoru beogradske periferije gde su preovlađivali nehigijenski uslovi života što je bilo praćeno izuzetno velikim opštinskim dugom od preko 700 miliona dinara.⁶⁷ Beogradska periferija između dva rata bila je prostor sa kućama podignutim od dasaka koje su bile oblepljene blatom. Ulice nisu

⁶² Dim. Atanacković, *Deset godina rada Opštine beogradske na uređenju Beograda*, BON, br. 15, 15. septembar 1929, 14-16.

⁶³ Dim. J. Stojanović, *Beogradska sirotinja, „Javnost“*, br. 2. 26. januar 1935, 20.

⁶⁴ Nepotpisano, *Izveštaj socijalne selekcije mesnog odbora Narodne odbrane za grad Beograd, „Narodna odbrana“*, br. 30, god. III, 22. juli 1928, 490.

⁶⁵ Dr. Stoj. Pavlović, *Ekonomski detalji o kupo-prodaji beogradskih imanja*, BON, sv. XI, 15. juli 1929, 8.

⁶⁶ B. K., *Izgradnjava Beograda, „Javnost“*, br. 5, 16. februar 1935, 103-104.

⁶⁷ Observer, *Opština grada Beograda, „Javnost“*, br. 15, 27. april 1935, 345-346.

postojale već neka vrsta utabanih staza. Nepravilno građenje kuća na različitim tipovima zemljišta (blato i kamen) stvaralo je privid da su kuće podignute jedna na drugu. U njima su stanovali pretežno doseljenici koji na drugi način nisu mogli doći do stana. Nizak nivo kulture stanovanja ogledao se u postavljanu klozeta pored kuća koji su bili iskopani u zemlji, ograđeni i ovlaš pokriveni, đubrišta su bila neograđena, a iznošenje otpadaka retko i neorganizovano. Kroovi su bili od crepa, pleha ili čak hartije dok su vrata bila mala, a prozori ponegde nisu ni postojali. Sobe su bile bez patosa, a vлага je prekrivala zidove. Prokišnjavanje krova doprinisalo je velikoj vlazi i nesposobnosti odupiranju kuća kišovitom vremenu i snežnim olujama. U takvim uslovima živela je prosečna porodica 6 – 10 članova. Mogućnosti provetrvanja su bile male. Kanalizacija nije postojala pa su se otpadne vode bacale ispred kuće stvarajući blato i u letnjem periodu. Umesto vodovoda koristile su se česme kojih je bilo oko 15, ali one nisu mogle zadovoljiti higijenske potrebe stanovništva.⁶⁸

Smatralo se da je problem stanovanja trebalo rešavati na kolektivnoj osnovi, ali se pri tom nije objašnjavao kakva bi ta osnova bila i šta bi ona, u urbanističkom smislu, mogla da predstavlja. Konstatacije su se kretale oko proizvoljnog podatka da bi kolektivna gradnja „sa istim trudom“ donela smanjenje finansijskih opterećenja i za 20–30% uvećala broj podignutih stanova. Posledica odsustva planova za proširenje grada bila je da su se građani povlačili u manje i jeftinije stanove, a to je uticalo na slabljenje mogućnosti otplate troškova zidanja skupih zgrada.⁶⁹ U maju 1929. građevinski odbor beogradske opštine odobrio je 61 plan za gradnju kuća. Većinom su to bile prizemne i jednospratnice, sedam dvospratnica, osam kuća sa tri sprata i po jedna sa četiri i pet spratova.⁷⁰ Ovakav zamah bio je prirodan pošto se stanovništvo jako brzo uvećavalo. Beograd je, prema popisu od 15. aprila 1929., imao 14 rejona sa 226.070 stanovnika od čega 126.315 muškaraca i 99.755 žena.⁷¹ Od 1935. do 1939. broj stanovnika u Beogradu porastao je za 40.000 pa se očekivalo da će grad do 1945. imati oko pola miliona stanovnika. Rat je promenio ova isčekivanja i poremetio demografski bilans Beograda čiji je prirodni priраštaj od oko 3,50% na 1000 stanovnika pred kraj 30-ih godina bio među najnižima u državi.⁷² Indirektni pokazatelj haotičnih stambenih prilika u Beogradu bio je predlog da beogradska opština proširi kapacitete Doma staraca i starica kako bi primio veći broj samohranih građana. Smatralo se da će se time oslobođiti jedan deo stambenih objekata u kojima su živeli samci. Kirije su bile znatno iznad mogućnosti siromašnijih građana pa je beogradska opština namenjala da isplaćuje novčanu pomoć kako bi sirotinja zadržala svoj krov nad glavom.⁷³ Nehigijenski uslovi stanovanja u Beogradu su opstajali zbog slabog materijalnog stanja jer je bilo samo oko 10.868 dobrostojećih Beograđana prema 104.238 stanovnika sa niskim primanjima.⁷⁴ Kultura stanovanja nije zavisila isključivo od materijalnog stanja. O tome svedoči činjenica da je u julu 1929. zbog „neispravnosti imanja“, pod čime se podrazumevalo zagadeno dvorište, zapušten

⁶⁸ Sarina Mandli, *Socijalno-higijenske prilike Jatagan-Male*, BON, br. 11, 15. juli 1929, 15-16.

⁶⁹ B. K., *Izgradnjava Beograda, „Javnost“*, br. 5., 16. februar 1935, 103-104.

⁷⁰ Danica Tomić Milosavljević, *Spisak odobrenih planova u maju 1929. godine u Gradevinskom Odboru*, BON, br. 10, 1. juli 1929, 30-31.

⁷¹ Nepotpisano, *Rekapitulaciona tabela rezultata popisa stanovništva Beograda*, BON, br. 7, 15. maj 1929, 10.

⁷² Nepotpisano, *Jugoslavija u svetu statistike, „Narodna odbrana“*, br. 1 - 2, 8. i 15. januar 1939, 8.

⁷³ Dim, J. Stojanović, *Beogradskia sirotinja, „Javnost“*, br. 4, 10. februar 1935, 92.

⁷⁴ Isti, *Materijalno stanje Beograđana, „Javnost“*, br. 26, 13. juli 1935, 670.

klozet i neispravna đubretara, kažnjena elita po znanju i preduzetnička elita poput advokata Dragića Joksimovića, lekara i književnika Svetomira Nikolajevića i predsednika Zemaljske banke Save Savića. Kazne nisu mimošle ni Svešteničko udruženje, Zemljoradničku banku i Srpsko amerikansku banku. Pored toga četvero ljudi kažnjeno je zbog držanja svinja u dvorištu.⁷⁵ Pogledi na beogradске stambene probleme prečutkivali su svesno ovakve detalje u naporu da se slika, obrazovane i u svetskim trendovima odnegovane, jugoslovenske elite ne izmeni. Tako se pitanje stanovanja zadržalo kao kulturni i socijalni problem Kraljevine Jugoslavije sve do njenog nestanka 1941. godine. Periodika nije uspela i pored kritičkih tonova da promeni odnos prema stanovanju i doprinese poboljšanju kvaliteta življenja iako je u međuratnom razdoblju pokušavala da ukaže na opasnosti koje su otvorena socijalna pitanja, a među njima i stambeno pitanje, donosila u uslovima ubrzanog razvoja jugoslovenskog multikulturalnog društva.

LJUBOMIR PETROVIĆ

THE HOUSING PROBLEM IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1918-1941

Summary

The problem of housing in the Kingdom of Yugoslavia was segmented and was treated without general principles and solutions, which would have eliminated disparity resulting from differing degrees of progress and inherent cultural and religious variety, and would have allowed a uniform and systematic approach to the problem of housing. One of the reasons the situation remained unchanged was the material benefit that the landlords gained from the scarcity of housing space, which was hardly alleviated by the construction of unsuitable and unhygienic living quarters or by the slow progress in housing legislation. The problem of housing never exceeded the margins of local politics, despite efforts made in legislation and through various publications to solve this problem at the national level.

⁷⁵ Nepotpisani, *Kazne Saniteta*, BON, br. 12, 1. avgust 1929, 43-44.

PRILOZI

KOSTA NIKOLIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC 949.71 „1941“

JEDAN POGLED NA MARTOVSKE I APRILSKE DOGAĐAJE 1941. U JUGOSLAVIJI

ABSTRACT: U radu se razmatraju događaji koji su doveli do Aprilskog rata i propasti Kraljevine Jugoslavije. U centru pažnje su problemi vezani za dva datuma – 25. i 27. mart 1941. godine – i za događaje koji su doveli do sloma građanske Jugoslavije. Tekst je napisan na osnovu relevantnih izvora i odgovarajuće literature.

Postoje istorijski događaji koji ostavljaju snažan pečat kako na savremenike, tako i na potonje generacije i podjednako zbunjuju i jedne i druge, kako prirodnom svog nastanka, tako i posledicama koje proizvode u dugom nizu godina. Takvi događaji nesumnjivo su oni koji su se odigrali u Kraljevini Jugoslaviji u vremenu od 25. do 27. marta 1941. i koji su još uvek nerazjašnjeni ili bar nedovoljno objašnjeni. Retko su kada dva tako bliska dana nosila dva tako suprotna, sudbonosna rešenja po jedan narod, kao što su tu fatalnu oprečnost doneli Jugoslaviji, pre svega srpskom narodu, 25. i 27. mart 1941. Ni punih 48 časova nije proteklo između dva rešenja koja su stajala jedno prema drugom u potpunoj suprotnosti.

Pisanje o martovskim događajima 1941. godine i stručnjacima i laicima izgleda kao tema o kojoj je „već sve rečeno”, o kojoj postoji poplava istoriografskih, publicističkih i memoarskih radova, političkih i drugih ocena, paušalnih stavova ili tvrdnji u koje se ne sumnja. Očigledno je da su u pitanju događaji koji predstavljaju veliku i značajnu istoriografsku temu, mada uglavnom lišenu istoriografskih i heurističkih nepoznanica, i gde nova istoriografija uglavnom može da se ogleda više u teorijskom promišljanju ili „preslaganju” već poznatih činjenica, u skladu sa svojim projektovanim slikama. Sve ovo, ali i rastuća istorijska distanca sa mnogo novih događaja, čini da je ova tema još uvek otvorena za proširivanje naučnih znanja i zaključaka.

Nemački napad na Jugoslaviju imao je dugu, protivrečnu i još uvek nedovoljno rasvetljenu predistoriju. Upletena u vrtlog svetskog rata, Kraljevina je postala objekat zaraćenih strana. Kao što je to, pre skoro četiri decenije, napisao Jakob Hoptner, Jugoslavija je predstavljala primer male države koja se neprestano prilagođavala vetrovima svetskih velesila. U trenucima krize, malu državu nagonjavaju, prisiljavaju, pomažu; ponekad se čak i posavetuju sa njom, ali joj nikada ne dopuste da ostane po strani. Dinamika rata zahtevala je da se i saveznici i Osovina posluže Jugoslavijom u svoje svrhe i da je zatim, ako treba, odbace u stranu.¹

Položaj Jugoslavije naglo se pogoršao u proleće 1940. Posle katastrofnog poraza Poljske, usledio je još teže doživljeni poraz Francuske. Rat je otkrio slabost Francuske i vojnu nepripremljenost Velike Britanije, a na drugoj strani predstavljaо je trijumf nemačkog komandovanja, vojne doktrine i naoružanja. Jugoslo-

¹ Jacob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934 – 1941*, Rijeka 1972, 286.

venska neutralnost u suštini statična, uz najnužnija manevrisanja uslovljena promenom ratne dinamike i političke konstelacije sukobljenih snaga, nije imala nikakvih izgleda na duže staze. Dovoljno je bilo da se dve glavne suparničke sile suoče u borbi za jug Evrope i da neutralnost postane fikcija. Slom Francuske označio je nesporni uspon Nemačke i demonstraciju njene vojne superiornosti. Posledice ovog poraza osetile su se umnogome na Balkanu i srednjoj Evropi.

Posle poraza Francuske i ulaska Italije u rat, kada je postojala realna mogućnost nemačkog napada na Britaniju i kada je otvoren front u severnoj Africi, cilj britanske politike bio je da balkanske zemlje uvede u rat protiv Nemačke. Kako ističe Ž. Avramovski, da bi smanjila pritisak u Africi, Britanija je bila spremna da podstakne italijanske teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji, kako bi izazvala italijansko-nemačke suprotnosti i uvukla Jugoslaviju u rat.²

Gde smo danas u saznajnom smislu, 59 godina posle pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu sila Osovine? Pred našim očima je neumitno isčezla jedna epoha sa svojim simbolima, čvrstim ubeđenjima, snovima, iluzijama. Pritisak saznanja i sve što se proživiljava u savremenosti, trebalo bi da budu izazov za svakog istoričara savremene istorije.³ Za razliku od 27. marta – dana kada je izvršen vojni puč u Kraljevini Jugoslaviji i raskinut pakt sa silama Osovine – kome su se domaći istoričari često vraćali, 25. mart – dan kada je izvršen pristup paktu ostao je po strani. Kao da je kod jugoslovenskih (srpskih) istoričara postojao konsenzus o njegovom karakteru. Ishod Drugog svetskog rata učinio je da se stvori prilično unisono mišljenje o tom pitanju.

Kao i svi sudbonosni događaji, i 25. mart 1941. otvara mnoštvo delikatnih pitanja, a najvažnije je: kako se u dihotomiji dva datuma orijentisati u jednim a kako u drugim vremenima jer nam se čini da je u skladu sa promenom ambijenta i vremena dolazilo i do revizije ranijih tumačenja, odnosno novih pogleda na takve prelomne događaje u istoriji srpskog naroda. Nameću se pitanja: kome dati za pravo - knezu Pavlu ili pučistima? Da li se moralno pristupiti Trojnom paktu? Koji su istorijski razlozi na to uticali? Kakve bi bile posledice pristajanja, odnosno nepristajanja na pakt? Konačno, stalno se aktuelizuje opšte pitanje: kakvi su bili nacionalni dobici jednog i drugog stava?

U slučaju 27. marta, gde su se istorijske recepcije kretale od istorijske idealizacije do potpune negacije, u srpskoj (jugoslovenskoj) istoriografiji vladali su gotovo unisona percepcija i opis događaja koji su prethodili ili koji su kulminirali pristupanjem Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Mada to naizgled olakšava posao istoričaru koji nije opterećen kontroverzama događaja i prethodnih tumačenja, kao u slučaju 27. marta, novo tumačenje 25. marta može da bude izuzetno klijav teren jer sve što se desilo posle tog datuma: vojni puč, poraz i slom Kraljevine, okupacija, višestruki građanski rat, pobeda KPJ i slom starog režima kao i strukturalne promene u društvu uticali su i davali često povod pozitivnom ili negativnom sagledavanju istorijskog značaja 25. (odnosno 27) marta. Pri tom su (malobrojni) zagovornici 25. marta gubili tle svoje kritike, kako je mir na ovom prostoru trajao.

Da li je pakt zaista mogao poštovati Jugoslaviju od svih ratnih pustošenja, kad je već do njega došlo, mnogo je teže i složenije pitanje. Ako je suditi po situaciji u Evropi, mart 1941. bio je od velikog značaja za nemačku silu. Hitler se spremao za

² Živko Avramovski, *Politika i rat Kraljevine Jugoslavije* (Završni izveštaj pukovnika C.S. Klarka povodom napuštanja položaja britanskog vojnog izaslanika u Beogradu) VIG, 1993, br. 1-2, 269.

³ Ljubodrag Dimić, *Od tvrdnje do znanja, „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica 1997, I, 519.

obračun sa SSSR-om i kretao trupe ka Staljinovim granicama. Plan napada na Grčku, koji je bio u toku, zaobilazio je Jugoslaviju. U tom trenutku rat protiv Jugoslavije strateški nije bio u Hitlerovim planovima. Naprotiv, on i svi njegovi saradnici dočekali su jugoslovensko pristupanje paktu sa olakšanjem, koje je zatim smenio bes zbog vojnog udara. Da li je Jugoslavija mogla da pregrni rat u nekom od njegovih mrtvih uglova, u kakvim su se našle Turska, Švedska ili Španija? Izvesnost takve mogućnosti potkrepljuje okolnost da posle napada na SSSR 22. juna 1941. Nemci više nisu otvorili nijedan novi front, već su tim napadom nagovestili gubitak svoje strateške inicijative.

Raskorak između ove dve opcije doveo je do strahovite katastrofe, a mitsko shvatanje istorije i sadašnjosti narod gotovo do samog ruba egzistencije. Skorašnji događaji na prostoru bivše Jugoslavije, naročito intenzitet nekih najnovijih zbijanja učinili su aktuelnim vraćanje 25. marta. Iskušenja u kojima su se nalazili potpisnici 25. marta kao da se ponavlaju. Neizvesnost događaja i nezavršenost procesa u kojem se nalazimo danas, umnogome opravdavaju vraćanje 25. marta i dilemama tadašnjih jugoslovenskih političara.

Uloga Velike Britanije u martovskim zbijanjima još uvek je nerazjašnjena. Poruke najviših britanskih državnika Dragiši Cvetkoviću i knezu Pavlu bile su usmerene pre svega na zaštitu imperijalnih interesa u Grčkoj. Jugoslovenski zvaničnici upozoravani su da nikako ne smeju postati saučesnici u nemačkoj agresiji na Grčku: „Sve dok Jugoslavija odbacuje nemački zahtev za ma kakvom nagodbom, ona doprinosi zaštiti grčkog boka i svom sopstvenom spasenju”.⁴

Antoni Idn, britanski ministar spoljnih poslova, smatrao je da Nemačka želi pakt sa Jugoslavijom kako bi imala slobodan prostor za napad na Grčku i uveravao je Cvetkovića da odbijanje sporazuma ne znači i objavu rata Nemačkoj. Iisticao je da je jugoslovenska alternativa u zadržavanju sadašnjeg stava kojim odbija da potpiše bilo kakvu novu obavezu prema Nemačkoj i njoj ostavlja „brigu o preuzimanju agresivne akcije”. Ukazivao je i na perspektivulake pobede nad Italijanima u Albaniji i govorio o bogatoj žetvi ratne opreme i drugog materijala. Utisak je da se Britanija nije protivila potpisivanju pakta sa Rahjom, već je samo težila da Jugoslavija na neki način zaštići Grčku. Na to ukazuje i telegram Jana Roberta Kembela (I.R. Campbell) britanskog poslanika u Beogradu, D. Cvetkoviću od 20. marta: „Moja vlada stavila mi je u dužnost da zamolim Jugoslovensku vladu da insistira kod Nemačke da u sporazum uđu bar uveravanja od strane Nemačke da ona neće napasti Solun. Takvo uveravanje može lako biti bez vrednosti, ali ako ga Nemačka da i kasnije ugrozi Solun, Jugoslavija će imati puno opravdanje da pređe svoje granice. Ako najzad Nemačka napadne Solun, ona će očigledno biti agresor i na taj način unutrašnja situacija u Jugoslaviji biće ojačana”.⁵

Da je Forin ofis bio spremjan da prihvati jugoslovensko-nemački pakt, ukazuje i pismo. A. Idna premijeru V. Čerčilu od 21. marta: „Takođe se slažem da bi trebalo da ciljamo na tačku B jer čak i ako Jugoslavija potpiše sporazum sa Nemačkom, mi ne bismo trebali da očajavamo, sve dotele dok Jugoslovenska vlast ne primi vojne klauzule, a srpska vojska se ne odupre svakom nemačkom pokušaju da umaršira preko jugoslovenske teritorije. Prihvatom da mi moramo biti pažljivi da ne stavimo sebe u položaj da ne pokažemo naše razočarenje i zlu volju prema Jugoslovenskoj vlasti, ako bi ona potpisala sporazum sa Nemačkom”.⁶

⁴ Arhiv Jugoslavije, *Ministarски савет Краљевине Југославије*, 138-4-24; Lična poruka A. Idna D. Cvetkoviću sredinom marta 1941.

⁵ *Aprilski rat 1941*, 2, zbornik dokumenata, Beograd 1987, 287.

⁶ Navedeno prema: Staniša R. Vlahović, *Anglo-jugoslovenski odnosi 1941–1948*, zbornik dokumenata iz britanske arhive, Birmingham 1985, 24-25.

Istoga dana, Forin ofis je izdao sledeću instrukciju za BBC: „Ako Jugoslovenska vlada bude potpisala sporazum sa Nemačkom i vest o tome dođe iz zvaničnih jugoslovenskih izvora, istu bi trebalo ukratko objaviti. Komentar treba da bude kratak i da sledi liniju da se, bez sumnje, osećanje Jugoslovenske vlade i najvećeg dela jugoslovenskog naroda protivi bilo kakvoj predaji njihove nezavisnosti i integriteta. Simpatije prema Jugoslaviji mogu se pokazati zbog pritiska kojem je bila izložena u nekoliko poslednjih dana od strane Nemačke. Ipak, postoji uverenje da će Jugoslavija, budući da joj je unapred skrenuta pažnja, ljubomorno nastojati da ne dozvoli Nemačkoj da zakorači van granica striktne odredbe ugovora za koji je osetila potrebu da ga prihvati”.⁷

Britanija je istovremeno organizovala, pripremala i podržavala snage u Jugoslaviji koje su pripremale puč. Teško je odgovoriti zašto je to tako bilo. Nagla promena kod A. Idna usledila je 24. marta. Britanskom poslaniku u Beogradu poslao je telegram u kome je, između ostalog, stajalo: „Stav kneza-namesnika pokazuje beznadežni smisao nerealnosti i od njega se više nema šta očekivati. Vi ste ovlašćeni da preduzimate sve mere koje Vam stoje na raspolaganju i po Vašem nahodenju pokrenete jugoslovenske vode i javno mnjenje da shvate stvarnost, da pređu u akciju i da se suprotstave sadašnjem stanju. Vi imate moje puno ovlašćenje da preduzmete bilo koju meru koja Vam bude izgledala opravdana, da pomognete promenu Jugoslovenske vlade ili režima, čak i državnim udarom. Bilo koja vlada koja bi proizila kao rezultat ovih mera, a bila bi spremna da se suprotstavi nemačkim zahtevima, imaće našu punu pomoć”.⁸

Dakle, A. Idn je zvanično odobrio pomaganje državnog udara u Jugoslaviji. O tome svedoči i sastanak britanskog vazduhoplovног atašea u Beogradu sa generalom D. Simovićem, do koga je došlo 26. marta u večernjim satima. Simović je izjavio da je on na čelu grupe koja želi da odbaci pakt i sruši vladu: „General je uveren u uspeh poduhvata i zatražio je da imamo poverenje u organizaciju i u njega. Ne treba da čekamo više od par dana do izvršenja pučа”. Simović se interesovao i za pomoć na koju Jugoslavija može računati u slučaju rata sa Osovinom: „Izgledao je razočaran što mi nismo mogli obećati broj i količinu ratnog materijala, ali se složio da će se Jugoslavija dobro pomoći od italijanskog plena u Albaniji”.⁹

Srbi su mislili da su 27. marta izabrali pravi, pre svega svoj put, ali će ih on vrlo brzo odvesti u provaliju. Državni udar je izведен u noći između 26. i 27. marta. Srušena je vlada D. Cvetkovića, pozapšeni njeni ministri, svrgnuto namesništvo, a kralj Petar proglašen punoletnim. U rano jutro 27. marta postavljena je nova vlada, pod predsedništvom generala Dušana Simovića.

Prvi zadatak oficira-pučista bilo je formiranje vlade nacionalnog jedinstva, što se pokazalo kao veoma složeno: trebalo je pridobiti za saradnju Vlatka Mačeka. On je na udar gledao kao na čisto srpsku stvar, uperenu ne samo protiv kneza Pavla, već pre svega protiv Sporazuma od 26. avgusta 1939. Mačekovi uslovi za ulazak u vladu bili su: priznavanje sporazuma o Banovini Hrvatskoj i proširivanje njenih kompetencija (kontrola žandarmerije i policije). Nova vlada morala je da prihvati sve obaveze koje su proistekle iz čina od 25. marta; jedan vodeći Srbin i jedan vodeći Hrvat trebalo je da privremeno preuzmu ulogu regenta. Prva dva uslova u potpunosti su prihvaćena. Na sastanku vođstva HSS-a od 1.

⁷ Isto, 25.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

aprila odlučeno je da se u slučaju rata i eventualnog izbeglištva Maček vrati u Zagreb, a njegovo mesto zauzeo bi sekretar stranke dr Juraj Kranjčević.¹⁰ Slično je, dva dana ranije, postupila i Slovenska ljudska stranka, koja je odlučila da sa jugoslovenskom vladom saraduje preko svojih ministara, a istovremeno i sa Osvinom, preko Marka Natlačena, bana Dravske banovine.¹¹

U Simovićevoj vladi, od 21 ministra 10 je bilo iz upravo oborenog kabineta, a osmorica su čak bila za bezuslovno poštovanje sporazuma od 25. marta. Prema svedočenju Nikole Tomića, Božidar Marković, vatreći pristalica puča, izjavio je: „Daćemo Nemcima sve što traže, ješćemo gloginje, samo da izbegnemo rat!“ Čak je i Slobodan Jovanović, prema svedočenju Petra Milojevića, promenio mišljenje. Na Milojevićevu primedbu da se nemačke pripreme za rat zahuktavaju, odgovorio je: „Ah, gospodine Milojeviću, to će da se smiri. Barem Vi ne treba da podlezete panici koja hvata naše ljude. Nije ovo momenat za Hitlera da otvara balkansko pitanje. Mi ćemo dati njemu nekakvu satisfakciju. Ja sam čitao sve to što je potpisano u Beču. Nema tu ničeg što mi ne možemo da primimo. Jedino ono o Solunu bode oči“.¹²

Nade u britansku pomoć pokazale su se iluzijom. Za to nije bilo ni mogućnosti, a ni želje. U Beograd je 31. marta stigao general Džon Dil, načelnik Imperialnog generalštaba. Na zahtev jugoslovenske strane, doputovao je u civilu. Sa njim su razgovarali Simović, general Bogoljub Ilić, ministar vojni i Milutin Nikolić, njegov pomoćnik. Simovića je najviše interesovalo da li britanske snage iz Grčke mogu da napreduju preko jugoslovensko-grčke granice do Dorjanskog jezera, kako bi se tu formirala jaka grupa za sprečavanje nemačkog prodora ka Solunu. General Dil je samo izjavio da to pitanje mora biti detaljno razmotreno u britanskom štabu, a snabdevanje jugoslovenske vojske iz Soluna bilo je teško izvodljivo. Dil je tražio da Jugoslavija napadne italijanske trupe u Albaniji pre nego što usledi nemački napad, kako bi se došlo do neophodne opreme. Simović je isticao apsolutnu potrebu da Jugoslavija ne preduzima nikakvu akciju koja bi mogla izazvati Nemačku, pa je zato i odbio posetu A. Idne Beogradu, kao i jugoslovensku akciju u Albaniji. Glavne razloge za to Simović je video u sledećem: 1) Jugoslavija nije spremna za rat i mora da dobije u vremenu; 2) u slučaju neke provokativne akcije došlo bi do odvajanja Hrvata, rascpa u zemlji i unutrašnje krize. Predsednik vlade nije bio siguran u saradnju V. Mačeka i naglašavao je da razjedinjena Jugoslavija nikako ne bi bila od koristi.¹³ Simovićeva vlada opredelila se za traženje kompromisa kako bi se uskladio narodni bunt i politički odnosi. Dilema nije razrešena, jer blizina rata nije učvrstila patriotizam jugoslovenskog društva. Nove okolnosti iskorisćene su za stara sučeljavanja, pre svega za međunarodnu aktuelizaciju unutrašnjih nacionalnih problema. Nova vlada nastavila je politiku koja je bila razlog smene.¹⁴ Ona se našla u bezizlaznoj poziciji. Pripreme za rat bile su pune slabih tačaka, polovičnih rešenja i propusta. Usled nedostatka vremena, nisu mogle da budu izvedene bitnije izmene u ratnom planu R-41. Predlog Glavnog dženeralštaba da se odmah izvede opšta mobilizacija, vlada je odbacila. Umesto toga, naređeno je aktiviranje samo nekih jedinica, a 30. marta sprovođenje tajne mobilizacije, s tim da prvi dan aktiviranja bude 3. april.

¹⁰ Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 56.

¹¹ Dušan Plenča, *Medunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, 11.

¹² Navedeno prema: V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija*, III, 699.

¹³ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1918–1945, I, Beograd 1988, 21–26.

¹⁴ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd 1982, 13.

Mobilizacije se izvodila po mirnodopskim propisima, a mnoge jedinice do 6. aprila nisu bile popunjene do svog formacijskog sastava. Učinjeni su prilično neefikasni pokušaji da se hrana i druge vojne rezerve prebace iz ravničarskih krajeva na severu u manje pristupačne planinske krajeve u centralnom delu zemlje, a Beograd, Zagreb i Ljubljana proglašeni su otvorenim gradovima. Strateška pozicija Jugoslavije radikalno se promenila aprila 1939., posle italijanske okupacije Albanije, čime je ugroženo odstupanje prema Solunu, što je bio jedan od temelja svih jugoslovenskih ratnih planova. Strateška zamisao predviđala je početnu odbranu zapadnih i severnih granica i postepeno povlačenje svih snaga prema Grčkoj. Zbog ubrzanog razvoja događaja na Balkanu novi plan R-41, donesen februara 1941., predviđao je stvaranje odbrambenog pojasa duž čitave kopnene granice (skoro 3.000 km), osim na granici prema Albaniji, gde se planirala kombinovana jugoslovensko-grčka akcija protiv italijanske vojske kako bi se zaštitilo eventualno povlačenje. Velika koncentracija trupa predviđena je prema bugarskoj granici, u cilju zaštite puta Skoplje – Solun. Plan je komandantima trupa dostavljen tek 31. marta 1941. godine.¹⁵

Uoči samog nemačkog napada, 5. aprila uveče, Simović je sazvao konferenciju (Momčilo Ninčić, Vlatko Maček, Slobodan Jovanović, Miloš Trifunović, Milan Grol, Bogoljub Jevtić i F. Kulovec) na kojoj se raspravljalo o aktuelnim događajima. Na jednoj strani bili su Maček, Kulovec, Ninčić i Grol. Oni su zastupali gledište da rat treba po svaku cenu izbeći. Ninčić je predložio da otpuste u Berlin kako bi se izbegao nemački napad. Maček je, prema svedočenju Sl. Jovanovića, smatrao da učešće Jugoslavije u ratu nema smisla jer se ne može promeniti njegov ishod, a može se navući velika nesreća. Bio je spreman na sve ustupke Nemcima: samo u slučaju napada trebalo je prihvati borbu. Na drugoj strani, Simović je smatrao da se Nemci ne smeju pustiti da uđu u Solun i tako preseku vezu uzmeđu Jugoslavije i Grčke. Jugoslavija se morala odupreti dok je još bilo izgleda na bilo kakav uspeh. Razlike između Simovića i Mačeka bile su tako velike da su neki učesnici sastanka predviđali mogućnost raspada vlade na nastavku sednica, zakazanom za 6. april.¹⁶

Sovjetski Savez se rezervisano držao prema puču. Oficijelna Moskva ga nije prokomentarisala nijednom rečju, ali je 6. aprila povukla spektakularan potez. Skoro u isto vreme kada je Nemačka napala Jugoslaviju, u Moskvi je potpisana Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Ugovor je zbog nemačkog napada antidatiran na 5. april.¹⁷ Simovićevo vlastilo je prepostavljala da će Staljinova imperija zaštititi zemlju od nemačkog napada, od čega nije bilo ništa. Možda je, onda, namera Moskve bila da potpisivanjem ugovora samo ubrza nemački napad, jer se verovalo da će rat na Balkanu potrajati toliko dugo da se SSSR pripremi za njega. Staljin je obećao i pomoći u ratnom materijalu.¹⁸ Osnovni interes Sovjetskog Saveza bio je, slično kao i kod Velike Britanije, da se otvori novi front prema Nemačkoj.

¹⁵ J. Tomašević, *Četnici*, 63. Prema svedočenju generala Branka Popovića, u Generalštabu je vladala prilično teška atmosfera: „Osećao se izvestan pritisak, negde bezvoljnost i površnost, ponegde bezbrižnost i nemar. Nedostajao je osećaj sigurnosti i čvrstine kod oficira, kao da je sve oko njih privremeno - od danas do sutra“. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Ministarstvo vojske, 9-2-3).

¹⁶ Slobodan Jovanović u emigraciji. *Razgovori i zapisi*, priredili Veljko Topalović i Dušan Mrđenović, Beograd 1993, 152.

¹⁷ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija*, III, 689.

¹⁸ Sovjetski diplomata Ivan Kirilov rekao je, dok je rat još trajao, jugoslovenskom poslaniku Milanu Gavriloviću sledeće: „Mi smo braća i po krvi i po religiji. Ne postoji ništa na svetu što bi naše zemlje moglo odvojiti jednu od druge. Ja se nadam da će vaša armija moći dugo zadržati Nemce. Vi imate planine i šume gde su tenkovi nemački nemoćni“ (navedeno prema: V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija*, III, 691).

Velika većina autora slaže se u mišljenju da Nemačka nije planirala i pripremala napad na Jugoslaviju, ali istovremeno ističe i da bi do napada došlo u nekoj kasnijoj fazi rata, možda po slomu Sovjetskog Saveza, računajući sa izvesnošću tog sloma. Naglašava se „Hitlerova verolomnost” i izvesnost kršenja ugovora potpisanih 25. marta, čime se želi odbraniti herojski koncept 27. marta i njegova unutrašnja izvornost. Realnost aprilskih zbivanja je sasvim drugačija. Prema nemačkim izvorima, kako ih navodi V. Kazimirović, Hitler je za puč saznao 27. marta ujutru. Berlin je još uvek bio prepun jugoslovenskih zastava, istaknutih dva dana ranije, a novine su pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu ocenjivale kao politički Denkerk Velike Britanije. Vrhovna komanda Vermahta dobila je informaciju o beogradskom prevratu u 9,30. Za firera i vojsku vest je predstavljala veliko iznenadenje. U Vrhovnoj komandi je zavladalo pravo zaprepašćenje. Samo je u centrali Abvera vest primljena mirno, čak sa zluradim zadovoljstvom.¹⁹

Odluka o napadu na Jugoslaviju donesena je odmah, 27. marta, na savetovanju u Berlinu, u prisustvu Hitlera, Hermana Geringa, Vilhelma Kajtela, Alfreda Jodla, Valtera fon Brauhiča, Franca Haldera, Joakima fon Ribentropa i još 12 oficira Vermahta. Vođa Rajha je konstatovao da je Jugoslavija oduvek bila nesiguran faktor, posebno apostrofirajući Srbe i Slovence kao narode koji nikada nisu bili prijatelji Nemaca. Izrazio je rešenost da razbije Jugoslaviju i vojnički i kao državu, ne čekajući moguću izjavu lojalnosti nove vlade. Naglasio je da je od posebnog političkog značaja da se Jugoslavija napadne nemilosrdnom žestinom i da se vojni poraz ostvari munjevitom brzinom: „Treba računati s tim da će pri napadu Hrvati stupiti na našu stranu. Odgovarajući politički postupak (doknja autonomija) biće im osiguran. Rat protiv Jugoslavije mogao bi da bude veoma popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, pošto ovim zemljama treba staviti u izgled dobijanje izvesnih teritorija: Dalmacije, Banata i Makedonije”.²⁰

Istoga dana, Hitler je izdao poznatu direktivu br. 25 koja je predviđala opšti napad na Jugoslaviju iz dva pravca: Rijeka-Grac na jednoj i sa prostora oko Sofije na drugoj strani, kako bi se što pre stiglo do Beograda. Osim toga, trebalo je uspostaviti saobraćaj na Dunavu, zaposesti Borske rudnike, a unutrašnju situaciju zaoštiti političkim obećanjima u korist Hrvata.²¹ U narednim danima, Hitler i njegovi saradnici održali su niz sednica posvećenih predstojećem napadu na Jugoslaviju. Osim o vojnim merama, najviše se razgovaralo o nacionalnim odnosima. Isticano je da je nemački neprijatelj isključivo srpska vlada: „Nemačka vojska Hrvatima, muslimanima i Makedoncima ne dolazi kao neprijatelj. Želi ih sačuvati od srpskih šovinista”.²²

¹⁹ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija*, III, 711.

²⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije*, 2-2, Beograd 1952, 469-472.

²¹ AVII, Nemačka arhiva, 1-1-3.

²² AVII, NMA, 1-2-4. Korišćenje unutrašnjeg faktora u predstojećem pohodu razmatrao je već 28. marta i A. Jodl, načelnik operativnog odeljenja Vrhovne komande Vermahta: „Za unutrašnje političko razbijanje jugoslovenske države naročito je poželjno da se u svakom pogledu izade hrvatskim težnjama za samostalnošću i da se Hrvati tretiraju kao prijatelji Osovine. Biće zato celishodnije da se odustane od vazdušnih napada na hrvatsku teritoriju, ukoliko se ne radi o akciji protiv neprijateljskih trupa koje se tamo bore.” (*Zbornik NOR-a*, 2, 479-480).

Vrhovna komanda kopnene vojske predviđala je u uputstvu od 30. marta da u Hrvatskoj i Sloveniji neće biti otpora i da će se jugoslovenski rukovodioći ograničiti na odbranu jezgra srpskih zemalja. Očekivana je uporna borba na planinskem zemljisu, a presudnu ulogu u trajanju tog otpora imaće nacionalno pitanje. Ocenjeno je da se oficirski kor sastoji od preostalih generala, da je general-stab obučen šematski – po francuskom uzoru. Jugoslovenska armija mogla je da vodi ofanzivni rat samo protiv sebi ravnog neprijatelja. Pohvaljen je srpski vojnik kao „hrabar, žilav, bez proheva, primajući često borbu prsa u prsa, ali osetljiv i nemoćan prema modernom teškom oružju i vazdušnim napadima”.²³

Zapovest za napad na Jugoslaviju izdao je 2. aprila feldmaršal Vilhelm List, komandant nemačke 12. armije. On je smatrao da će jugoslovenska vojska nastojati da spreči nemački prodor ka italijanskom frontu u Albaniji i da će održavati vezu sa engleskim i grčkim snagama. Odsudna odbrana očekivana je na liniji Vardar – Morava.²⁴ Zvanična deklaracija nemačke vlade od 6. aprila bila je puna teških optužbi na račun srpskog naroda: „To su oni isti zaverenici čija dela užasa nisu prestajala da zaražuju Balkan i koji nisu uzmicali ni pred ubistvom kraljeva i koji su 1914. godine izazvali svetski rat sarajevskim atentatom, izručujući tako na čovečanstvo nečuvene bede.”²⁵ Nemačka vlada to više nije mogla da toleriše, kao ni to da Jugoslavija postane „manevarsко polje britanske soldateske”.²⁶

Jugoslovenska vlada je bila obaveštена o nemačkom napadu. U rane jutarnje sate 5. aprila pukovnik Vladimir Vauhnik, vojni ataše u Berlinu, poslao je preko tri različita kanala šifrovane telegrame kojima je javljaо da predstoјi nemački udar 6. aprila. Vauhnikovi izvori bili su pouzdani, ali u Beogradu se nije verovalo njegovim porukama. Vauhnikov izvor bio je admiral Kanaris, šef inostrane i kontraobaveštajne službe Vrhovne komande Vermahta, preko generala Hansa Ostera, Kanarisovog glavnog pomoćnika.²⁷ I britansko poslanstvo u Beogradu primilo je 5. aprila pouzdanu informaciju da će Beograd biti bombardovan iz vazduha, rano narednog jutra, pa su Vlada i Ministarstvo vojske o tome odmah obavešteni. Ni u ovo se, međutim, nije poverovalo.²⁸ Napad je otpočeo 6. aprila u 5,20. Već u 8 sati komanda 12. armije javila je Vrhovnoj komandi kopnene vojske da je iznenadenje potpuno uspelo. Zauzeta je obala Đerdapa, a jugoslovenska vojska na jugu, gde je očekivan najveći otpor, već se povlačila.²⁹

Jugoslovenska vojska je i pre rata bila rastrojena i nespremna za borbu. Odluka da se brani cela država pokazala se fatalnom jer vojni vrh iz političkih razloga nije htEO da ozvaniči evidentnu nespremnost Hrvata da učestvuju u odbraňi zemlje. Tako je vojska podelila sudbinu svoje države. Nestala je pre nego što je Nemačka uspela da je pobedi. Već tokom prva dva ratna dana raspale su se ili pale u ropsstvo cele divizije. Mnogi srpski oficiri predavalili su svoje jedinice bez borbe. Rasulo je bilo potpuno. Mnogi obveznici nisu mogli da pronađu svoje

²³ *Zbornik NOR-a*, 2-2, 500-505.

²⁴ *Isto*, 526-527.

²⁵ AVII, Ministarstvo vojske, 2-2-45.

²⁶ Istoga dana Hitler se obratio nemačkom narodu. Optužio je britanski imperijalizam i jevrejske finansiјere za planove o osvajanju sveta, pa je Nemačka morala da ostvari jednu istinsku konsolidaciju Evrope. U tom cilju je želela i prijateljske odnose sa Jugoslavijom ali, pošto je ona to odbila „odlučio sam se da od danas poverim odbranu nemačkih interesa oružanoj sili. Jutros, nemačka imperija preduzela je borbu protiv beogradskih nasilnika i britanskih vojnika i ponovo se potrudila da na Balkanu preduzme juriš za evropski mir” (AVII, NMA, 2-2-46).

²⁷ J. Hoptner, *Jugoslavija*, 271-272.

²⁸ Ž. Avramovski, *Politika i rat*, 275.

²⁹ *Zbornik NOR-a*, 2-2, 531.

jedinice, ili su pogrešno mobilisani u druge rodove.³⁰ Iako ima istine u hrvatskim kontra argumentima da je poraz prvo nastupio na jugu, hrvatska izdaja bila je nesumnjiva. Prvu pobunu 7. aprila podigla je 108. pješačka pukovnija kod Bjelovara. Umesto pokreta ka Podravini, hrvatski vojnici su zarobili srpske oficire. Zatim su se čitave jedinice Hrvata pobunile i napuštale položaje, bacale oružje, predale se ili jednostavno otišle kući. Jedna grupa Hrvata koja je napadnuta usred zabave prekinula je slavlje tek toliko da se preda, pa se vratila veselju kao da se ništa nije dogodilo. Cele čete predavale su se nemačkim avionima koji su ih nadletali. Jedna čitava brigada, zajedno sa komandantom i štabom, predala se nemačkoj biciklističkoj četi. U prođoru prema Zagrebu, Nemci su zarobili 15.000 ljudi i 22 generala. Na drugoj strani, Beograd je pao 12. aprila, u 5 sati popodne, a zauzeo ga je izvesni poručnik Klinenberg, sa jednim vodom SS pešadije.³¹

Nemačka vojska u Zagrebu je dočekana sa oduševljenjem koje su vojnici Vermahta doživeli još samo u Lincu, rodnom kraju A. Hitlera. O tome je Josip Kopinić pisao: „Tito i ja smo bili sredinom aprila 1941. godine na Jelačića Placu kada su u grad ulazili Nemci. Bio je u neku ruku to šok i za njega i za mene. Mnogo desetina hiljada ljudi je ispunilo ulice, potpuno pomamljenih ljudi koji su frenetično pozdravljali okupatora. Mlade žene i devojke su pod nemačke tenkove bacale cveće. Rulja je bacala cigarete, komade šunki i Gavrilovićevu salamu. Nemci su po cigaretama, cveću i salami umarširali u Zagreb.”³² Nova vlast u Hrvatskoj formirana je 10. aprila, a V. Maček je istog dana pozvao na poštovanje ustaškog režima: „Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglašio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historijskom i etnografskom području Hrvatske, te je preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristalice HSS koje su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike da iskreno surađuju s novom narodnim vladom”.³³

Na poslednjoj sednici vlade u zemlji, održanoj 13. aprila na Palama, general Simović je izjavio kako još uvek postoji mogućnost da se front stabilizuje na Savi i Drini; da će se kod Banjaluke zaustaviti nadiranje neprijatelja i da vojna situacija nije očajna, ali da vlada zbog veće sigurnosti treba što pre da se povuče u Nikšić. Ali, već 14. aprila Danilo Kalafatović, načelnik štaba Vrhovne komande, odlučuje da se zatraži prekid neprijateljstva sa nemačkim i italijanskim trupama. Odluku je obrazložio sledećim rečima: „Zbog neuspeha na svim frontovima, zbog potpunog rasula naše vojske u Hrvatskoj, Dalmaciji i Slovačkoj, kao i zbog toga što smo, posle svestranog proučavanja naše političke i vojničke situacije, došli do zaključka da je svaki dalji vojnički otpor nemoguć i da bi mogao dovesti do novog nepo-

³⁰ O situaciji na jednom aerodromu u Makedoniji, svedočanstvo je ostavio vazduhoplovni poručnik Nedeljko Plečaš: „Naši aeroplani su stajali na aerodromu spremni za izvršenje zadatka. Ceo dan je protekao u neizvesnosti i očekivanju, što je rđavo uticalo na sve nas. Nestrpljivo smo zapitivali komandanta o zadacima koji su predviđeni za našu grupu. Naš komandant, kapetan Bogdan Nikolić, bio je sa nama tek nekoliko dana i očigledno nije imao nikakvih instrukcija, niti određenih zadataka za slučaj rata. On je znao samo to da smo dodeljeni Trećoj armiji, ali sa kim će održavati vezu i ko će mu davati naredenja za akciju, nije mu bilo poznato. On nije bio siguran u sebe, pa se u novonastaloj situaciji nije mogao snaći i gotovo je prestao da komanduje. Koliko je bila nespremna služba veze, najbolje ilustruje činjenica da sve jedinice najmodernijeg roda naše vojske, na odstojanju od 30 kilometara, nisu znale jedna o drugoj” (Nedeljko Plečaš, *Ratne godine 1941–1945*, Kolumbus, Ohajo 1983, 15).

³¹ J. Hoptner, *Jugoslavija*, 276.

³² Navedeno prema: Aleksandar Jovanović, *Podoficir Vražje divizije*, Beograd 1994, 109.

³³ Navedeno prema: Branko Petranović–Mornčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, tematska zbirka dokumenata, Beograd 1988, 484.

trebnog prolivanja krvi bez ikakvog izgleda na uspeh, a kako sa druge strane ovaj rat nije želja ni našeg naroda ni njegovih vojničkih starešina".³⁴ U toku 15. aprila pre podne, general Bogoljub Ilić je svim članovima vlade saopštio da je potpisana kapitulacija. Kako ističe S. Jovanović, o „toj kapitulaciji Vlada nije pre toga ni informisana niti je o tome diskutovala. Doznaš je za nju kao svršen fakt. Ni pre ni posle ovog saopštenja, nije Vlada održala nikakve sednica po tom pitanju”.³⁵ Bilo je i primera pojedinačnog herojstva, kao u slučaju odbrane Užica 15. aprila. Hrabro su se držali piloti, iako je jugoslovensko vazduhoplovstvo raspolagalo samo sa 335 aviona, od toga 135 lovačkih i 160 bombardera, a piloti nisu bili obučeni za noćno i letenje po magli. Ipak, prvo dana rata, zahvaljujući herojstvu pojedinca, nad Beogradom je oboren 57 nemačkih aviona – protivvazdušna odbrana je oborila 37, a vazduhoplovstvo 20 aviona.³⁶ Nemački gubici bili su mali, ali ipak ne toliko neznatni. Prema jednom pregledu od 4. maja 1941, nemačke žrtve bile su: 1) kopnena vojska: poginulih – 57 oficira i 1050 podoficira i vojnika; ranjenih – 181 oficir i 3.571 podoficir i vojnik; nestalih – 13 oficira i 372 vojnika; 2) vazduhoplovstvo: mrtvih – 15 oficira i 84 podoficira i vojnika; ranjenih – 25 oficira i 124 podoficira i vojnika; nestalih – 40 oficira i 123 podoficira i vojnika. Prema ovim podacima, jugoslovenska vojska imala je zarobljenih: 6.298 oficira i 337.864 vojnika.³⁷

Ustaljeno je mišljenje jugoslovenskih istoričara da je Aprilski rat znatno omeo nemački plan Barbarosa i čak spasao Sovjetski Savez. Takva tumačenja postala su dominantna posle 1948, što dovoljno govori o njihovoj prirodi. Od tada se i 27. mart vrednuje kao patriotski čin. Ta tumačenja bila su u službi ideološke konfrontacije dve zemlje. Nemački istoričar Holm Zundhausen (H. Sundhaussen) dokazuje suprotno. Po njegovom mišljenju puč u Beogradu nebitno je uticao na pomeranje termina napada na Sovjetski Savez. Svega 15 od svih nemačkih divizija angažovanih u ratu Jugoslavije bilo je potrebno za Istočni front (manje od 10% snaga upotrebljenih za napad). Osim toga, neočekivano brz završetak rata protiv Jugoslavije i Grčke dozvolio bi da se za 10 do 20 dana skrati vreme priprema za napad na SSSR, samo da nije bilo teškoča u pogledu obezbeđenja nužnog ratnog materijala. Za 92 nemačke divizije morao je biti potpuno ili delimično obezbeđen ratni materijal iz Francuske. Zbog toga ofanziva na Istoku, i bez međuigre na Balkanu, nije mogla da počne pre 22. juna. Nemački istoričar zaključuje da je značaj 27. marta precenjen i da je prevrat bio pogrešan potez koji je, nezavisno od moralnog efekta, imao „diletantsko-tragičan karakter”.³⁸

Aprilski rat pokazao je da martovski bunt nije bio dovoljno idejno utemeljen da bi otpor dao opštenarodni karakter, kao i da je njegov jugoslovenski karakter bio prividan – separatističke tendencije samo su pojačane. Ratne operacije pokazale su da je talas defetizma zahvatilo i vojsku, kao i ograničen domet uticaja centralne vlasti. Defanzivni planovi podrazumevali su spasavanje što većeg dela ljudstva, kako bi Jugoslavija na kraju bila na savezničkoj strani. Početna odbrana granica trebalo je da obezbedi postepeno povlačenje. Planovi su rađeni na osnovu srpskog iskustva iz Prvog svetskog rata, ali su protiv protivnika kao što je bila Nemačka vodili samo u brzu kapitulaciju. Tri osnovne slabosti jugoslovenske vojske bile su: sistem vrlo velikih jedinica, zavisnost od stočne vučne snage (uzrok

³⁴ AVII, Ministarstvo vojske, 3-57/2-3.

³⁵ S. Jovanović u emigraciji, 24.

³⁶ AVII, Ministarstvo vojske, 9-52-2.

³⁷ Isto, 2-1-13/1.

³⁸ Navedeno prema: V. Kazimirović, Srbija i Jugoslavija, III, 718.

sporosti i nedostatka manevarske pokretljivosti) i nedovoljna opremljenost modernim oružjem: svega 50 modernih tenkova, a rezerve muničije za pešadijsko naoružanje bile su dovoljne samo za 75 dana.³⁹ Britanski vojni izaslanik u Beogradu, pukovnik Klark, uzroke poraza video je u: nedostatku modernog oružja i transportnih sredstava, neefikasnom sistemu utvrđivanja granica, nedovoljnim pripremama za rušenje i pozidanje zapreka i silini nemačkog napada. Osim toga, komandni kadaš sačinjavali su srpski oficiri iz prošlog rata: „Oholi, tvrdoglavci i neprijemčivi za nove ideje“. Iako se za vojsku izdvajalo 25% budžeta, moderno oružje nije kupovano: „Mnogo je uludo utrošeno, a još više pronevereno“. Generalstab je patio od konzervativnosti, preterane centralizacije i birokratije koja je znatno ograničavala svaku inicijativu: „Nemački napad došao je kao žestok šok u Generalstabu, uprkos opomeni koju smo im uputili tog dana i očiglednih znakova nevolje koja se pripremala“.⁴⁰

Kapitulacija kraljevske vojske potpisana je 17. aprila u Beogradu, u 9 sati uveče, od strane Maksimilijana fon Vajksa sa nemačke i Aleksandra Cincar-Markovića i generala Radivoja Jankovića, sa jugoslovenske strane. Kapitulacija je podrazumevala: odvodenje u zarobljeništvo jugoslovenske oružane sile; predaju oružja i celokupnog ratnog materijala; predaju svih dokumenata iz Predsedništva vlade i ministarstava spoljnih poslova i vojske; predaju kopnenih i obalskih utvrđenja. Vojnim licima zabranjeno je napuštanje zemlje, a za sve one koji bi se suprotstavili Osovini bilo je predviđeno da se proglaše za odmetnike. Odredbe su stupile na snagu 18. aprila, tačno u podne.⁴¹

*

Šta reći na kraju? Za jedne je 27. mart bio dan pobeđe naroda nad „reakcionarnim snagama i njihovim kapitulantskim uporištima“, jedna od najsvetlijih tačaka u istoriji srpskog naroda i najveći moralni kapital pred istorijom. Za druge je to bio „ludi čin, delo tuđinskih agenata, rezultat masonske zavere i političko samoubistvo“. Izjava V. Čerčila da je Jugoslavija „našla svoju dušu“ uopšte nije bila tačna. Ako se o nekom „nalaženju duše“ i moglo govoriti, onda se to odnosilo samo na Srbe koji su jedini prihvatali 27. mart.

Zaverenici koji su se rukovodili patriotizmom, sledili su mitsku stranu srpske istorije. Nije se razmišljalo o tome da se izaziva najjača vojska sveta i da je poraz, sa katastrofalnim posledicama, neizbežan. Uprkos saznanjima o nespremnosti Hrvata i svih manjina da se bore, o defetizmu u najvišim vojno-političkim strukturama, saznanju o zastarelosti strategije i tehnike, neostvarenoj mobilizaciji, verovalo se u mitsku i iracionalnu predstavu o srpskom vojniku, nepobedivom kada brani svoju otadžbinu. Izgubilo se iz vida da takve idealističke koncepcije ne odgovaraju stvarnosti i ništa ne znače nemačkom vazduhoplovstvu i oklopno-mehanizovanim jedinicama, potpuno nepoznatim velikom broju oficira i vojnika. Osim toga, pojam otadžbine potpuno je promenio značenje i nije bio definisan ni vojnički ni moralno. Pučisti su se nalazili pod snažnim uticajem britanske propagande (mnogi od njih su bili plaćeni) koja je podsticala uverenje o pomoći svakoj žrtvi fašizma, iako nije bilo opipljivih dokaza o konkretnoj vrsti pomoći. U prvom planu bili su nacionalni romantizam, antinemačko raspoloženje i slobodarski duh, ali zasnovani na tradicijama i vrednostima iz Prvog svetskog rata. Generacija sa

³⁹ J. Tomašević, *Četnici*, 65.

⁴⁰ Ž. Avramovski, *Politika i rat*, 277-290.

⁴¹ Zbornik NOR-a, 2-2, 559-561.

Cera, Kolubare i Solunskog fronta prednjačila je u tome, ali ona nije mogla da bude nosilac budućeg otpora, ni vojnički, ni intelektualno.

Učešće Srpske pravoslavne crkve u prevratu davalо je zaverenicima snagu kosovske žrtve i opredeljenja za „carstvo nebesko”. Takva razmišljanja nisu uvažavala racionalne podloge. Daleko je lakše bilo upravljati istrošenom mitologijom, nego odgovorno, zrelo i državnički mudro sagledavati probleme. Takva politika nije vodila računa o posledicama, oslanjala se na iznenadne preokrete, pomoći sa strane i veru u pravdu. Istoriski zanos dela srpskog naroda proizveo je katastrofu u Aprilskim ratu, okupaciju i komadanje zemlje, razbuktavanje srpsko-hrvatskog sukoba i svih drugih međunarodnih suprotnosti, otpočinjanje stravičnog genocida nad Srbima u NHD. Jugoslavija je pregažena i silovito potučena za devet dana. Time je, realno istorijski, osramoćena i moralno unižena. Pokazala se sva slabost srpskog faktora. Sve fraze o „herojstvu i junaštву” u odbrani otadžbine razbijene su pred naletom pancirnih divizija. Srpska mitologija, koja je služila kao pokriće za nesposobnost i neodgovornost, doživela je poraz. Kako je, onda, spasena čast srpskog naroda 27. marta?

Veći deo srpskog naroda lako se opredelio. Mitsko shvatanje istorije i patriotska osećanja okrenuli su ga otporu, ali od njega nije ništa ostalo u pravom ratu. Izborom 27. marta Jugoslavija se formalno našla na strani pobednika u Drugom svetskom ratu, ali ne i režim koji je izveo puč; na strani pobednika našli su se narodi koji su se, odmah po izbijanju rata, svrstali uz Osovini. Oni koji su prevratom navodno stekli moralni kapital, surovo su odbačeni tokom rata od onih koji su ih na to naveli i govorili im da su našli svoju dušu. Možda je najtačniju ocenu 27-martovskog udara izneo general B. Mirković u pismu D. Cvetkoviću iz 1948, naglašavajući da je puč „išao na ruku samo Englezima, tada spremnim da žrtvuju i poslednjeg Srbina za odbranu engleske imperije”.⁴²

KOSTA NIKOLIĆ

A VIEW OF THE MARCH AND APRIL 1941 EVENTS IN YUGOSLAVIA

Summary

The Kingdom of Yugoslavia ceased to exist during the short April War of 1941. The events that led up to this - the pact signed on 25 March and the coup d'état that followed two days later - have not been sufficiently studied. A question remains unanswered, namely, why was the situation in which Yugoslavia found itself allowed to arise and could another solution have been found? Furthermore, historians still have not discovered the forces active behind the scenes in the signing of the Tripartite Pact, nor have they ascertained whether the actual intention of those who signed the pact may in fact have been to produce a contrary effect - war and the country's destruction.

Historical events often give rise to conflicting interpretations, as a result of political inclinations, the intentions of those offering the interpretations, the requirements of the time, or the interests affected by such events. Even views offered from a historical distance may not be wholly objective since they often rely on subjective accounts, and are just as frequently intended to prove specific assumptions. A solid analysis must take into consideration the historical circumstances and environment in which a certain event took place, as well as the active parties and all the other factors and elements that could be relevant to it.

⁴² Navedeno prema: Vasa Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914–1945*, II, Kragujevac 1995, 670.

DRAGOMIR BONDŽIĆ, istraživač-stipendista
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC 949.71 „1941”

„NOVO VREME” O SLOMU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE (MAJ-AVGUST 1941)

ABSTRACT: Rad se zasniva na analizi pisanja lista „Novo vreme” u periodu komesarske vlade Milana Aćimovića od maja do avgusta 1941. Na stranama lista značajno mesto je zauzimalo predočavanje tragičnog stanja u Srbiji i srpskom narodu posle sloma Kraljevine Jugoslavije. Za taj slom su, po nemačkim uputstvima, nalaženi direktni krivci i dublji uzroci i zatim se protiv njih sprovodila propagandna hajka koja je bila deo ideološke konцепције „Nove Srbije”.

Posle pobeđe u kratkotraјnom Aprilskom ratu Nemci su, shodno shvatanju debelacije, tj. prestanka postojanja jugoslovenske države, rukovodeći se srbofobijom i svojim vojnim, političkim i privrednim interesima, izvršili podelu Jugoslavije, pri čemu je formirana teritorija sužene, okupirane Srbije. Da bi se razbio srpski prostor ispunjavane su težnje susednih revisionističkih zemalja i teritorija Srbije je svedena na Staru Srbiju, bez pirotskog i vranjskog okruga i bez Kosmeta, s tim da su Kosovska Mitrovica, Trepča i Bor bili pod specijalnom nemačkom upravom, a Srbiji dodat Banat koji je bio pod vlašću nemačke narodne skupine.¹

Tokom aprila okupatori su na toj teritoriji formirali vojnoupravni aparat na čelu sa vojnim zapovednikom Srbije, sastavljen od upravnih, privrednih i obaveštajno-bezbednosnih službi. Preko njega su se ostvarivali interesi nemačkog Rajha, sprovodila vlast i potpuna politička i ekonomski kontrola na okupiranoj teritoriji, tj. realizovala pacifikacija, privredna eksplatacija srpskog prostora i pripremalo eventualno uvođenje Srbije u nemački evropski poredak u okviru dodatnog privrednog prostora na Jugoistoku.²

Da bi sproveli upravu i ostvarili postavljene ciljeve i interese Nemci su, uprkos srbofobiji i kaznenom karakteru okupacije, imali potrebu da ostvare saradnju sa lojalnim delovima srpskog naroda, te su ubrzo po kapitulaciji Jugoslavije pristupili stvaranju domaćeg civilnog upravnog aparata na teritoriji sužene Srbije, koji će staviti pod svoju strogu kontrolu i nadzor.³

Tako je početkom maja 1941. formiran Savet komesara, kao administrativno politički aparat, izvršno-upravni organ nemačke vojne uprave sastavljen od pouzdanih germanofila predvođenih Milanom Aćimovićem, komesarom unutrašnjih dela. Savet je imao deset komesara kojima je određene resore na upravu dao vojni zapovednik Srbije, s tim da nisu postojali resori spoljnih poslova i vojske, s obzirom na to da je Srbija smatrana vazalom, teritorijom bez državnih atributa. Članovi Saveta su bili potpuno potčinjeni nadzoru i naredbama nemačke uprave.

¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1991, 111-114; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd 1979, 15-19.

² Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, 1998, 30-45; M. Kreso, n.d., 70-76, 79; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Beograd 1991, 34-46.

³ M. Kreso, n.d., 79-90.

Uloga komesara je bila da olakša ostvarivanje nemačkih interesa i okupacionih zadataka, pre svega tekućih upravno-privrednih i propagandno-političkih. U prvom redu je trebalo obezbediti red i mir, poslušnost stanovništva, odstraniti neprijatelje Nemačke iz upravnog aparata, pomoći Nemcima u sistematskom iskorističavanju privrednih bogatstava i propagandnim pritiskom ubediti stanovništvo u moć nemačkog Rajha i ispravnost saradnje sa okupatorom.⁴

Propagandna delatnost je igrala važnu ulogu još u početnom periodu okupacije (za vreme komesarske vlade Milana Aćimovića) koji je trajao do 29. avgusta 1941. kada je formirana srpska vlada pod okupacijom, sa Milanom Nedićem na čelu. U tom periodu (maj-avgust 1941) formiran je domaći upravni aparat i izdvojio se krug ljudi koji su se, pod pritiskom, iz ličnih interesa i koristi, ali i iz ubeđenja, zalagali za saradnju sa Nemcima i verovali u izgradnju nemačkog „novog poretka” i dostoјno mesto Srbije u njemu. Najistaknutiji među njima su počeli stvarati političko-ideološku konцепцију koja je direktno odgovarala interesima okupatora, ali je u njoj viđen i izlaz za srpski narod iz teške istorijske situacije. Propagandnim i drugim sredstvima je trebalo raširiti takva ubeđenja u narodu, ubediti ga u ispravnost saradnje i pravilnost ideološko-političkih stremljenja. To je istovremeno značilo ispunjavanje zadatka postavljenog od okupatora: obezbeđenje reda i mira, poslušnosti i omogućavanje ekonomске i političke penetracije Nemaca u Srbiji.

Propaganda je, kao i sve druge delatnosti, od samog početka okupacije bila pod strogom kontrolom Nemaca. Za nadzor je bio zadužen Propagandni odred Srbija, kao deo propagandnog odseka Jugoistok, koji je bio pri upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije ali u suštini podređen naređenjima i smernicama iz propagandnog ureda Vrhovne komande Vermahta. Odred je usmeravao sva sredstva javnog informisanja, tako da je u nemačkim rukama bila kontrola nad informisanjem i kulturnim životom (radio, štampa, pozorište), što je ostvarivano preko cenzure i policijskog nadzora obaveštajno-bezbedonosnih organa, a sve radi postizanja skладa sa nemačkom propagandom i obezbeđenja zaštite nemačkih okupacionih interesa. Srpski propagandisti, novinari i publicisti (Đ. Perić, D. Gregorić, L. Prokić, M. Banić) imali su podređenu i izvršno-pomoćnu ulogu koje su i sami bili svesni.⁵

Iz ovakve uloge propagande proizilazio je značaj štampe u periodu komesarske vlade Milana Aćimovića. Među prvim listovima 16. maja 1941. pojavilo se „Novo vreme”, koje je ubrzo postalo glavno dnevno glasilo i preraslo u organ Aćimovićevog Saveta komesara i „glavno ideološko političko glasilo”, sa velikom propagandnom ulogom u „oblikovanju svesti srpskog čitateljstva”.⁶

„Novo vreme” je bilo dnevno-informativni list koji je popunjavao prazninu nastalu prestankom izlaženja „Politike”, „Vremena” i „Pravde”.⁷ Izlazilo je od 16. maja 1941. do kraja okupacije, u početku svakog dana, a od avgusta 1941. osim ponедeljkom kada je izlazio jutarnji list „Ponedeljak”, kao jedino glasilo u Srbiji toga dana.⁸ Glavni i odgovorni urednik do avgusta 1941. bio je Predrag Milojević, a zatim je list uređivao dr Miloš Mladenović. List je izdavalо novoosnovano Srpsko izdavačko preduzeće A.D, a prenosio je vesti takođe novoosnovane agencije „Rudnik” (predratna „Avala”). Administracija lista se nalazila u Dečanskoj

⁴ B. Božović, *n.d.*, 79-101; B. Petranović, *n.d.*, 144.

⁵ B. Božović, *n.d.*, str. 45 ; M. Kreso, *n.d.*, 74-75, B. Petranović, *n.d.*, 144..

⁶ B. Božović, *n.d.*, 96; B. Petranović, *n.d.*, 144-145.

⁷ *Novo vreme*, br. 1, 16. 5. 1941, 4.

⁸ *Ponedeljak*, 4.8. 1941, 1., „Saobrazno postojećim propisima počev od prvog avgusta dnevni listovi izlaze samo šest puta nedeljno. Jedan dan određen je za odmor osoblju. Prema tome „Novo Vreme” ne izlazi ponedeljnikom. Umesto toga izlazi list „Ponedeljak” koji će biti jedini jutarnji list toga dana u sedmici”.

^{31.9} List je izlazio u tiražu od 20.000 primeraka i upućivan je u sve delove okupirane Srbije, ali i srpskim oficirima i vojnicima u zarobljeništvu.¹⁰

Saradnici „Novog vremena” su preuzeti od „Politike”, „Vremena” i „Pravde” i to su bili iskusni profesionalni novinari „koji dobro znaju veličinu svojih dužnosti prema javnosti kojoj služe i težinu odgovornosti koju povlači ispravna služba javnosti” tvrdi se u prvom broju lista.¹¹ Uistinu, oni su bili vođeni raznim motivima: bilo je predratnih pronemačkih novinara, pisaca, političara – zastupnika ideologije novog poretku, ljudi od pera i karijere koji su koristili priliku za vlastiti uspeh, i na kraju, boraca za preporod i spas srpskog nacionalnog bića i državnosti.¹²

U skladu sa postavljenim ciljevima „Novo vreme“ je na svojim stranicama veličalo nemačku vojsku, pobjede, institucije, novi poredak, pisalo o zbivanjima na frontovima i međunarodnim odnosima, unutrašnje-političkim pitanjima Srbije, organizaciji i upravi, obnovi zemlje i privrede, normalizaciji svakodnevnog života Beograda i Srbije, komunalnim pitanjima i problemima ishrane i zdravlja stanovništva, obnovi kulturnog i sportskog života. Pored vesti koje prenose agencije DNB (Deutches Nacrihten Buero) i „Rudnik“, zvaničnih objava, uredbi i naređenja, u „Novom vremenu“ su često izlazile izjave, govorci i komentari članova domaćeg i nemačkog upravnog aparata. Priloge i članke su pisali novinari predratnih listova i saradnici iz javnog života (Lazar Prokić, Đorđe Perić, Đoko Slijepčević, Svetislav Stefanović, Milovan Đ. Popović, Dragoslav Janković, Milan Banić, Milan Balić i dr.).¹³

„Novo vreme“ kao organ Saveta komesara je predstavljalo poligon za propagiranje i veličanje ciljeva nametnutih od strane okupacionih vlasti. U prvom broju lista u „Izjavi komesara za unutrašnju upravu u Srbiji“ izlažu se načela i zadaci domaće uprave. U toj „programskoj deklaraciji Saveta komesara“¹⁴ kao ciljevi „srpskih nacionalista koji vode brigu o svom narodu“ postavljeni su očuvanje reda i mira, obnova normalnog života, „vaspostava privrednog toka“ i „saradnja na obnovi Evrope“. Sve je to trebalo ostvariti kroz saradnju i lojalnost srpskog naroda, što su nemački okupatori, po Milanu Aćimoviću, zaslužili „poštovanjem nacionalnih osećanja“, „korektnim držanjem nemačke vojske“, pomaganjem srpskom narodu i „pružanjem ruke na putu ka novom životu“.¹⁵

Ovakvi stavovi u „Novom vremenu” predstavljali su nužnost u datim okolnostima rukovođenim nemačkim ciljevima i direktivama, potpunom kontrolom nad radom unutrašnje uprave i pisanjem štampe, ali oni su i postavljali platformu za politiku Saveta komesara i temelje za građenje ideologije „nove Srbije”. Fosiranje saradnje sa Nemcima i prikazivanje te saradnje kao interesa srpskog naroda je trebalo obrazložiti idejnim i političkim postavkama. Do pada Saveta komesara u

⁹ *Novo vreme*, br. 1, 16. 5. 1941, 4.

¹⁰ B. Petranović, *n.d.*, 144-145.

¹¹ *Novo vreme*, br. 1, 16. 5. 1941, 4.

¹² B. Petranović, n.d., 145-146. Ove stavove Petranović prenosi od Milana Matića.

¹³ O listu „Novo vreme“ videti: N. Damjanović, *Novo vreme*, prilog za monografiju, zbornik Istorijskog muzeja Srbije, br. 24, Beograd 1987, 87-90.

¹⁴ M. Kreso, *n.d.*, str. 82.

¹⁵ Novo vreme, br. 1, 16. 5. 1945, 1. Uloga, ciljevi i zadaci lista su na sledeći način formulisani u prvom broju: „... svest o korisnosti, uistinu nužnosti, da srpska javnost u sadašnjim prilikama dobije svoj list koji će joj verno tumačiti sve potrebe nove stvarnosti i ujedno biti odan tumač njenih potreba u toj stvarnosti bila je odlučujuća po pokretanje lista i biće odlučujuća u njegovom vođenju. „Novo vreme“ je uvereno da će na taj način doprineti sređivanju prilika kod nas, kako bi naš narod zauzeo odgovarajuće mesto pod okriljem Velikog Nemačkog Rajha... Uredništvo će nastojati da srpskoj čitalačkoj publici pruži jedan objektivan informativni list koji će joj biti putokaz u sadašnjim prilikama i u komu će ujedno naći pouku i razonod”. *Isto*, 4.

prvih sto brojeva „Novo vreme” kao organ komesarske vlade prikazuje osnovne odlike njene ideološko-političke koncepcije. Kroz izjave zvaničnika, komentare i članke o aktuelnom stanju srpskog naroda, uzrociма takvog stanja te o novom putu za „novu Srbiju”, uz mnoštvo opštih mesta, stereotipa, fraza, idealizacija, „ponavljanja radi glajšahtovanja mozgova”¹⁶ na stranicama „Novog vremena” se pojavljuju elementi političkog usmerenja i ideološkog ubeđenja grupacije ljudi koja je smatrala da može usmeriti i spasiti srpski brod u uzburkanim vodama svetskog rata, posle nacionale i državne katastrofe. „Novo vreme” je bilo tumač politike Saveta komesara, ali i tumač poraza i katastrofe, grešaka i stranputica u prošlosti i vesnik „nove stvarnosti” koju je stvarala Nemačka i u kojoj je traženo mesto i za Srbiju.

Od početka izlaženja „Novo vreme” je često davalо živu sliku stanja Srbije i srpskog naroda posle munjevitog poraza u Aprilskom ratu i sloma Kraljevine. Pri tome se insistiralo na što slikovitim i dubljem izražavanju težine, tragičnosti i apokaliptičnosti posledica sloma po srpski narod. Te posledice su gubitak države, nezavisnosti i samostalnosti, porušena zemља, zarobljena vojska i gorak ukus poraza koji „Novo vreme” predstavlja kao „najstrašniji poraz u istoriji našeg naroda i najmanje slavan”.¹⁷ Slom je bio potpun, ne samo državni, već i narodni, duhovni, moralni. Uporedena sa ranijom istorijom i porazima tadašnja katastrofa je izgledala sramna, jer kosovski poraz je bio slavan i predstavljao moralnu pobjedu, a srpski porazi iz 1813. i 1815. su „porazi koji su zadivili svet”.¹⁸ Dimitrije Ljotić zaključuje u jednom od svojih govora „bez Kosova mi smo dočekali gore od Kosova”¹⁹, a sintagme „Kosovo bez Kosova”, „drugo Kosovo” i „slom veći od kosovskog” često odjekuju sa stranica „Novog vremena”.

Iz očajne situacije je trebalo naći izlaz, put za „novu Srbiju”; trebalo je naći oslonac, izabrati način i odrediti smer, uložiti napor i izaći iz „provalije”. „Novo vreme” je davalо te smernice i ocrtavalo put, ali je istovremeno bacalo pogled u prošlost da bi se našli uzroci sloma. Prvo je trebalo osuditi 27-martovski prevrat, zbivanja uoči i posle njega, pronaći i kritikovati neposredne krivce, ispitati razloge brzog i potpunog poraza. Potom je trebalo ići još dalje u prošlost i pronalaziti duble uzroke u postojanju i životu srušene države – Jugoslavije, koju je trebalo u krajnjoj liniji optužiti za aktuelne probleme i stradanja srpskog naroda.

Cilj je bio da se uništi i sama ideja srušene države da bi se omogućilo stvaranje vizije nove budućnosti i „nove Srbije” u njoj.

Na tim saznanjima i kritikama bi otpočeo „rat sa samom sobom, sa zabludama, navikama, iluzijama, negativnim osobinama duha”, u kome bi se iskorile sve greške i negativnosti i na zdravom narodnom duhu izgradila politika spasenja, izlaska iz katastrofe i puta u bolju budućnost.²⁰

¹⁶ B. Petranović, n.d., 426.

¹⁷ Spas može doći samo od nas samih - izjava komesara pravde. „Novo vreme”, br. 18, 2. 6. 1941. Evo kakvu je sliku Srbije posle sloma dalo „Novo vreme” u prvom broju: „Puna je simbola slika koju danas srećemo na svakom koraku, pod turobnim nebom hladnog proleća, zure prilike naših zarobljenih vojnika, zamahuju pijurom, krče ruševine i zatrپavaju kratere dok se život lagano vraća oko njih ravnodušan za njihove napore... Iščezli su oni koji su srušili stubove države, na pozornici tragedije stao je narod sam da krči i spasava.” Nova Srbija, „Novo vreme”, br. 1, 16. 5. 1941.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Od kakve je važnosti ishod nemačko-sovjetske borbe za Srbe i Srbiju? - govor Dimitrija Ljotića, „Novo vreme”, br. 50, 6. 6. 1941, 1.

²⁰ Izjava komesara pravde, „Novo vreme” br. 18, 2.6.1941. I sam glavni vojni zapovednik je prilikom prijema komesara 10.7.1941. između ostalog izjavio da „Put ka novom poretku može da vodi samo preko saznanja uzroka koji su doveli do sloma i zadatak je jasno pokazati narodu te uzroke, ukazati na put kojim se može doći do novog porekta” „Novo vreme” br. 55, 11.7.1941, 1.

Nemačko viđenje sloma Jugoslavije

Osnovu i okvire za razmišljanja dala je *nemačka slika sloma* i događaja koji su doveli do njega. Već u prvom broju „Novo vreme“ prenosi govor nemačkog ministra inostranih poslova J. fon Ribentropa na dan objave rata 6. aprila 1941. na konferenciji pred nemačkim i stranim novinarima u kome su jasno označeni razlozi napada na Jugoslaviju i izazivači rata po nemačkom gledanju. U govoru se između ostalog iznosi nemački stav prema državi Jugoslaviji koja je smatrana posledicom Prvog svetskog rata. Rat je 1914. izazvala „zavera oficirske klike iz Srbije“, a Jugoslavija je bila veštačka tvorevina stvorena mirovnim diktatom 1919. koji je „bacio hrvatski i slovenački živalj u ropstvo Srba“. Srbi su se „osećali kao vodeći narod“ i vršili pritisak na ostale narodnosne grupe u Jugoslaviji, „koje su mnogo propatile“. Posebno je bio krvav pritisak na Nemce u Jugoslaviji, kojima su oduzimana prava i vršen ilegalni teror nad njima, naročito pojačan dolaskom nacista na vlast u Nemačkoj. Sve to vreme Jugoslavija je bila trabant velikih sila Engleske i Francuske.²¹

U govoru je dat prikaz odnosa Nemačke sa Jugoslavijom i naglašena Hitlerova „dalekovida politika prijateljstva i saradnje“ i privredne pomoći Jugoslaviji. Ta saradnja je ostvarena sa vladom Milana Stojadinovića koja je imala „razumevanja za planove nemačkog vrhovnog vođstva u cilju služenja evropskom miru“. Ribentrop potom ukazuje na zaokret u jugoslovenskoj politici posle pada Stojadinovića kada Engleska i Francuska, nezadovoljne saradnjom Jugoslavije i Nemačke, spletakare radi povratka Jugoslavije u njihov tabor, uz pomoć „zapadno orijentisanih starosrpskih vojnih krugova“.²²

Početkom rata Britaniji je radi „zaokruženja“ i „uništenja“ Nemačke bilo potrebno širenje fronta na Balkan, te ona vrši pritisak na Jugoslaviju i Grčku i uz pomoć „zaslepljene vlade u Atini“ i „klike notornih zaverenika u Beogradu“ pokušava da stavi ove zemlje na raspoloženje Britaniji za napad na Nemačku. Dok „Nemačka sve čini da uštedi Balkanu strahote rata“ Jugoslavija se tajno stavlja na stranu neprijatelja. Uprkos svemu, Nemačka je i dalje nudila Jugoslaviji povratak na „put razuma“, odnosno sporazum sa Osovom, kako kaže Ribentrop, „sa jednom širokogrudošću i strpljenjem kome nema ravna“, i poziva Jugoslaviju na učešće u Trojnom paktu. Priznat joj je suverenitet i integritet, bez prelaza trupa ili vojne pomoći i dat joj je Solun: u interesu Jugoslavije je bilo da „sarađuje na izgradnji novog kontinenta i obezbedi sebi mesto u njemu“.²³

Izgledalo je da je Jugoslavija spoznala te interese kada je 25. marta potpisana pakt, ali je pod uticajem britanske propagande usledio glupi i „zločinački odgovor klike i zaverenika u Beogradu“. Pošto je potpisana pakt i pregovarači se vratili u Beograd, desilo se da je „... jedan nedozreli dečak na nelogičan način kao tobožnji kralj, dobio vlast od jedne grupe ratnih huškača iz vojnih krugova“. Po nemačkoj oceni „to su oni isti zloglasni zaverenici, čija su teroristička dela još ranije činila Balkan nesigurnim, koji nisu ustuknuli ni pred ubistvom u Sarajevu, izazvali svetski rat i time već jednom neopisivu nesreću čovečanstvu stvorili“. Tako je na radost britanske vlade i štampe „izrečena presuda političkoj saradnji i smirenju između sila osovine i Jugoslavije“. Usledila su hapšenja, huškanje na rat, u čemu je

²¹ Govor G. fon Ribentropa na dan objave rata, „Novo vreme“, br. 1, 16.5.1941, 3-4.

²² Isto.

²³ Isto.

prednjaciila britanska propaganda, traženje i obećavanje pomoći od Britanije i SAD, vređanje i ismejavanje svega nemačkog (čak i „vođe”!!!), i na kraju je sprovedena mobilizacija, što je uz već uspostavljene veze sa zapadnim saveznicima i antinemačka istupanja jugoslovenskih zvaničnika nezaustavljivo vodilo ka ratu. Nemačka više nije mogla da trpi da „Jugoslavija bude logor za britanske trupe strane evropskom kontinentu” te je vlada izdala naredbu nemačkim trupama da „ponovo uspostave svim vojnim sredstvima mir i sigurnost u ovom delu Balkana”.²⁴ Tako je žrtva prikazana kao krivac i obrazložen napad na Jugoslaviju.

Tok operacija Aprilskog rata i kapitulacija jugoslovenske vojske su prikazani u nekoliko članaka,²⁵ da bi u članku generala Libmana bilo izneto i nemačko viđenje uzroka brzog poraza i katastrofe „srpske vojske”. Kao glavni razlog navedena je nadmoć nemacke vojske, posebno avijacije, koju je dočekao neorganizovani otpor. Po Libmanu je „primitivni srpski vojnik bio potpuno opešut i zapanjen brzinom i pokretnošću nemacke vojne sile i neverovatnim dejstvom modernog oružja i usled toga napustio svaku pomisao na dalji otpor”. Međutim, porazu je doprinela i „unutrašnja slabost veštački skovane, narodnosno nejedinstvene države”. Hrvati se nisu hteli žrtvovati za državu koju nisu voleli, ali ni Srbi nisu imali cilj, a sam rat nije predstavljao rat naroda već rat za engleske interese koji su prouzrokovali „neki političari”. Pohod Nemaca bi, kako smatra Libman, bio samo vojnička šetnja da nije bilo teškog terena, planina, reka, slabe mreže puteva i pruga koji su stvarali jedine teškoće nemačkoj vojsci.²⁶

Da bi bio upotpunjten spisak krivaca za 27-martovski prevrat i aprilski slom, a time i spisak meta nemačke i domaće propagande, trebalo je sačekati da Nemačka krene dalje u ostvarenje svojih ekspanzivnih planova, i u prvi plan stavi vojnog, političkog i ideološkog protivnika na Istoku. Već sutradan po napadu na Sovjetski Savez „Novo vreme” je objavilo Hitlerov proglašenje i izjavu vlade Rajha o uzrocima nemacko-ruskog rata u kojima je jasno ukazano na to da je rat izazvana „politika jevrejsko-boljševičke Moskve”, agresivna i uperena na izazivanje sukoba. Pored ostalih grehova boljševičke Rusije pomenuti su i antinemačka propaganda Kominterne u Jugoslaviji, propaganda sovjetske diplomacije, špijunaža, sabotaže, izazivanje i insceniranje puča u Beogradu u saradnji sa Engleskom, pomoći pučistima da pobegnu iz zemlje, huškanje Srba na rat i obećavanje vojne pomoći preko Sotuna. Sve to je bio deo dalekosežnih planova utemeljenih u boljševičkoj ideologiji, za rastrojavanje Nemačke i Evrope, revolucionarni prodom, rušenje drugih država i širenje komunizma.²⁷

²⁴ Isto. Za sve ove odnose, svoje težnje i jugoslovenske postupke Nemačka je navodila razne dokumente kao dokaze. Kasnije su u „Novom vremenu” izlazila u nekoliko navrata dokumenta Bele knjige o pozadini oficirske zavere generala Simovića koju je objavilo nemačko ministarstvo inostranih poslova s ciljem da dokaže nemacke težnje za mir na Balkanu, proces ulaska Jugoslavije u Trojni pakt, kasniji zaokret ka neutralnosti i pregovore sa engleskim i francuskim generalštabom radi pomoći i saradnje u širenju rata: *Novo vreme*, br. 34, 20.6.1941, 2; br. 38, 24.6.1941, 3; br. 45, 1.7.1941, 3 br. 46, 2.7.1941, 3; br. 48, 4.7.1941 3; br. 49, 5.7.1941, 2.

²⁵ Razvoj ratnih dogadjaja od 6-18 aprila; „Novo vreme”, br. 1, 16.5.1941, 4; Kako je jugoslovenska vojska položila oružje; „Novo vreme”, br. 4. 19.5.1941, 3; Borba oko Đerdapa i dunavskog brzaka, „Novo vreme”, br. 12, 27.5.1941, 2.

²⁶ Dvanaest dana balkanske vojne-tok operacije na Balkanu i uzroci kapitulacije jugoslovenske vojske, „Novo vreme”, br. 11, 26.5.1941, 3;

²⁷ Nemačko-ruski rat počeo je juče - Firerov proglašenje: „Novo vreme”, br. 37, 23.6.1941. 1-2; Izjava vlade Rajha o uzrocima nemačko-ruskog rata, „Novo vreme”, br. 37, 23.6.1941, 3-4. Za sve ove aktivnosti se znalo i ranije, ali su danom napada na SSSR po nemačkim zvaničnicima one neosporno dokazane. U ranijim tekstovima o slomu Jugoslavije u „Novom vremenu” ne pominje se uloga SSSR-a, a tek posle nemačkog napada i navedenih tekstova počinje propagandna hajka na SSSR.

Time je spisak krivaca bio kompletan. Svi činioci i izazivači su bili ideološko-politički suprotstavljeni nemačkim interesima, ali zbog podređenosti i ideološke bliskosti, i onim krugovima u Srbiji koji su posle sloma saradivali sa okupatorom i stvarali idejne postavke za stvaranje „nove Srbije“. Krivci su bili označeni a time i neprijatelji protiv kojih je trebalo razviti oštru kritiku i propagandu, dokazati učešće u izazivanju srpske tragedije ali i što plastičnije opisati štetnost po srpsku prošlost, život i napredak srpskog naroda. U stvari trebalo je uticati na odstranjenje tih činilaca kao opasnost za stvaranje „nove Srbije“ kako su je videli domaći ideolozi, odnosno prepreke na putu za „novi poredak“ kako su ga videli Hitler i nacisti.

Krenulo se u raskrinkavanje direktnih krivaca za slom tzv. *klike zaverenika*, a zatim je sprovedena besomučna propagandna hajka na *jugoslovenstvo* kao unutrašnji uzrok katastrofe i teškog stanja Srbije, sa ciljem da se odstrani idea štetna i suprotna srpskom nacionalnom duhu i interesima srpskog naroda u prošlosti i u novim stremljenjima. Žaoka propagande je bila uperena i protiv *međunarodne zavere*, koju su činili *engleski plutokrati* i *moskovski boljševici* pod direktivama *međunarodnog jevrejskog*, usmerene na vladavinu svetom a protiv Nemačke i njenog „novog evropskog poretka“, a time i vizije „nove Srbije“ u njemu. Polazište svih kritika i propagande su bile nemačke postavke i interesi s tim što su davanii specifični argumenti i vođeno računa o navodnim interesima srpskog naroda.

Slika katastrofe i glavni krivci

„Novo vreme“ je često isticalo sliku katastrofe i opisivalo presudne momente koji su doveli do tragedije srpskog naroda tragajući istovremeno za krivcima i uzrocima.²⁸ Trebalo je što dublje spoznati težinu situacije te je Ljotić poručivao da je „grešnik ko krije veličinu katastrofe i ko je ne oseća“, tražio je da se govori samo istina „gorka, bez reči ulepšavanja“ jer, da bi se „uzdigli iz nesreće moramo osetiti svu njenu žuć“.²⁹ Puč 27. marta i Aprilski rat su privlačili pažnju i kritiku člankopisaca predstavljajući prelomne momente u istoriji Srba, vrhunac pogrešno usmerenog razvoja srpstva, koji ih je doveo na prekretnicu na kojoj moraju naći „pravi put“. U tom traganju trebalo je ući u rat sa svim poznatim zabludama i nedostacima radi otrežnjenja, ozdravljenja, podizanja, „pranja ukaljanog obraza“ i „zamazane nacionalne časti“.³⁰ U stvari, po rečima jednog od saradnika „Novog vremena“, trebalo je „prevazići slom poznavanjem uzroka“.³¹

Za saradnike „Novog vremena“ 27. mart je bio „veća katastrofa od Kosova“, dan kada je „ukaljana čast“ i „pogažena reč“. To je za Srbe bila „sumanuta avantura kada su izazvali jedan nepotrebni rat“. O tome je, smatra se u „Novom vremenu“, „istorija dala svoj nepogrešivi sud kao i naši snažni pobednici“³². Po komesaru pravde M. Jankoviću, krivce nije trebalo tražiti na strani već su za rat i katastrofu bili odgovorni ljudi na vodećim položajima koji su „izigrali poverenje naroda, gurnuli ga u poraz i nesreću“.³³ Ljotić dodaje u svom govoru da je narod video tu nesreću, tj. „voz koji tutnji“ ali je kao „čovek vezan na pruzi“ bio nemo-

²⁸ Lazar Prokić je pisao: „Priyatni dogadaji se prihvataju kao takvi, a neprijatnima se traže razlozi“. Posle sloma svi su razmišljali o njemu, i pozvani i nepozvani, pitali se kako se može izbeći. „To su ta naša poznata razmišljanja posle sloma koja nas prate od Kosova“, zaključuje Prokić. *Radio London*, Novo vreme, br. 99, 28.8.1941.3.

²⁹ *Od kakve je važnosti ishod nemačke i sovjetske borbe za Srbe i Srbiju?* - govor D. Ljotića, „Novo vreme“ br. 50, 6.7.1941, 1.

³⁰ *Dva rata, „Novo vreme“*, br. 9, 24.5.1941, 1.

³¹ *Pravi razlog našeg sloma, „Novo vreme“*, br. 50, 6.7.1941, 4.

³² *Dva rata, „Novo vreme“* br. 9, 24.5.1941, 1.

³³ *Spas može doći samo od nas samih - govor komesara pravde, „Novo vreme“*, br. 18, 2.6.1941, 1.

čan da izbegne „zbog budala i plaćenih koji su je zvali”³⁴ Janković poručuje da treba otkriti krvice, skinuti im „obrazinu rodoljublja” ispod koje su „strani plaćenici” ili „nesvesni agenti tuđih interesa” i izvesti ih pred narodni sud čim se bude moglo.³⁵

Sledeći liniju nemačke vlade, o 27. marta i sodbini srpskog naroda razmišlja i Svetislav Stefanović u tekstu „Zapis letopisca na Vidovdan 1941.”. On ističe opštu istorijsku situaciju 1941. i veliku borbu u kojoj su se jugoslovenska vođe kolebale i najzad gurnule narod u propast i sramotu.³⁶

Sredinom juna „Novo vreme” je štampalo odlomak iz knjige Milana Banića „Agonija Jugoslavije - dani sloma” – prve knjige štampane u Srbiji posle Aprilskog rata – u kome se daje interpretacija martovskih događaja, izlaže pozitivan stav Nemaca prema Jugoslaviji i „greh” Jugoslavije učinjen 27. marta. Po Baniću Jugoslavija je bila „jedina tvorevina Versaja koju je Osovina bila voljna da čuva i čak ojača”, jer je posle pobeđe Rajh hteo od nje da stvari „glavno uporište novog evropskog poretka na Balkanu” te joj je zato nudio bolje uslove nego drugim zemljama, tražio je od nje prijateljstvo, podršku, saradnju, želeći da je izloži „mirnoj penetraciji”. Dalje, Banić kaže da su Srbi Nemačku „za srce ujeli”, „stavili na kocku egzistenciju Jugoslavije” i „na krst razapeli vaskoliko srpstvo”, odbijajući „pruženu desnicu vode Rajha” – koji inače „stoji uz Aleksandra, Cezara, Karla Velikog i Napoleona”. To je, tvrdi Banić, mogao samo onaj ko je imao garancije od Engleske i SAD ili bio „engleski plaćenik”, ili „ludi pustolov”. Taj „plaćenik” i „pustolov” bio je, po Baniću, general Simović koji je srušio pakt 27. marta, gurnuo Jugoslaviju i Srbiju u ponor i katastrofu, te „sad srpstvo igra bosonogu na žeravici”.³⁷

Đorđe Perić u članku „Kako je general Simović gurnuo Jugoslaviju u rat” daje opširan i detaljan opis prevrata, označavajući glavne nosioce. On navodi da je general Simović bio „glavni eksponent Engleske u Jugoslaviji” i da je sa njom u doslumu počeo da priprema zaveru u vojsci radi ispunjenja njenih ratnih planova. Time je „pleo mrežu protiv mira i bezbednosti svoje otadžbine”. Simović je sa zaverenicima svesno vodio politiku rata te je namerno izveo puč posle pakta da bi izazvao sile Osovine i zemlji nametnuo rat. Tako su se Englezzi poslužili Simovićem za svoje ratne poduhvate. Na kraju je Simovićevim provokacijama i rato-bornim izjavama stranim diplomatama o tome da će se „oružjem suprotstaviti eventualnom pohodu nemačke vojske u pravcu Soluna i Grčke” stvar mira bila „potpuno kompromitovana” a „sadbina Jugoslavije konačno zapečaćena”. Te izjave su shvaćene kao „formalna objava rata silama Osovine” te je tako Simović uspeo da „uz pomoć Sovjeta a za račun Engleske izazove rat na Balkanu i time žrtvuje svoju zemlju”.³⁸

³⁴ Od kakve je važnosti ishod nemačko-sovjetske borbe za Srbe i Srbiju - govor D. Ljotića, „Novo vreme” br. 50, 6.7.1941, 1.

³⁵ Spas može doći samo od nas samih - govor komesara pravde, „Novo vreme”, br. 18, 2.6.1941, 1.

³⁶ Taj čin je „njaveći zločin u našoj istoriji, izdaja pakta koji je napačenom narodu nudio čast, granice, budućnost o kakvoj je samo mogao sanjati”. Pakt je srušila „šaka večitih prevratnika sa uličnom ruljom”. To je bilo „izdajstvo, kršenje date reči i obaveze kakvo Srbi ne poznaju”. Izdaju su počinili „velikaši” koji su „svesno bacili narod u propast i sramotu”, a zatim pobegli ostavljući narod na cedilu i ne braneći ga do kraja da bi „spasili svoja blaga plasirana u stranim bankama i svoje glave prodate u službu tudina”. *Zapis letopisca na Vidovdan 1941.*, „Novo vreme”, br. 47, 3.7.1941, 3.

³⁷ I u drugim tekstovima koji su izlagali tok prevrata Simović je bio označavan kao „glavni organizator pobune”, „čovek rata”, „poslednja nada Engleza i Sovjeta u Jugoslaviji”. On je „zloupotrebio ličnost mladog kralja radi zadovoljavanja svojih ambicija” i „upropastio je državu za račun tuđih interesa”. Stupio je na scenu u trenutku neizvesnosti, prevarom došao do vlasti i usmerio državu na put sloma – smatra Đorđe Perić u članku *General Simović i njegov kraljevski sužanj*, „Novo vreme”, br. 84, 10.8.1941, 3.

³⁸ Kako je general Simović gurnuo Jugoslaviju u rat, „Novo vreme”, br. 96, 24.8.1941, 3. Na kraju teksta Perić o Simoviću kaže: „On pred istorijom snosi punu odgovornost za slom Jugoslavije, za nečuvene patnje našega naroda i za propast tolikih naših dragocenih tekovina. Ali od svih zala koje nam je general Simović naneo, neslavani poraz naše vojske najviše peče svakog Srbina. I za tu našu nacionalnu sramotu on je najveći krivac”.

Bitan momenat u organizaciji zavere i propasti Jugoslavije predstavlja *uticaj stranih sila*. U navedenom tekstu Perić ističe da je cilj Britanije bio da prenese ratni požar na Balkan i stvori balkanski front protiv Nemačke. Važnu ulogu u tim planovima imala je Jugoslavija, te je Engleska nasilnom promenom režima htela da promeni dobre odnose Jugoslavije i Nemačke i dovede na vlast „sigurne prijatelje Engleske“, tj. „pristalice rata“. Englezi su preko Simovića i zaverenika osuđetili pakt koji se nije protivio nijednom nacionalnom interesu Jugoslavije i time prouzrokovali katastrofu.³⁹

Bitna uloga u puču davana *Sovjetskom Savezu* počinje se isticati tek od nemačkog napada 22. juna, a naznačena je još u firerovom proglašu i izjavi vlade Rajha. Sovjeti su učestvovali u insceniranju puča, a potom su obećanjima pomoći i odbrambenog saveza huškali Jugoslaviju na rat. Međutim to je bio samo manevr, ističe Đorđe Perić, kojim su Sovjeti gurnuli Jugoslaviju u ratni vrtlog i igrajući dvoličnu igru posle brze pobede Nemaca napustili Simovića.⁴⁰

Krajem maja „Novo vreme“ prenosi iz njujorškog lista „Saturday evening post“ članak u kome se za sudbinu Srbije okrivljuju Ruzvelt, pukovnik Donovan i spoljna politika SAD. Njihovo mešanje u puč je izazvalo „eksploziju koja je za manje od dve nedelje raznela jednu državu“. Po ovom listu „mala grupa Američana“ je preuzeila obaveze prema Jugoslaviji i lažima i obećanjima zavela Srbe, a sve je to započeo pukovnik Donovan.⁴¹

Označavanje krivaca za prevrat i slom Jugoslavije je, sledeći nemačke repere označene u navedenim dokumentima, stiglo i do *judeo-masonske zavere*. Naime, „gde god je na svetu na delu kakva razorna propaganda, vazda pri tome igraju vodeću ulogu Jevreji“, te je međunarodno jevrejstvo bilo umešano i u 27-martovski prevrat, navodeći narod da „protiv svojih interesa stupi u rat sa Rajhom i tako prouzrokuje veliku nesreću za Srbiju“.⁴² Na drugom mestu se govori o „mračnim judeo-masonskim silama“ koje su suzbijale „glas svih onih nacionalista koji su ukazivali na jedini pravi put kojim zemlja treba da podđe“ i koje su dovele „do kobnog 27.marta i gurnule zemlju u propast“.⁴³

Krvaci koji su prouzrokovali prevrat i izdaju gurnuli su zemlju u rat „koji nije bio rat već naša najveća bruka od kako postojimo“, smatra se u „Novom vremenu“. Podstaknuti time „ratnici stari i mladi razmišljaju o nezasluženoj sramoti“ i „straćenoj srpskoj slavi“. Pisano je da poraz ne može biti nazvan Kosovom jer „nema krv u kolena“. U nizu članaka pod nazivom „Uzroci našeg poraza“ anonimni „stari ratnik general“ daje sliku aprilskog poraza i rasula, označuje krivce i

³⁹ Isto. Lazar Prokić pored dvoličnog režima do 27. marta i generala Simovića treći važan uzrok sloma države vidi u propagandi radio Londona koji je od puča do 6. aprila stvorio ratničku atmosferu, emitujući laži, obećanja za pomoć, veličajući hrabrost i junaštvo. Tako je prevaren smušen narod, zemlja ušla u rat zbog Engleske, od koje nije dobila ni savez ni pomoć, i bila uništena: *Radio London*; „Novo vreme“, br. 99, 28.8.1941, 3. *Kraj jedne radio propagande*, „Novo vreme“, br. 24, 10.6.1941, 6. U ovom tekstu se prevrat predstavlja kao „engleski napad iz Beograda“ na Nemačku.

⁴⁰ Kako je general Simović gurnuo Jugoslaviju u rat, „Novo vreme“, br. 96, 24.8.1941, 3.

⁴¹ Posledice mešanja SAD u evropske događaje - Ruzvelt je Donovana optužio za slom Jugoslavije. „Novo vreme“, br. 8, 23.5.1941, 2. Za Donovana se kaže da je bio „tip prepredenog čoveka bez osećaja koji iz ličnog zadovoljstva uživa u politici izazivanja rata.“

⁴² Veze niških Jevreja sa četnicima, „Novo vreme“ br. 6, 21.5.1941, 2. U tekstu se kao dokaz navodi pismo niških četnika Jevrejima od 30. marta u kome traže materijalnu pomoć za organizovanje komitske čete za slobodu zajedničke otadžbine.

⁴³ Novo vreme, br. 91, 19.8.1941, 3. Svetska zavera protiv nemačkog pravednog poretku u kojoj učestvuju judeo-masonska plutokratija zapada i judeo-masonske bezbožničkog boljševizma čini osnovu nemačke, te i kolaboracionističke ideologije i propagande. Toj zaveri se pripisuju svi gresi, zla i nesreće u borbi koju njeni akteri vode za ovladavanje svetom.

traga za dubljim uzrocima katastrofe i stanja u srpskom narodu. Kritikuje pripreme za rat, tok mobilizacije, tok samog rata i ulogu Vrhovne komande koja je u svemu tome bila presudna i negativna. Sve u svemu člankopisac-general daje sliku opšteg rasula. Loše stanje i brz poraz su po njemu posledica birokratskog komandovanja armijom i slučajnih ili namernih grešaka Vrhovne komande. Vojnici nizasta nisu bili krivi jer im uopšte nije ni data šansa da se pokažu. Postavlja se pitanje da li su „uopšte postojali plan i ideja o odbrani.”⁴⁴

Dublji uzroci katastrofe – antijugoslovenstvo

Poraz nije doživljen samo na vojnom polju već je bio „poraz celog našeg poretka”, ocenjuje Milovan Đ. Popović u članku „Osvrt na prošlost” i napominje da posle svakog poraza nastaje „pokolebanost u čvrstinu svega dotad neoborivog” i „rađa se kritika i provera svih vrednosti”.⁴⁵ Na stranama „Novog vremena” se pravi takav kritički osvrt na bližu prošlost i život u Jugoslaviji i u njoj se traže uzroci slabosti i sloma jer, kako kaže Ljotić, srpski narod nije izgubio slobodu ni 27. marta ni 18. aprila već mnogo ranije – poraz i slom su „posledice dubokih duhovnih i moralnih uzroka”.⁴⁶ U slomljenoj Srbiji je, navodi dopisnik „Felkišer beobahtera”, setva iznikla „ne samo po njivama već je prekonoć izniklo ono što se dvadeset i više godina sejalo”.⁴⁷

„Otkud ta opšta slabost državnog i narodnog organizma?”, pita se M. Popović i u krizi Jugoslavije nalazi uzrok slabosti i neslavnog poraza. Analizirajući „osnovna obeležja neslavne prošlosti” on zaključuje da je ta kriza bila opšta: u politici, u društvu, u privredi, u vojsci, u veri i načinu razmišljanja.⁴⁸ U životu svake države mora da postoji ideal koji je povezuje u čvrstu celinu, a u Jugoslaviji toga nije bilo; posebno poslednje dve godine njenog postojanja, kada je vladao haos, nije bilo nikakvog autoriteta, a moralno jedinstvo naroda bilo je potpuno razbijeno.⁴⁹

U unutrašnjoj politici Jugoslavije nije bilo jedinstva, čvrstine, jasnog usmerenja, jačala je volja pojedinaca i povlašćivan politički nered. Krizu u Jugoslaviji je po Popoviću pojačavala i „preterana ljubav Srba za političko-partijske slobode” u političkom, privrednom, socijalnom i kulturnom pogledu, a te „pune političke

⁴⁴ Aprilski rat se, kaže general, odigrao „bezglavo” i „sunovratno”. Jugoslovenska vojska nije poznavala nova ratna sredstva i bila je nepripremljena za moderan rat. Planovi za rat su bili loši (ako su uopšte i postojali), a posle 27. marta umesto planova menjaju se ljudi u vrhu. Mobilizacija je bila loše sprovedena, jedinice su bile nekompletne, važni delovi nisu stigli do jedinica zbog udaljenosti mesta mobilizacije. I civilna uprava i vojna komanda su bile u Beogradu, što je smatранo velikom greškom, a naredbe su često odašiljane civilnom telefonskom vezom te uglavnom nisu stizale do odredišta. Ishrana vojske je bila slaba, oprema loša, municije nije bilo dovoljno, a komoru su pokretali volovi u doba munjevitog rata! Sam rat je obiloval operativnim greškama: presudna odbrana je postavljena na granici a trebalo je dublje u zemlji; raspored vojske je bio „očajno anemičan” i nemačke trupe su loše dočekane; povlačenje vojske je bilo neorganizованo, delovi su bili odsečeni brzim nemačkim prodorom i ostali neaktivni i bez veze sa glavninom; zbog presećenih komunikacija često su se dve susedne divizije kretale u suprotnim pravcima. Tekstovi sa naslovom *Uzroci našeg poraza* nalaze se u sledećim brojevima lista „Novo vreme”: br. 10, 25.6.1941, 1; i br. 12, 27.5.1941, br. 13, 28.5.1941, 1; br. 15, 30.5.1941, 1; br. 23, 7.6.1941, 3; br. 28, 14.6.1941, 3; br. 28, 14.6.1941, 3. Pisama sa sličnom sadržinom, analizom i kritikama je bilo mnogo u redakciji „Novog vremena”, te nisu ni objavljivana.

⁴⁵ *Osvrt na prošlost, „Novo vreme”,* br. 77, 2.8.1941, 3.

⁴⁶ *Od kakve je važnosti ishod nemačko-sovjetske borbe za Srbe i Srbiju - govor D. Ljotića, „Novo vreme”,* br. 50, 6.7.1941, 1.

⁴⁷ *Felkišer beobahter o novoj Srbiji, „Novo vreme”,* br. 99, 28.8.1941, 3.

⁴⁸ *Osvrt na prošlost, „Novo vreme”,* br. 77, 2.8.1941, 3.

⁴⁹ *Na kraju puta, „Novo vreme”,* br. 17, 1.6.1941, 2.

slobode su omogućavale slobodan razvoj svega onoga što nas razdvaja, što nam rasipa snagu”. Pri tom Jugoslavija nije imala instituciju van vlade koja bi planski „pružala podršku jugoslovenskoj misli” i sprečavala partijske borbe na račun Jugoslavije – što je bila krupna mana, smatra Popović. Stremljenja ka demokratiji, liberalizmu i političkim slobodama su posledica „slepe podrške zapadu” što je velika zamerka sa fašističkog stanovišta i shodno tome i pogleda koji provejavaju na stranicama „Novog vremena”.⁵⁰

I spoljna politika jugoslovenske države je bila pogrešna. Od Nemanjića je srpski interes bio izlazak na Egej, a pod uticajem Engleske Jugoslavija je izašla na Jadran. Otada je ličila „na čoveka koji ne стоји na nogama već visi na grani”. Paktom od 25. marta Jugoslavija je dobila garanciju da izade na Egej preko Soluna i tako su Srbi došli u „retku priliku da dobiju nešto bez žrtava”. Ali pogrešnom politikom novih upravljača, a pod uticajima sa strane koji su bili konstanta u životu Jugoslavije, to je odbijeno i zemlja odvedena u rat i katastrofu. To nije bilo slučajno već je-došlo kao posledica haosa u političkom životu zemlje.⁵¹

U opštem haosu i odsustvu narodnog smera ni vojska nije mogla da izbegne greške i nepravilan razvoj. „Stari ratnik general” pored opisa tragične slike rata, kritikujući razvoj vojske u Kraljevini, navodi i duble uzroke sloma. Po njemu je poraz „davno vojnički pripreman primenom loših mera sve do dana rata”. Još posle Prvog svetskog rata sменjeni su Putnikovi oficiri „jer su svojeglavi”, a umesto njih su došli povlašćeni, školovani ali nesposobni i nepouzdani elementi koji su primani u vojsku i u njoj se množili i delali „pod blagim suncem srpske široke tolerancije”. Autor primećuje: „Odbacili smo skoro sve što je bilo dobro u srpskoj vojsci samo zato što je bilo naše i primili mnogo loših navika samo zato jer su njihove”. Jugoslovenska vojska je bila oslabljena heterogenošću, razrivena političkim i nacionalnim borbama. Sumnjivi elementi u njoj, koji nisu bili Srbi, su „pripremili poraz Jugoslavije i odrekli je se”.⁵²

U Kraljevini Jugoslaviji su privredna i prosvetna politika bile postavljene na pogrešne temelje i loše usmeravane. Njih je upropastavala, po pisanju „Novog vremena”, partijska politika, nisu bile postavljene ni planske osnove, rešavana su pojedinačna pitanja a krupni problemi zanemarivani. U privrednoj politici jedan od takvih problema, pored nesistematičnosti i neefikasnosti u iskorišćavanju prirodnih bogatstava, bila je nezaposlenost kojoj se nije pristupalo na pravi način.⁵³

Merodavni ljudi u Kraljevini su obraćali malu pažnju na zdravstveno stanje naroda, te su u tom domenu bile loše prilike, posebno na selu gde su loše higijenske i zdravstvene navike seljaka i slaba zdravstvena služba dovodile do visoke smrtnosti, naročito dece, i velikog broja bolesti koje su harale.⁵⁴

⁵⁰ Taj odnos se vidi i u fašističkoj tvrdnji, koju navodi Popović, da „država ne živi od slobode svojih građana već od njihovog jedinstva”, dajući Jugoslaviju kao primer i dokaz. *Osvrt na prošlost, „Novo vreme“*, br. 77, 2.8.1941, 3.

⁵¹ *Na kraju puta, „Novo vreme“*, br. 17, 1.6.1941, 2.

⁵² Članici *Uzroci našeg sloma* u sledećim brojevima lista „Novo vreme“: br. 10, 25.5.1941, 1; br. 12, 27.5.1941, 1; br. 15, 30.5.1941, 1; br. 28, 14.6.1941, 3.

⁵³ *Govor komesara za privredu, „Novo vreme“* br. 14, 29.5.1941, 1. Komesar M. Vasiljević je u svom prvom govoru označio greške u privrednoj politici, čijem se rešavanju moralo odmah pristupiti. On je glavni problem video u shvatanju rada kao prava a ne dužnosti, i u političkom nejedinstvu naroda što je nasleđe iz života u Jugoslaviji i posledica „gledanja kroz jevrejske naočare”.

⁵⁴ *Novo vreme*, br. 30, 16.6.1941, 4; *Novo vreme*, br. 43, 29.6.1941, 6. U tekstovima pod naslovom „Može li se i kako rešiti zdravstvena služba na selu“ navode se podaci da je u selima Kraljevine Jugoslavije smrtnost bila 17% a smrtnost dece 15%. Jedan lekar je dolazio na 15000 ljudi i jedna apoteka na 68000 ljudi, a u pojedinim srezovima je postojao samo po jedan lekar.

U prosvjeti je vladao haos, a komesar Velibor Jović optuživao je za to partijsku politiku i posebno se žalio na odbacivanje nacionalne osnove vaspitanja u Kraljevini. Zbog toga su se škole odnarođile i postale „fabrike diploma”. Odbačena je vera u Boga i tradicionalne vrednosti zamagljene stranim uticajima suprotnim srpskom narodnom duhu. U tom stranom uticaju i prodoru materijalističke misli, posebno komunističke ideje, vidi se, pored loše unutrašnje politike, glavni uzrok slabosti Jugoslavije i propasti srpskog naroda.⁵⁵ Kako se u jednom tekstu u „Novom vremenu” kaže, nacionalni organizam u Jugoslaviji je bio „trovan i nagrižan raznovrsnim domaćim i inostranim otrovima - domaćom politikom i inostranom propagandom”.⁵⁶

Dakle, bitna zamerka „Novog vremena” Jugoslaviji je *mešanje inostranstva* u njenu unutrašnju i spoljnu politiku i celokupni život države. Već je istaknuta uloga inostranih uticaja u „insceniranju puča 27. marta” i uključivanju Jugoslavije u rat, ali taj uticaj je, po pisanju „Novog vremena”, pojava koja prati celo postojanje jugoslovenske države. Dragutin Janković u članku „Biti il ne biti” ističe da „površnost, uobraženost, glupost nisu u osobinama našeg naroda već su ubačene kod nas iz inostranstva” i tvrdi da je „jedna od najfatalnijih činjenica u našoj istoriji mešanje inostranstva u naš unutrašnji život”. Zbog tog uticaja je, po njemu, narod trpeo krize i gubitke a sliku tog uticaja upotpunjuje podatkom da su posle svake smene jugoslovenskih vlasti ambasadori velikih sila u Beogradu odlazili na bolja mesta.⁵⁷ U citiranom članku „Na kraju puta” isti autor ističe da su pod stranim uticajem „kompromitovane i nestajale iz života jugoslovenske države osnovne vrednosti srpskog nacionalnog idea - crkva, kralj i vojska”.⁵⁸ Zato je životna potreba osloboditi se zabluda i mešanja inostranstva, poručuje Janković na kraju teksta „Biti il ne biti” i dodaje da „nijedna laž nije večita” misleći pri tom na laži širene iz inostranstva.⁵⁹

U bliskoj vezi sa stranim uticajem i velikom ulogom u slomu jeste duhovna kriza prouzrokovana u velikoj meri prodorom *materijalističke misli* koja je „svesno i planski razarala sve vrednosti i autoritete i sve stubove narodne zgrade”.⁶⁰ Đoko Slijepčević u članku „Bespočeništvo” daje razvoj te misli i opisuje duhovno opadanje srpskog u nedavnoj prošlosti.⁶¹ Bespočeništvo je uništilo rusku državu, a u Srbiji se pojavilo u trenutku ulaska u modernu zajednicu naroda. Tada su se vodeći Srbi ulazeći u novo odrekli starog, odbacili suštinu svoje prošlosti (kao ubuduće nepotrebne), odrekli se Boga, zaneti „obezličenim kosmopolitizmom duha nove evropske kulture” i općinjeni „bajkama o svemoći čoveka” i novim „vremenima neograničene slobode”. Tako su se odrekli svega velikog u svojoj istoriji, celog duhovnog nasleđa prošlosti, smatra Slijepčević, i pošli „opštom evropskom stranputicom”, u materijalizam, bezboštvo i podražavanje tuđim uzorima u državi, društvu, kulturi, moralu i mišljenju. Općinjeni tuđim uticajem

⁵⁵ Govor komesara prosvete, „Novo vreme”, br. 65, 21.7.1941, 1. Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije je posebno oštro napadana i zahtevana je radikalna reforma prosvete i škola i čišćenje od uticaja zapada i komunističke ideje kao glavnih protivnika vizije „nove Srbije”.

⁵⁶ Naš novi put, „Novo vreme”, br. 55, 11.7.1941, 3.

⁵⁷ Biti il ne biti, „Novo vreme”, br. 29, 15.6.1941, 3.

⁵⁸ Na kraju puta, „Novo vreme”, br. 17, 1. 6.1941, 2.

⁵⁹ Biti il ne biti, „Novo vreme”, br. 77, 2.8.1941, 3.

⁶⁰ Osrv na prošlost, „Novo vreme”, br. 77, 2.8.1941, 3.

⁶¹ On uzima pojam bespočeništva od Dostojevskog i pod njim podrazumeva odvajanje čoveka od tla, kulture i naroda kojima pripada, „obeskorenje”, „samoizopštenje”, „idenje svojim putem suprotno putu narodnom”, oslobođenje od narodnih navika i „podražavanje tuđem koje je idealizovano nasuprot domaćem”. Bespočeništvo, „Novo vreme”, br. 91, 19.8.1941, 3.

oni su „podlegli obmani novoga, kvazinaprednog i kulturnog” i odveli narod i državu u opadanje i slom. Slijepčević smatra da se „stvarni, duboki i neporecivi uzroci sloma” nalaze u bespočveništvu, koje je „decenijama planski razaralo sve istinski otporne i tvoračke snage naroda”.⁶²

Sve u svemu, smatralo se da su „rezultati postojanja Jugoslavije jadni”; svi su iz nje izašli oštećeni a niko zadovoljan; svi su od nje imali samo očekivanja a niko nije bio spremjan na žrtvu. Gubilo se vreme na političke i nacionalne borbe, isticanje razlika i suprotnosti, rešavanje ličnih problema i interesa. Slabljeno je svako osećanje zajednice i veza „kao da je Jugoslavija bila gomila pojedinaca koju je samo vlast držala na okupu” a kad je vlast oslabila sve se raspalo. To se i desilo u ratu koji je bio „ogledalo našeg karaktera” i pokazao „odsustvo svake solidarnosti” vođen načelom „spasavaj sebe” i zato doneo poraz u moralnom rasulu.

Po pisanju „Novog vremena”, najveći gubitnici u Jugoslaviji su njeni stvaraoci, Srbi, koji su pet vekova pevali o srpstvu a onda ga sa ujedinjenjem zamenili za jugoslovenstvo. Od Jugoslavije su imali iskrena i prevelika očekivanja, otuđili su svoje odlike dok su druge nacije sebe jačale i „gaseći svoj plamen povećavali su snagu ostalih”. Imali su želju da stvore veliku i jaku državu ali ne i snage i mogućnosti za to. Stavili su političke namere iznad nacionalnih interesa, gubili se u partijskim borbama i stvarali politički nered koji je vodio zemlju u propast. Sve u svemu Jugoslavija je ocenjivana kao srpska greška i „konglomerat bez imena koji je sabotiran dvadeset godina”.⁶³

U uvodniku prvog broja „Novog vremena” pod nazivom „Nova Srbija” ističu se neke od grešaka Srba u Jugoslaviji u kojoj su „išli za idealima bez osvrta na mogućnosti”, često se „udaljavali sami od sebe”, povodili za „visokim lozinkama lansiranim za manje visoke namere”. Srbi su „u letu za himerama često gubili ispod nogu tle” i „gradili kuću odozgo kada je trebalo na zemlji kamen po kamen slagati”. I zato su na kraju doživeli katastrofu. „Na dan primirja pala je reč da je srušena srpska grandomanija”, piše „Novo vreme”.⁶⁴

Šesti april je bio kraj puta. Kraj nesrećnog pohoda državnog i narodnog života u kome su sve vrednosti kompromitovane, pre svega vrednosti na kojima su počivale srpska država i istorija. Sve je to propalo, „narod je ostao sam na raskrsnici”, u katastrofi iz koje je kao iz „čistilišta morao izaći preporođen”.⁶⁵ Povratak Srba srpstvu je smatran preduslovom za izgradnju srpske budućnosti. Trebalo se ograničiti na srpstvo, ali bez romantike i zanosa, mistiku prošlosti je trebalo da zameni „muževan, žilav, grub patriotism svakidašnjice”.⁶⁶ „Treba menjati gledište na svoje zadatke i svet i sa ljudima treba izmeniti mehanizam države, koji se za dvadeset godina nije prilagodio dovoljno ni spoljnim zadacima ni potrebama naroda”, naglašava uvodničar „Novog vremena”.⁶⁷ U ovim redovima ima i kritike

⁶² Uništavanjem životnih ideaala „svetsosavske osnove” narodnog života i uvođenjem „tudinstvine” formiralo se među Srbima više tipova bespočvenika: obezličeni, obezduhovljeni kapitalist ili bedni, iskorišćavani socijalni proletari, ljudi „dana i komata” kao odlično tlo za marksističku misao pod čijim uticajem su postali „fanatizovani zatočnici uništenja” i „izmećari jednog poretka”. Treći tip je obezličeni i obezboženi seljak iz okoline gradova bez socijalne i nacionalne solidarnosti, pun vulgarnog materijalizma. Svi su oni izopšteni iz organske, narodne duše, bezobzirni „ispunjeni „kulom bezotadžbinstva” i ismejavajući naših nacionalnih vrednosti i kulturnog duha. Idejne i duhovne osnove svih oblika bespočveništva kod nas su „iznikle iz ateističko-materijalističke i jevrejsko-marksističke” osnove. *Isto*.

⁶³ *Mesto u širinu, u dubinu, „Novo vreme“, br. 3, 18.5.1941, 1.*

⁶⁴ *Nova Srbija, „Novo vreme“, br. 1, 16.5.1941, 1.*

⁶⁵ *Na kraju puta, „Novo vreme“, br. 17, 1.6.1941, 2.*

⁶⁶ *Mesto u širinu, u dubinu, „Novo vreme“, br. 3, 18.5.1941, 1.*

⁶⁷ *Nova Srbija, „Novo vreme“, br. 1, 16.5.1941, 1.*

prošlosti, države koja je nestala i srpskog života u njoj, ali u njima je sadržan i program izgradnje nove države i nove budućnosti, zasnovan na preispitivanju svega starog i kretanju novim putem. Podsetimo još jednom da je uvodni članak prvog broja „Novog vremena” naslovljen „Nova Srbija”.

DRAGOMIR BONDŽIĆ

„THE MODERN TIMES” ON THE BREAKDOWN OF THE KINGDOM OF
YUGOSLAVIA (MAY - AUGUST 1941)

Summary

The paper "The Modern Times", published from May to August 1941, was an organ of Milan Aćimović's puppet government and played an important part in the war propaganda of the occupying powers and of the local authorities loyal to them. The paper, strictly controlled by the Germans, sought to sooth spirits in the country, encouraged the local population to cooperate with the occupying authorities, and envisaged the building of a „new Serbia” and its incorporation into the new order to be introduced by Germany.

„The Modern Times” emphasized tragic descriptions of the situation in the occupied part of Serbia and the position of the Serbian people after the April War and the breakdown of the Kingdom of Yugoslavia. The coup d'état of 27 March 1941 was considered an important turning point, and the paper criticized those who brought it about for supposedly pushing the country into an unnecessary war, blaming them for all its consequences. In keeping with German concepts, the paper described the breakdown of the Kingdom as the work of a group of conspirators from Belgrade, led by General Simović, and the result of *foreign propaganda* and the *international Jewish-Masonic-Bolshevik conspiracy* against the German new order. Furthermore, following German directives, the paper found the roots of the country's collapse in its internal and external weaknesses and in the *idea of Yugoslav unity*, which was blamed for the catastrophe suffered by the Serb people. The purpose behind this type of propaganda was to destroy even the idea of the collapsed state, thereby allowing the building of the „new Serbia” as described in the writings of „The Modern Times”.

BEOGRAD 1944–1950 NEKI ASPEKTI DRUŠTVENOG ŽIVOTA

ABSTRACT: Rad je pisan na osnovu literature i arhivske dokumentacije o izgledu Beograda, njegovom kulturnom razvoju i poređenjima sa ostalim gradovima u tadašnjoj FNRJ u prvim posleratnim godinama.

Kao i mnogo puta posle ratova beogradska razglednica posle oslobođenja oktobra 1944. prikazivala je surove detalje. Bio je to grad u kome su se sukobljavale armije najsnažnijih vojski novije istorije, grad koji su rušili napadači i oslobođenci, bombardovali agresori i saveznici. Svako iz svojih razloga i ciljeva i svi zajedno ne misleći o posledicama koje su bile katastrofalne. Naravno, najveće i najskuplje vezane za žrtve, nenadoknadive i kao i uvek neprocenjive.

Prema podacima, od 30.000 zgrada u Beogradu porušeno je ili oštećeno 11.000 ili 36% od ukupnog broja. Potpuno je porušena 1.351 zgrada, oštećeno 4.996 i lako oštećeno 5.000 kuća.¹ Grad je krajem 1944. imao 60.000 stanovnika manje nego 1940, ali je stambena kriza ipak bila velika. Tramvajski park bio je uništen, a autobuse je neprijatelj odvukao pri povlačenju. Beogradski vodovod je oštećen na 606 mesta, vazdušna električna mreža uništena u dužini 65 km (55%) a tramvajska u dužini od 27 km (34%). Oko 25% uličnih površina bilo je onesposobljeno. U Beogradu je tih posleratnih dana ostao samo jedan savski železnički most. Ostali su bili srušeni.²

U zimu 1944/45. Beogradu je nedostajalo 300 vagona stakla, nije bilo dovoljno drvene građe, opeke, kreča, cementa i dr. Ako se nešto i našlo uzimanje je za potrebe vojske. Nije bilo materijala za električne i vodovodne instalacije, asfalta, katrana i dr. Nedostajalo je alata, mašina, stručne radne snage. U Direkciji tramvaja pronađeno je pet tramvajskih kola bez ijedne prikolice. Grad je dočekao oslobođenje sa dva autobusa i to oba neispravna.³ Posebno su teško stradale naučne i kulturne ustanove. Nije postojao nijedan fakultet na Beogradskom univerzitetu, zavod, institut, seminar, biblioteka i dr. koji nisu popaljeni, uništeni, opljačkani. Filozofski fakultet je paljen, Tehnički bombardovan, Poljoprivredno-šumarski je evakuisan pred ustašama 1941, a onda je u požaru nove zgrade Univerziteta izgubio imovinu. Bogoslovski fakultet je ostao bez knjiga. Izračunato je da je Beogradski univerzitet pretrpeo štetu od 330.870.353 predratnih dinara.⁴

¹ Grupa autora, *Beograd*, III, Beograd 1974, 560. U Ministarstvu građevina ustanovljeno je da je porušeno 1.115 zgrada, teže oštećeno 2.044, a lakše 8.555. M. Mitrović, *Srbija 1944–1952*, Beograd 1986, 144. Porušeno je 46 industrijskih objekata, teže oštećeno 52, a lakše 55. Mnoge javne i privatne zgrade pretvorene su u bunkere, barikade, zaklone i ruševine.

² Isto.

³ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu AJ), Fond Ministarstva finansija FNRJ, fasc. 37, nesređeno.

⁴ O ratnoj šteti postoji još dva podatka : po jednom ona je iznosila 417.029.429, a po drugom 335 miliona dinara. M. Mitrović, *Obnova Univerziteta, Univerzitet u Beogradu 1838–1988*, zbornik radova, Beograd 1988, 264.

Prilikom nemačkog bombardovanja uništena je Narodna biblioteka. Kapacitet bolnice bio je prepovoljen.

Na ulicama grada te 1944/45. godine pojavila se masa novih stanovnika. Politički, vojni i civilni organi vlasti nastojali su da ožive grad, uspostave mir i pokrenu privredu. Neposredno po oslobođenju gradom je upravljala Komanda grada, a civilni organi uprave uspostavljeni su kasnije. U blizini Sremskog fronta Beograd je noću bio dugo zamračen. Danju su se sklanjali leševi pobednika i pobeđenih, račišćavale ruševine, kažnjavalici zločinci, suđeno je izdajnicima ili onima koji su tako prozvani, puštali su se na slobodu zavedeni.

Mnoge značajne zgrade i objekti bili su oštećeni. Oštećena je zgrada Centralne narodne banke, Zavod za izradu novčanica, uništen i oštećen nameštaj Hipotekarske banke. Značajnu štetu imala je Zadružna poljoprivredna banka i njene filijale. Tri zgrade poštanske štedionice (od ukupno 6) oštećene su od bombardovanja ili oružanih akcija. Postoji sačuvana dokumentacija o tome koliko su Nemci od jula 1941. do septembra 1942. odneli arhivskih dokumenata iz Beograda.⁵ Državnom arhivu (sada Arhiv Srbije) razvučene su knjige, dok je iz mnogih biblioteka (Ministarstvo inostranih poslova) i čitaonica odneto gotovo sve što je bilo vredno u knjižnim fondovima. Narodno pozorište je bombardovano, da bi ga pri kraju rata Nemci opljačkali i zapalili. Iz Umetničkog muzeja u Beogradu potpuno su opljačkane praistorijska, antička, srednjovekovna, numizmatička i umetnička galerija, dok je iz Etnografskog muzeja odneto više zbirk, inventar i slike. Opljačkani su Gradska i Vojni muzej. Iz Narodnog muzeja odneto je oko 500 velikih muzejskih eksponata. Velika oštećanja pretrpela je i Kalemeđdanska tvrđava. Bedemi i kule iz 15 i 16. veka su gotovo potpuno uništeni. Retki spomenici arhitekture, konak kneginje Ljubice, Dositejeva škola, delom su porušeni, a delom opljačkani.⁶

U očima stranaca Beograd je prvih dana po oslobođenju izgledao slično opisanom, ali njima nisu promakli još neki detalji. Ficroj Meklejn, šef engleske Vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV, napisao je 20. januara 1945. izveštaj svojim pretpostavljenim u kome je ostavio dosta svedočanstava o izgledu grada. Meklejn kaže da je grad prilikom njegovog ulaska odavao utisak razrušene prestonice, da su olupine tenkova i kamiona odvučene na otpad i da su „oduševljeni pripadnici partizanske omladinske organizacije i manje oduševljeni stanovnici“ uklanjali sa ulica gomile ruševina, poginule Ruse i Jugoslove, sahranjivajući ih na mestima gde su pali. „Nema značajnih ulica i trgova bez obeležja tih malih krajputaša“, zapisao je Meklejn.⁷ Na ulicama ruski i partizanski kamioni, povremene kolone vozila i seljačkih zaprega; gomile vojnika u šarolikim uniformama, seljaci iz okolnih sela i Beograđani zbuđeni i zaplašeni od novog režima. Grad je pun Bugara, prema kojima domaćini ne pokazuju posebno neraspoloženje.

Svuda je prisutna crvena zvezda, „pečat novog režima“, iznad podijuma bioskopa, koncertnih dvorana, blista na sveže obojenim tramvajima. Izlozi, vladini i vojni uredi ukrašeni su portretima maršala Tita, obično u društvu sa Staljinom, a ređe sa Čerčilom i Ruzveltom. Sovjetska zastava vijori se podjednako kao i državna. Gomile regruta, loše odevenih, naoružani ruskim naoružanjem prolaze

⁵ N. Živković, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačke zlata, arhiva i umetničkih dobara Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1997, 64-90.

⁶ Isto.

⁷ D. Tripković, *Izveštaj generala F. Melkejna „Beograd pod partizanima“*, „Istorijski 20. veka“, br. 1, 1987, 179.

ulicama. Česte su povorke sa ispisanim parolama: „Sve za front, sve za pobedu”, „Dobrodošlica Crvenoj armiji”, „Živila DFJ”, „Živeo maršal Tito”, „Živeo maršal Staljin”.⁸

Radnje su otvorene i većina stvari može da se kupi. Dvanaest bioskopa uvek je prepuno, a prihod od ulaznica namenjen je ratnoj pomoći. Publika radije gleda filmski program od ratne propagande. Pozorište je zvanično otvoreno 20. decembra 1944. ruskim komadom „Najezda”. Upadljivo je odsustvo kafanskog života zbog oštećenosti objekata. Otvorena su dva noćna lokala od kojih je jedan „Ruski car”.

Beograd je razrušen grad posle nemačkog bombardovanja 1941, savezničkog bombardovanja 1944, uličnih borbi za oslobođenje i nemačkog miniranja. Najviše je nastradao centar grada, gde se nalaze nadleštva, železnička stanica, kao i mostovi preko Save. Predgrađa su manje oštećena. Grad nije napadan zapaljivim bombama, pa nije goreo. Sve stare vladine zgrade su oštećene, a neke sravnjene sa zemljom. Vrhovni štab smešten je u nekoliko bivših letnjikovaca na Dedinju. Maršal Tito se „prilično raskošno”, piše Meklejn, smestio u dvorcu kneza Pavla. „S obzirom na političku ulogu bivšeg namesnika, novi režim se prema njegovoj imovini ne smatra vezanim istim obavezama kao prema imovini kralja Petra”.⁹

Dunavski most, koji povezuje Beograd i Pančevo, onesposobil je 15. vazduhoplovna armija SAD-a, a kasnije su ga srušili Nemci. Stari savski most bacili su u vazduh Jugosloveni aprila 1941. godine. Železnički most preko Save srušili su Nemci pri povlačenju. Ostao je jedino privremeni most koji su podigli Nemci 1941. godine i kojeg je od rušenja spasao jedan učitelj.

Meklejn je procenjivao da je Beograd početkom 1945. imao oko 280.000 stanovnika, prema 300.000 koliko je brojao pred rat.

Beogradski NOO obrazovan je 16. oktobra 1944. od ljudi sa kojima se raspolagalo na licu mesta, a upravljaо je gradom preko 16 pododbora. Vlast je izbegavala „revolucionarne eksperimente i drastične čistke”, suspendovano je svega oko stotinu ljudi dok su ostali službenici vraćeni na posao.

Najhitnije mere nove uprave su bile snabdevanje grada strujom, vodom, hranom i gorivom. Grad je snabdeven strujom i vodom svega nedelju dana posle oslobođenja. Snabdevanje gorivom i hranom bio je veliki problem, pre svega zbog nedostatka prevoznih sredstava i odsećenosti grada od okoline. Gradu su najviše pomogli ruski kamioni prevozom i poklonom od preko 24.000 tona ruske pšenice. Svi registrovani građani imali su pravo na 400 gr hleba od ruske pšenice, dok je hleb od jugoslovenske pšenice bio u slobodnoj prodaji. Januara 1945. cene životnih namirnica bile su sledeće: govedina 1 kg 800-1200 din. svinjetina 1 kg 900-1000 din., piletina par 2000 din., mast 1 kg 1000-1200 din., buter 1 kg 2700 din., jaje kom. 70 din., mleko 1lit. 200 din., krompir 1 kg 120 din., šargarepa 1 kg 60-80 din., pasulj 1 kg 100-130 din., brašno 1 kg 300 din., hleb 1 kg 260 din., slanina 1 kg 1200-1700 din.¹⁰

Sredinom decembra 1944. godine oko 4000 ljudi dnevno se hranilo u javnim kuhinjama za 30 dinara po obroku. Kirije ni porezi nisu se plaćali.

Beogradski knjižari su sa skrivenih mesta vraćali na police knjige demokratskog i levičarskog sadržaja. Jedna od ulica je još uvek nosila ime četničkog vojvode Pečanca. Radio Beograd sa 0,5 kW (pretrpeo velika razaranja) uglavnom je emitovao novosti, program za vojsku, laku orkestralnu muziku i

⁸ Isto, 180.

⁹ Isto,

¹⁰ Isto.

govore. Deo vremena posvećivao je emisijama na makedonskom jeziku. Škole i univerziteti nisu radili.

Koliko je bilo hapšenja, piše Meklejn, niko sem vlasti tačno ne zna. Procenjuje se da je hapšeno oko 5000 ljudi, a da je oko 3000 zadržano u zatvoru. Partizani uhvaćeni u pljački streljani su po kratkom postupku, oštro se kažnjavala korupcija, protekcija, pronestere i slično. Gradska policija i OZNA su održavale red i zakonitost.¹¹

Beograd je krajem 1948. godine imao oko 410.000 stanovnika ne računajući garnizon i miliciju. Prethodne godine u njemu je rođeno 8526 beba, umrlo 4352 stanovnika, prijavljeno 129.276, a odjavljeno 51.183. Ukupni priliv 1947. godine bio je 78.093 stanovnika. Godine 1948. rođeno je 7600 dece, umrlo 3982 stanovnika, prijavljeno 87.223, odjavljeno 39.106, dok je priliv iznosio 48.117 stanovnika.¹² Najviše je u gradu bilo domaćica 97.044, zatim radnika 86.180, službenika i nameštenika 85.260, dece do 6 godina 40.077, redovnih studenata 22.336, učenika srednjih škola 22.300, učenika u privredi 8.966, zanatlija 4.700 itd.¹³ Tih godina naglo se povećavao broj zaposlenih službenika, čak i u odnosu na radnike. Godine 1948. broj radnika se povećao za 21%, a službenika za 34,5%.

U septembru 1948. u Beogradu su se nalazila 172 proizvodna preduzeća od kojih 24 savezna, 53 republička i 96 lokalnih. U gradu su oformljene 23 ustanove saveznog značaja i 30 republičkog. Delom iz ekonomskih a više iz vojnostrateških razloga, mnoga preduzeća za koja je planirano da se grade u Beogradu prebačena su u unutrašnjost zemlje, tako da se grad umesto industrijskog više razvijao u administrativni.

Beograd je 1946. godine imao 90.629 stanova ili oko 3.600.000 m² stambene površine koja se iz godine u godinu smanjivala usled rušenja, neodržavanja ili spore gradnje stambenih jedinica. U 1939. na jednog stanovnika dolazilo je 15,1 m² stambene površine, 1946. taj broj je pao na 11m² po stanovniku, u 1947. bilo je to 10,3 m², a u 1948. godini 9,6 m² na jednog stanovnika. Ovde treba dodati i veliki porast stanovništva od oko 100.000 duša od završetka rata do 1948. godine.

Za 1947. i 1948. godinu predviđena je izgradnja 6.556 stanova, od čega je započeto 4.980 a završeno 2.221.

Godine 1948. Beograd je imao 25.888 stambenih zgrada, 88,6% u privatnom vlasništvu, 8,1% u državnom, dok je 3,3% bilo sekvestirano. Primera radi 15. oktobra iste godine bilo je 8.106 molbi za dodeljivanje stanova, od kojih je 3.509 podnositelaca bilo radnika, 3.171 službenika itd. Porast broja stanovnika otežao je i rešavanje pitanja gradskog saobraćaja. Godine 1947. na jedno mesto u autobusu dolazilo je 435 stanovnika, a 1948. već 906. U trolejbusima odnos je bio 324 naprema 357, a tramvajima za obe godine 63 stanovnika na jedno mesto. Zemun, Dedinje i Karaburma bili su vrlo loše povezani gradskim saobraćajnim linijama. Od 34 autobusa koliko ih je bilo, zbog dotrajalosti na ulice je izlazilo 10 do 12. U bolnicama je u to vreme bilo 3636 postelja, odnosno 103 stanovnika na jednu postelju. Najviše se umiralo od tuberkuloze, bolesti srca, raka i organa za disanje i varenje. Najveća smrtnost je bila kod ljudi između 70 do 80 godina i to službenika i domaćica. Tuberkuloza i meningitis sa 16% smrtnosti bile su bolesti u porastu.

Godine 1948. na jedno učeničko mesto u osnovnim školama dolazilo je 1,73 đaka, u gimnazijama 1,89. U pozorištima je na jedno mesto dolazilo 407 stanovnika, a u bioskopima 36,8 stanovnika.

¹¹ Isto, 176-195.

¹² Arhiv Srbije, Fond CKKPS, fac. 37, Izveštaj Gradskog komiteta za 1948. godinu.

¹³ Podaci su uzeti na osnovu potrošačkih karata, a ne prema popisu radenom u martu 1948.

U 1948., u odnosu na ranije godine, porasle su cene nekim artiklima obezbeđenog snabdevanja: šećera za 26%, mesa za 25%, masti za 4%, odela za 21%, čarapa za 13%, obuće za 8%, dok su snižene cene hlebu 8,4%, zejtinu 5,1% i krompiru za 25%. Na slobodnom tržištu cene su povećane znatno više: masti za 220%, zejtina 145% pasulja 145%, mleka 68%, jaja 8,1% itd.

Prosečan mesečni prihod radnika, službenika i penzionera iznosio je 3.250 dinara. Radnik je imao 3.455 dinara, službenik 3.697, dok je prosečna penzija u Beogradu iznosila 2.214 dinara.

Snabdevenost stanovništva prikazana je u sledećoj tabeli.

Artikli	Jedinica mere	1946	1947	1948
žitarica	kg	n.p.	10,00	10,30
povrće ukupno	kg	9,20	11,10	13,60
a/krompira	kg	2,60	3,30	4,00
b/pasulja	kg	0,45	0,15	0,22
c/razno povrće	kg	6,15	7,65	9,38
voće	kg	10,09	8,00	5,00
mleko	litar	3,60	2,80	4,60
mlečni proizvodi	kg	0,43	0,60	0,50
živina	kg	0,53	0,28	0,13
jaja	kom.	14,00	6,00	5,40
meso i mesne prerađevine	kg	0,88	1,00	1,24
masnoća	kg	0,88	1,00	1,24
šećer	kg	n.p.	0,52	0,92
sapun	kg	n.p.	0,38	0,30
ugalj	kg	49,30	52,60	43,00

Karakteristični su podaci o snabdevenosti grada preko gradskih pijaca. Od ukupno doveženih količina proizvoda u avgustu 1948. na Kalenić pijaci je prodato 30,8%, Zelenom vencu 18,2%, Bajlonovoj pijaci 13,8%, Smederevskom dermu 11,7%, Jovanovoj pijaci 6,5% itd. Najmanji procenat 0,6% bio je na Karaburmi, 1,4% Banovom brdu, 2% Dušanovcu i 2,9% na Cvetkovoj pijaci.¹⁴

Izvori koje smo koristili za prikaz kulturnog izgleda Beograda, komunalnih poslova, likovne umetnosti i dr. obiluju negativnim ocenama situacije u prestonici. Bio je to delimično odraz realnog stanja, a delimično preterivanje u želji za „skokovitim” poboljšanjem opšte situacije.

Stanovanje je 1949. i 1950. godine ocenjivano kao vrlo rđavo i u „sasvim nekulturnim uslovima” Bilo je dosta stambenih zgrada izmešanih sa industrijskim objektima izgrađenim na nepogodnim i nezdravim terenima. Zbog raštrkanosti perifernih naselja veliki deo stanovništva prevaljivao je velika rastojanja do

¹⁴ *Isto.*

radnog mesta ili snabdevačkih centara. Posle rata podizane su provizorne i jednospratne zgrade na krajnjoj periferiji, bez uređenih ulica i izgrađenih puteva. Često su nedostajali vodovod, kanalizacija, saobraćaj, tako su ta naselja još dugo posle useljenja stanara ostavljala utisak gradilišta.

U gradu su čak i veći industrijski kompleksi postavljeni u urbane celine. Fabrika šećera na Čukarici zagađuje Savu otpadnim vodama. Železnički transport prolazi gradom. Slično je i sa Rakovicom koja zatvara dolinu „dragocenog izletišta”.

Tih godina su vozni park i dužina saobraćajnih linija u gradu, iako znatno povećani, bili u velikoj nesrazmeri sa brojem stanovnika i njihovim potrebama. Vozila su bila preopterećena, a stanice prljave i nesređene. Auto taksi u Beogradu je tako „minimalan da se u datoj prilici ne može računati sa verovatnošću korišćenja”.¹⁵ Taksi prevoz je u takvom stanju da kompromituje grad. Iako je u gradu mali broj vozila, bilo je dosta sudara i gaženja zbog nepažnje vozača i pešaka, ali i neregulisanog saobraćaja.

Izuvez centra najveći deo Beograda imao je primitivnu kaldrmu i neuređene trotoare. Ulice su bile pune prašine i blata, sa oskudnim drvoređima. Ograde travnjaka su bile pokidane. Trava se nije održavala ili je davno nestala i stoji samo razgažena zemlja.

Posle rata i periferija je dobila mrežu trgovackih radnji, ali su u Beogradu u posleratno vreme nedostajale savremeno uređene robne kuće. Jedan istorijski izvor kaže da je i postojeće trebalo ukinuti, jer su krajnje nepodesne, nehigijenske, pa čak mogu biti opasne u slučaju panike.¹⁶ Broj prodavnica novina, duvana i vrednosnica, sem u naužem centru bio je nedovoljan.

Prema ovim ocenama Beograd nije imao nijednu dobro uređenu pijacu.

Kolektivna ishrana organizovana je u menzama koje su bile na niskom nivou u pogledu higijenskih uslova, kvaliteta hrane i pribora za jelo. Beograd je oskudevao u dobro uređenim komercijalnim restoranima, zbog čega je redovna pojавa bio red pred salom za ručavanje ili stajanje iza onih koji jedu da bi se ugrabilo mesto. Pored toga, bilo je nemoguće naći ma šta za jelo van vremena za glavne obroke. Broj bifea je nezadovoljavajući, kao i njihova snabdevenost. Nedostaju kafane i poslastičarnice, dok se lokalni suviše rano zatvaraju.

Zanatske usluge u Beogradu bile su znatno slabije nego pre rata, tako da su stanovnici imali teškoća i kod najsitnije opravke ili usluge.

Od oslobođenja do 1950. Beograd je znatno proširio vodovod, ali to nije bilo dovoljno pa su u letnjim mesecima mnogi delovi grada ostajali bez vode. Oskudica vode odražavala se na čistoću grada, održavanje zelenila i parkova, otvaranje bazena, fontana i vodoskoka. Gotovo svi periferijski delovi grada (Mokrošiški sliv, Čukarica, Karaburma, Topčiderska dolina) nisu imali kanalizaciju, usled čega su higijenski uslovi u ovim naseljima nepovoljni. Kanalizacija se ispušta u reku nizvodno od naseljenog dela grada (u Dunav kod Zemuna i u Savu), a glavni kanalski ispust ide kod Vilinih voda otvorenim kanalom do Dunava stvarajući tako zagađeno područje.

Beograd, grad na dve reke sa velikom dužinom obala, nije te 1950. godine imao nijedan metar uređene obale. Obale su bile blokirane železničkim kolosecima i zakrčene stovarištima. Najveći deo obale je nepristupačan. Desna obala Dunava od tvrđave nizvodno je najzapušteniji i najprljaviji deo grada.

¹⁵ AJ, Fond Savet za nauku i kulturu vlade FNRJ, F 28 .

¹⁶ Isto. Zapažanja o sadašnjem stanju i kulturnom nivou Beograda, decembar 1950.

Dizanjem „divljih” naselja Beograd je postao „krajnje jednostran i deformisan, gde je uglavnom rešeno elementarno pitanje krova nad glavom”. Rezultat toga je bio nedostatak centra gradskog života izuzimajući deo od Terazija do Slavije. Posle oslobođenja podignuta su tri doma kulture, da bi se rasteretio centar, ali su rezultati bili vrlo skromni.

Kultурне potrebe samo su delimično zadovoljavale dva glavna pozorišta. Film je bio najomiljenija i najmasovnija zabava, ali 12.000 bioskopskih sedišta nisu zadovoljavala potrebe. Samo su tri bioskopa bila savremenije opremljena. Beograd nije imao koncertnu dvoranu. U sali Kolarčevog narodnog univerziteta održavane su razne priredbe, od bokserskih utakmica do simfonijskih koncerata.

Svi beogradski muzeji krajem 40-ih godina nisu imali osnovne uslove za rad, iako su posedovali dragocen muzeološki materijal.

Grad je kraj 40-tih godina dočekao sa velikim siromaštvom u parkovima. Kalemegdan je bio jedini gradski park čije su dimenzije opravdavale to ime. Ostale zelene površine su manji ili veći skverovi većinom rđavo uređeni, loše održavani i zapušteni. Bliža okolina Beograda bila je uglavnom gola. Jedina izletišta bila su Košutnjak (loše povezan prevozom) i Topčider. Iako je imao velike mogućnosti za kupališta na rekama, neuređene obale i loš prevoz su to onemogućavali. Ada Ciganlija je tek odredena za buduće kupalište.

Sem novog stadiona Partizana gradu je trebalo više manjih objekata za male sportove, tenis, košarku, hokej na ledu.

Osnovno što posetiocu grada odmah pada u oči, ocena je citiranog istorijskog izvora, jeste velika nečistoća grada: ulice pune otpada, prašine i blata, pijace takođe, po stanicama, gradilištima i slično razna smetlišta, u zgradama prljavština, zidovi oguljeni i išarani, u dvorištima kante za đubre i gomile đubreta pored njih. Grad nije imao dovoljno pribora za čišćenje, prevoznih sredstava, vode za pranje ulica. Iznos đubreta vrši se na primitivan način.¹⁷

Javnih klozeta u Beogradu je bilo jako malo, a ono i što je bilo nije odgovaralo nameni i higijeni.

Putnici i stranci koji su dolazili u grad često su odlazili razočarani. Počevši od železničke stanice, čekaonice, restorana, garderobe, toaleta, pa do smeštaja u hotel dočekivala ih je žalosna slika. Retko je nailazio taksi, a samo jedna tramvajska linija nije bila dovoljna. Broj hotela i restorana daleko da bi zadovoljio potrebe i manjeg grada no što je Beograd.

Posle oslobođenja učinjen je ogroman napor u obnovi i izgradnji Beograda. Tragovi srušenog i razorenog su uklonjeni, na podizanju novih građevina učinjeno je mnogo. Podignuto je više stambenih, administrativnih, kulturnih i industrijskih zgrada. Opšti izgled, međutim, nije bio srazmeran tim naporima. Mnogo privremene gradnje narušavalo je izgled grada.

To uostalom potvrđuju poređenja Beograda sa drugim gradovima FNRJ krajem 40-ih godina. Posebno stoga što su svi gradovi obnavljani uz velike napore a sa malim kulturnim i estetskim efektima. U Splitu i Rijeci podizane su velelepne zgrade na periferiji, dok se centar nije obnavljaо, tako da je odavao sliku zgarišta i ruševina. Slično je bilo i sa „privremenom izgradnjom”, koja je rađena na isti način u mnogim gradovima kao i u prestonici. Kao i u Beogradu industrijski i zanatski objekti u tim gradovima nalazili su se u centru. Ulice su, međutim, u Zagrebu i Ljubljani posebno u centrima bile daleko uređenije, kao i pijace, parkovi i zelene površine. Zagreb je imao 28 ha parkova, 253 ha park-šuma i 58 km drvoreda,

¹⁷ Isto.

Ljubljana je imala oko 268.000 m^2 zelene površine (zajedno sa drvoredima), Rijeka 21 ha parkova, a Split 89.000 m^2 parkova, ne računajući 314.000 m^2 park-sume Marjan. U isto vreme Bled je imao 85.000 m^2 parkova. Beograd pak imao je 60 ha parkova i van grada 60 ha park-sume (Topčider).¹⁸ Zgrade su u mnogim gradovima bile u približno sličnom stanju. Većina gradova imala je vrlo malo javnih spomenika. Rijeka, Bled i Opatija nisu imali nijedan spomenik, u Zagrebu su svi spomenici skoncentrisani oko stanice Zrinjevac, dok su mu trgovi bili bez obeležja. Parkovi u Zagrebu i Ljubljani nisu imali nikakvih skulptura. Beograd je tu prednjačio, ali je bilo zamerki što je npr. bista Dimitrija Tucovića na najprometnijem gradskom trgu.

Kao i u Beogradu i u drugim gradovima komunalni objekti, trafike, prodavnice novina, reklamni stubovi, čekaonice i sl. odražavali su različite „arhitektonске stilove”. Plakatiralo se bez sistema i reda. Split je bio jedini grad koji je imao posebno mesto za plakatiranje. Aranžiranje izloga u Zagrebu i Ljubljani bilo je daleko uspešnije od Beograda, ali je zato gore stanje bilo u Sarajevu i Splitu, a posebno loše u Skoplju. U pogledu javnog saobraćaja bolje prilike od Beograda imali su Zagreb i Ljubljana. Za sve gradove zajednička je bila ocena da imaju lošu taksi službu i kočije koje su još uvek bile u upotrebi.

Interesantna je jedna ocena prema kojoj je krajem 40-tih „najbolnija strana kulturnog izgleda gradova” čistoća u Beogradu „napredovala”, dok je u Zagrebu, Ljubljani, Rijeci i Splitu „nazadovala”.¹⁹ Nekoliko javnih klozeta u Ljubljani, Splitu i Rijeci bilo je arhitektonski izgrađenije od Beograda. Centar Beograda bio je najbolje osvetljen u tadašnjoj Jugoslaviji. U Zagrebu je npr. bilo ulica koje nisu imale nijedno sjajlično mesto.

Zagreb i Ljubljana su imali bolju kanalizaciju i vodovod od Beograda, iako su i tamo instalacije bile dotrajale. U Jugoslaviji je krajem 40-ih godina bilo i turističkih gradova (Dubrovnik, Bled) koji su posebno leti oskudevali vodom. Svim gradovima nedostajala su vozila, odnosno mehanizacija službe gradske čistoće, alat, motike, lopate, ašovi, krampovi, kose, srpovi, kolica itd. U Beogradu je Uprava gradske čistoće po jednom rejonu imala oko 30 čistača, a bilo je potrebno 50. Gradsко zelenilo je imalo 150 radnika i čuvara, dok je samo Kalemegdanu trebalo više od 60. U Zagrebu je za održavanje parkova bilo angažovano 230 radnika i čuvara a trebalo je oko 300, za iznošenje smeća i čistoće ulica 460 radnika, a trebalo je 600. U Ljubljani je sav posao čišćenja ulica obavljal 120 čistača, Bled je u rasadnicima imao 25 zaposlenih sve preko 55 godina života, Split je u „Čistoći” imao 29 zaposlenih, a za održavanje cele kanalizacije 6 radnika.²⁰

Interesantan je podatak da je u svim gradovima 1950. godine ostajalo neutrošenih finansijskih sredstava za održavanje čistoće. Beograd je tada dobio za čišćenje 19.000.000 dinara a za parkove 13.000.000, Zagreb za održavanje parkova 8.000.700, Ljubljana za održavanje čistoće 5.000.600, Split za čistoću 4.000.800, a za parkove 1.000.750 dinara.²¹

Opšta ocena bila je da je kulturni nivo gradova u Jugoslaviji nizak. Razlozi za to traženi su u velikim promenama koje su ovi centri doživeli za poslednjih deset godina:

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

- za vreme rata mnogi gradovi su bili bombardovani ili su bili poprište ratnih operacija, tako da je procenat porušenih i oštećenih zgrada bio ogroman;
- posle rata došlo je do naglog priliva stanovništva i izgradnje gradova, tako da su mnogi odavali utisak gradilišta sa svim posledicama koje iz takvog stanja proističu;
- porastom stanovništva u gradovima kanalizacija i vodovod nisu zadovoljavali potrebe, što je imalo za posledicu loše higijenske uslove i nečistoću;
- pridošlo stanovništvo je uglavnom bilo sa sela nenaviknuto na gradski život;
- organi vlasti nisu se posebno bavili kulturnim izgledom gradova, prva iskustva stiču tek 1949/50. godine;
  - nestაšica radne snage, oskudica u alatu i materijalu doprinosila je lošem održavanju higijene gradova;
  - većina gradova imala je nepotpune službe za njihovo uređenje.²²

²² U vreme opšte obnove i izgradnje zemlje pitanje je šta se moglo uraditi na kulturnom uređenju Beograda tokom jedne godine. Kao primer uzećemo 1950. kada je formiran Odbor za uređenje grada, u isto vreme organ vlasti i Narodnog fronta. Postojala je i Uprava za uređenje grada, kao organ vlasti koja je dobijala finansijska i materijalna sredstva za uređenje prestonice. U rejonima su njeni predstavnici bili referenti za uređenje rejona. Namena je bila da se kombinacijom rada odbora (radne snage) i uprave (finansija) što više poboljšaju uslovi života i rada u gradu. Narodni front je trebalo da učestvuje u brigadama u radnim akcijama i podizanju vaspitnog nivoa građanstva. U prvoj polovini 1950. organizovana je po neka akcija čišćenja, a zatim su svi radovi od jula „svedeni na nulu“. Nije održano nijedno predavanje u „vaspitnom smislu“, niti su stanovništvu objašnjena zakonodavna akta doneta radi poboljšanja kulturnog i komunalnog života grada.

Glavne poslove obavila je Uprava za uređenje grada. Ona je od izvršnog NO Beograda dobila vanrednih 7.000.000 dinara, 7.000 kg farbe, oko 1.200 kg razredivača, 45 kg tutkala, oko 200 kg lima, blizu 80.000 komada cigle, 60 t cementa, 2.000 kg eksera i oko 300 m³ grade. Operativa uprave imala je 120 radnika koji su u početku uglavnom radili na organizovanju mitinga, proslava i izložbi. Tokom godine rađeno je i na obnavljanju dečiji igrališta, ozvučenju Kalemeđdانا, ugradnji jednog telefona u telefonskoj govornici, izradi 214 saobraćajnih znakova i još nekim više administrativnim poslovima - *Isto*. Izveštaj o preduzetim i postignutim rezultatima na uređenju grada Beograda

---

MOMČILO MITROVIĆ

BELGRADE 1944 – 1950
SOME ASPECTS OF LIFE IN THE CITY

Summary

The work represents a historiographic description of Belgrade during the period 1944 to 1950, with the years 1944, 1948, and 1950 taken as dividing points. In addition to portraying the city immediately after the liberation, the author describes the war damage on houses, and cultural and industrial monuments and buildings in the capital. The city's cultural features are presented along with its communal capacities and the organization of providing supplies for the inhabitants, in addition to information regarding health service, education, traffic, etc. Local sources are combined with the reports of Fitzroy Maclean, Chief of the British Military Mission, who entered Belgrade a few days after the liberation.

PREOKRET KULTURNO-POLITIČKE LINIJE KPJ POSLE REZOLUCIJE INFORMBIRO-a

ABSTRACT: U preokretu kulturno-političke linije KPJ posle 1949. godine u političkom ocenjivanju, najznačajniju ulogu dobija zahtev za stručnu sposobljenost umetnika i naučnika. Posle zaustavljanja reforme rukovodstvo KPJ se, između dva kulturno-politička usmerenja, „liberalnog” Đilasovog i ortodoksnog Ziheljovog, 1954. godine odlučilo za poslednje, što je bio korak nazad u odnosu na preokret sa početka pedesetih godina.

U Jugoslaviji se posle 1945. godine težilo ka potpunijem imitiranju velikog sovjetskog uzora. Prenošenje sovjetskih iskustava odnosilo se i na kulturno-politički model koji je bio zasnovan na zadovoljavanju najširih potreba stanovništva. Državne vlasti su davale prednost školstvu u osnovnom stepenu školovanja, a u kulturnoj delatnosti masovnoj amaterskoj kulturi pred tzv. vrhunskom kulturom. Od umetnika i naučnika tražili su da se podrede zahtevima vladajuće ideologije, tako da je u programima izdavačkih kuća, pozorišta, bioskopa i drugih kulturnih ustanova prednost dobila nova umetnost sa izrazito propagandnim političkim i socijalnim tendencijama, pri čemu je preovladavalo učešće sovjetske umetnosti.

U periodu 1945–1948. sa ruskog jezika na jezike naroda Jugoslavije prevedeno je 1912 radova u ukupnom tiražu od 17 miliona knjiga, što je predstavljalo oko 85% svih prevedenih radova. Najviše prevedeni radovi su bili „Istorijski SKP (b)”, Staljinova „Pitanja lenjinizma” i literarna dela Maksima Gorkog. Od svih knjiga uveženih 1948. tri četvrtine je bilo iz Sovjetskog Saveza.¹ Kulturna saradnja između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza je bila evidentna i iz brojnih izveštaja i reportaža u dnevnim listovima, kao i iz razmena gostovanja kulturnih ustanova. U Jugoslaviji su u mnogim mestima priredivane izložbe sovjetskih likovnih radova, mnogo jugoslovenskih studenata nastavljalo je školovanje na sovjetskim visokoškolskim ustanovama. Prevlast sovjetskih filmova je bila izrazita pošto je domaća filmska industrija tek utirala puteve u bioskope, tako da nije mogla, kao kod drugih vrsta umetnosti, činiti jezgro programske politike.²

U ponudi stranih kulturnih radova, ruska umetnička ostvarenja pratila je snažna propaganda, škole su organizovale masovno i jeftino gledanje ruskih filmova, posete izložbama i drugim priredbama.

Kritike savremene umetničke produkcije zapadnog sveta bile su veoma negativne.

¹ Jugoslavija-SSSR, maj 1949, št. 43, Rezolucija Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR, str.27-28.

² Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988, 129-133; Aleš Gabrič, *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952*, „Borec”, XLIII, št.7-8-9, „Mladina”, Ljubljana 1991 (Gabrič, *Slovenska agitpropovska*), 522-524.

Uprkos pokušaju izgradnje jedinstvenog kulturno-političkog sistema pojavile su se razlike koje su bile posledica kulturne raznolikosti u Jugoslaviji. Jedan od osnovnih zadataka bilo je brzo opismenjavanje svih stanovnika na analfabetskim kursevima. I dok su u južnim krajevima države, sa još uvek velikim brojem nepismenih, ovi kursevi masovno organizovani u Sloveniji koja je imala jedan od najviših stepena pismenosti u Evropi, nisu znali šta da rade sa direktivama rađenim za nepismenog ruskog ili balkanskog seljaka.³ Još gore je bilo u školstvu gde je zakonska odluka o obaveznom sedmogodišnjem školovanju u Jugoslaviji doneta jula 1946. predstavljala napredak u odnosu na jugoslovenski prosek sa niskim učešćem dece na školovanju i niskim prosečnim stepenom obrazovanja, dok je to za Sloveniju, sa već dugo važećim osmogodišnjim školovanjem i veoma malim brojem dece koja nisu redovno posećivala školu, svakako bio korak nazad.⁴

Vidna razlika postojala je i u delovanju Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije i Sovjetskog Saveza osnovanog 14. januara 1945. Njegovi članovi su bila društva u svim federalnim jedinicama i od njih je, kao poslednje, 19. juna u Ljubljani osnovano Društvo za kulturnu saradnju Slovenije i SSSR-a.

Najširu delatnost su razvili odbori društva u Srbiji, dok u Sloveniji za delovanje ovoga društva nije bilo previše interesovanja. Slovenski intelektualci nisu najbolje znali ruski jezik, a Sloveniji je bila mnogo traženija nemacka od ruske literature. Časopis društva „Jugoslavija-SSSR“ izlazio je na srpskohrvatskom jeziku, delimično štampan cirilicom koju dosta Slovenaca nije znalo. Društva za kulturnu saradnju sa Sovjetskim Savezom su imala, uprkos naglašenom kulturnom karakteru, izrazito propagandne zadatke, što je bila posledica potpunog imitiranja sovjetskog kulturnog modela.

U organima su se nalazili vodeći političari i kulturni radnici bliski političkoj garnituri na vlasti. Društva i odbori, međutim, nisu nikad dostigli širinu koja bi zadovoljila vodeće političare.

Kopiranje sovjetskog kulturnog modela u nauci je bilo vidno pre svega u organizaciji naučnog rada. Instituti, koji su u zapadnom svetu obično organizacijski vezani za univerzitete da bi nauka i pedagoški zadaci bili više povezani, u Jugoslaviji su po sovjetskom uzoru osnivani pri akademijama nauka i umetnosti.

Imitiranje sovjetskog kulturnog modela imalo je za posledicu izostajanje bilo kakvih polemika o otvorenim kulturnim pitanjima. Pojedine stavove koji su bili u suprotnosti sa doktrinom socijalističkog režima bilo je moguće čuti samo nekoliko meseci posle rata. Takva razmišljanja već su sledeće godine utišana, za šta se pobrinuo široko razgranat agitprop aparat KP, jedna od najmoćnijih službi cenzure toga vremena. Mediji su objavljuvali samo jednu istinu, istinu vladajuće komunističke oligarhije. Nova doktrina je sa svom oštrinom postavljena pred kulturne stvaraoce krajem 1946, kada su u Beogradu za dva meseca održani kongresi Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, Saveza književnika Jugoslavije i Sveslovenski kongres.

Kulturno-politički je svakako bio najznačajniji referat o književnosti, njenom trenutnom položaju i budućim zadacima, koji je Radovan Zogović, jedan od najvažnijih članova agitpropa CK KPJ i najglasnijih zagovornika socijalističkog realizma u Jugoslaviji, podneo novembra 1946, na Prvom kongresu književnika Jugoslavije. Više nego o literaturi, govorio je o trenutnoj političkoj situaciji, oce-

³ Dimić Lj., n.d., 129-133; Gabrič, *Slovenska agitpropovskan*, 522-524.

⁴ Aleš Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem v letih 1945-1951*, „Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete“, 24, 1991, 80-82.

njujući je jednostrano, iz ugla jugoslovenskih vlastodržaca, i zahtevajući od literata da stvarnost opisuju tačno onako kako je vide vodeći jugoslovenski komunisti. Potvrđivanjem takvih stavova, Savez književnika Jugoslavije se obavezao da sovjetsku praksu prenese na domaće tlo.⁵

U godinama 1946-1949. zbog takvih opredeljenja u umetnosti i nauci preovladavao je samo jedan, ortodoksni marksistički stav prenesen iz Sovjetskog Saveza. Ūkoliko je umetniku uspelo da objavi ili izloži rad koji su moćnici agit-propa ocenili kao „antisocijalistički”, „antiradnički”, antidržavni” i sl., autor je bio podvrgnut javnom žigosanju u medijima i nije imao nikakvih mogućnosti da iznese svoju odbranu i pogledi na idejna razmimoilaženja.

Godina 1948. nije donela nikakve promene u kulturnoj politici. Kao i u drugim oblastima života, jugoslovenska vlast je želela da velikom bratu dokaže da ustrajava na originalnom putu marksizma-lenjinizma. Na Petom kongresu KPJ šef Agitpropa Milovan Đilas potvrdio je dotadašnju liniju kritikujući buržoasku filozofiju i domaće predratne „trockiste”oko „Pečata”, znači gledišta kruga oko Miroslava Krleže, dodajući da „rukovodeća načela naše izdavačke djelatnosti bila su, uglavnom i ostaju”, između ostalog i „izdavanje klasičnih književnih domaćih i stranih ideja, domaće i strane realističke i savremene revolucionarne književnosti pri čemu savremena sovjetska književnost zauzima prvo mjesto.”⁶ Đilas je, inače, u memoarima izneo da su glavni kreatori ovog izveštaja bila dva člana Agitpropa CK KPJ koja su podržavala Rezoluciju Informbiroa, Radovan Zogović i Stefan Mitrović.⁷

Vernost Sovjetskom Savezu, odnosno njegovom kulturnom modelu je bila izražena i u medijima. U kulturnim ustanovama, kinematografiji, pozorištima i izdavačkim kućama 1948. nije donela vidne programske promene. Do većih promena u jugoslovenskoj politici došlo je tek početkom 1949, kada je jugoslovenski politički vrh uvideo da puta nazad više nema.

Edvard Kardelj je 16. aprila 1949. precizno pokazao ko je zadužen za promene u kulturnim kontaktima sa istokom: „Kod nas su još takve organizacije kojima se čini da su izvan toga spora, na primer, Društvo za kulturnu saradnju sa Sovjetskim Savezom. To društvo misli, da u trenutku kada se prepiremo sa Sovjetskim Savezom, može da radi po starom, kako je radio ranije. (...) I tu je potrebno postaviti drugačije. Ta društva takođe imaju dužnost da se bore za prijateljstvo sa narodima Sovjetskog Saveza, ali za prijateljstvo na toj osnovi na kojoj danas stoje naši narodi, a ne da imaju svoju liniju u tim odnosima. (...) Tu je organizacija koju treba baciti u borbu za naše stavove, za našu Partiju i za Jugoslaviju”.⁸

S obzirom na kritike koje je izrekao u Ljubljani, Kardelj očigledno još nije bio obavešten da je dva dana ranije u Beogradu, 14.aprila 1949, došlo do pomeranja u delovanju Društva za kulturnu saradnju Srbije sa Sovjetskim Savezom. Posle uvodnog referata predsednika Vladimira Ribnikara društvo je prihvatiло rezoluciju u kojoj je oštro kritikovalo Sovjetski Savez zato što nije dovoljno uradio na kulturnoj razmeni i svoje stanovništvo nije obaveštavao o kulturnim dostignućima u Jugoslaviji.⁹

⁵ O naši književnosti, njenem položaju in njenih sedanjih nalogah (referat književnika Radovana Zogovića na prvom kongresu književnikov). „Vprašanja naših dñi”, št. 47, 24.11.1946, 1262-1272.

⁶ Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu za V kongres Komunističke partije Jugoslavije, izvjestilac Milovan Đilas, Beograd 1948, str 24.

⁷ Milovan Đilas, *Rise and Fall*, San Diego-New York-London, 1983 (Đilas, *Rise and Fall*), 196-197.

⁸ ARS, CK ZKS III, š. 1, Zapisnik II. plenarnega zasedanja CK KPS 15. in 16. aprila (1949).

⁹ Jugoslavija-SSSR, marec-april 1949, št. 41-42, str. 12-16.

Plenum uprave Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije i Sovjetskog Saveza raspravljao je o toj problematici dva meseca kasnije, 14. juna 1949. U rezoluciji rukovodstvo društva je istaklo šta je sve u proteklim godinama učinilo za promociju ruske i sovjetske kulture u Jugoslaviji i sovjetskoj strani zamerilo da nije radila na isti način. Spominjući informbirovski sukob, društvo je obećalo vernost KPJ i istaklo da će i ubuduće raditi na prenošenju iskustava sovjetskih naroda u borbi i izgradnji socijalizma u FNRJ.¹⁰ To su međutim bile samo prazne reči, jer je u promjenoj političkoj situaciji društvo izgubilo svoju, uglavnom, propagandnu ulogu.

Da je u proleće 1949. došlo do šire preorijentacije kulturno-političke linije vidi se iz okružnice Agitpropa CK KPJ koju je 14. aprila potpisao Veljko Vlahović, dva dana pre navedenih Kardeljevih reči. U okružnici, poslanoj svim republičkim partijskim upravama agitacije i propagande, stoji: „Program kulturno-umetničkih društava i organizacija još uvek nosi sve karakteristike programa od pre godinu i više dana, tj. u njemu nisu našli svog odraza novi momenti u odnosima naše zemlje i SSSR, kao i drugih zemalja narodne demokratije. Tako, na primer, u programima naših kulturno-umetničkih društava još uvek dominiraju sovjetske jednočinke i masovne pesme. To je, međutim, nepravilno. Uprave agitacije i propagande treba da razrade za kulturno-masovni rad takvu repertoarsku liniju u kojoj će težište biti na domaćim delima. Ovo naročito važi za repertoar naših diletantskih pozorišta, jer je u tom pogledu najmanje učinjeno i taj repertoar je mahom ruski”.¹¹ Posebnu pažnju Agitprop CK KPJ posvetio je štampi. Veljko Vlahović je jula 1949. u analizi frontnih novina ocenio da bi kritici informbiroovske kampanje trebalo dati ofanzivniji karakter, a ne samo defanzivno odgovorati na kritike sovjetske i drugih komunističkih partija. Očigledna je bila razlika u odnosu na ranije godine, jer Vlahović je ocenio i da se, zbog kampanje Informbiroa, u težnji da se dokažu sopstveni uspesi ne sme zaboravljati na greške i da je potrebno pisati o njima.¹²

I u umetničkoj kritici je bilo moguće opaziti značajne razlike. Časopisi su počeli da objavljaju članke sa različitim pristupima određenoj problematici.¹³ Te promene kulturno-političke linije još uvek su uglavnom značile samo prestanak kopiranja sovjetskog modela. Do promena suštinskog karaktera došlo je krajem 1949., kada je jugoslovensko političko rukovodstvo podstaknuto povoljnim političkim odzivima sa zapada i izborom u Savet bezbednosti UN promenilo defanzivan stav prema ideološkim kritikama iz Sovjetskog Saveza i uzvratio udarac – počelo je da brani stav da je reč o reviziji marksizma u Sovjetskom Savezu a ne, kako je tvrdio veliki brat, u Jugoslaviji.

Kao što Đilas navodi u sećanjima, Kardelj, Bakarić, Milentije Popović i on su morali da izvrše znatan pritisak na Tita da bi pristao na oštiri sukob sa Sovjetskim Savezom. Agitprop je promenio još jedno pravilo. U pisanju tekstova su počeli da upotrebljavaju i one dokumente koje su ranije izbegavali sa izgovorom da bi im mogli naneti štetu. I tom slučaju Tito je popustio tek kad su ga Đilas i Kardelj ubedili da objavljuju starijeg dokumenta, na kojem su zajedno potpisani Tito i jedan od značajnijih informbirovaca iz 1948., Arso Jovanović, ne može štetiti Titovoj vlasti.¹⁴

¹⁰ *Jugoslavija-SSSR*, maj 1949, št. 43, str. 27-28.

¹¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fond centralnega komiteja Zvezde komunistov Slovenije III (CK ZKS III), Okrožnice CK KPJ 1945-1949, Okrožnica agitpropa, 14.4.1949.

¹² ARS, CK ZKS III, Okrožnice CK KPJ 1945-1949, Okrožnica agitpropa, 21.7.1949.

¹³ Za srpskokrvatsko govorno područje više o tome: Ratko Peković, *Ni rat ni mir. Panorama književnih polemika 1945-1965*, Beograd 1986; za Sloveniju više o tome Franc Zadravec, *Literarna eseistička in kritika, v. „Slovenska književnost 1945-1965“*, druga knjiga, Ljubljana 1967.

¹⁴ Đilas, *Rise and Fall*, 254-256.

U jesen 1949. Agitprop CK KPJ, u analizi plana literature za prevođenje za 1950, ukazao je na preokret u izdavačkoj delatnosti jer su za prevode bila predložena drugačija imena nego ranijih godina. Program je, istina, bio usmeren na prošlost i među predloženima nije bilo savremenih zapadnih autora, ali su nova imena predstavljala preokret u poređenju sa godinama kada ih je bilo teško naći na policama knjižara. Da je promena definitivna bilo je očigledno i iz ove direktive: „Programe treba deliti po kriteriju: domaći i strani pisci, a ne zapadni, sovjetski, domaći”¹⁵

U najužem jugoslovenskom partijskom vrhu već u jesen 1949. preovladalo je saznanje da mora doći do temeljitog provetrvanja zagušljive kulturne atmosfere koja je bila posledica jednostrane orientacije ranijih godina. Početnim više političkim raspravama o marksističkoj ideologiji, razlikama u izgradnji socijalizma i ravnopravnim pravnim odnosima između socijalističkih država, ubrzo su sledili članci i govorovi vodećih ideologa koji su se uže doticali kulturne problematike. Od svih kritika najviše pažnje šire javnosti i stranih diplomata izazvale su reči dvojice najznačajnijih ideologa, Edvarda Kardelja i Milovana Đilasa.

U nastupima koji su se uglavnom odnosili na spoljnopolitičku problematiku Kardelj je, prilikom izbora za počasnog člana Slovenske akademije nauka i umetnosti 12. decembra 1949, govorio o kulturnim pitanjima i oštrot kritikovao sovjetsku nauku, jer „autori spomenutih anti-dialektičkih koncepcata kontrolisu baš takve mrtve dogme, šablone i recepte”.¹⁶

Đilas je kao šef Agitpropa, na kraju prelomne 1949., dao pečat promeni kulturno-političke linije. Kao uvodničar na Trećem plenumu CK KPJ u Beogradu, 29. decembra 1949., podneo je referat o problemima školstva u borbi za socijalizam u Jugoslaviji. Mada je u referatu bila istaknuta problematika školstva, zahtevi za promenama su se odnosili na kulturnu sferu. Posebno je bilo uočljivo isticanje zahteva za stručnošću na prvom mestu, pošto su u ranijim godinama političari obično u prvi plan stavljali političke zahteve a tek posle toga stručnost.¹⁷

U diskusiji je, barem posredno, prvi put posle rata bilo istaknuto da nema potrebe da školski sistem bude sasvim unificiran, što je pokušavano u prvim posleratnim godinama, kada nije vođeno računa o različitoj kulturnoj razvijenosti republika. Da se KPJ odrekla dotadašnje kulturno-političke orientacije videlo se i na kraju plenuma, kada je iz KPJ isključen Radovan Zogović, pesnik i viđeniji član Agitpropa. Tako se KPJ, slučajno ili simbolično, istovremeno oprostila od idejnih gledišta pod sovjetskim uticajem i jednog od njihovih najvažnijih zagovornika u Jugoslaviji.

Promena u stranim kulturnim uticajim na početku pedesetih godina je bila očigledna u kinematografiji, gde su propagandistički sovjetski filmovi nestali iz programa, dok su veliku novost predstavljali komercijalni holivudski filmovi. Već početkom pedesetih u pozorištima su se pojavili prvi savremeni pozorišni komadi. U izdavačkoj delatnosti je učešće prevoda sa ruskog palo na minimum, a došlo je do porasta broja objavljenih domaćih dela i prevoda sa germanskih i romanskih jezika. U školstvu je najvidnija promena bilo ukidanje ruskog jezika kao obavezognog stranog jezika na svim stepenima školovanja u školskoj 1950/51. go-

¹⁵ ARS, CK ZKS III, š. 27, Poročila uprave za agitacijo in propagando pri CK KPS, 3 (20.12.1949).

¹⁶ Edvard Kardelj, *Govor na svečani glavni skupščini Slovenske akademije znanosti i umetnosti, „Novi svet”*, IV, 1949, št. 12, 1100-1104.

¹⁷ Milovan Đilas, *Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji*, „Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)”, Beograd 1985, 287-320.

dini.¹⁸ Do 1950. promene na kulturnoj sceni bile su još uvek, više ili manje, posledica kulturno-političkih odluka vodećih jugoslovenskih komunista. Međutim, otvaranje prema kulturnim uticajima Zapada i delimična legalizacija polemika doveli su do otvaranja pitanja koja su vodeći partijski ideolozi želeli da izbegnu po svaku cenu. Polemike o savremenim temama i filozofskim idejnim tokovima na Zapadu postavljale su pred kulturne ideologe dilemu kako prihvati filozofske struje koje su, suprotno marksističkom kolektivizmu, bile zasnovane na personalističkom i egzistencijalističkom mišljenju.

Konfrontacija mišljenja je ubrzo pokazala dva različita stava o novoj kulturno-političkoj liniji: partijski, koji se odrekao kopiranja sovjetskog kulturnog modela (ali još ne i teorije odraza i idejnosti), i stava inteligencije, koja je mislila da se umetnička i naučna dostignuća moraju ocenjivati prema estetskim, odnosno naučnim kriterijumima pri čemu nijedno idejno usmerenje nema više uticaja od drugog, već jačina argumenata mora biti jedino važeće merilo za „konačni rezultat“ polemike.

U kulturnim polemikama, naročito u Sloveniji, 1950. godina donela je još jednu novost. Pojedini kulturni radnici su smatrali da decentralizacija teče suviše sporo i da savezni organi u odnosu na republičke imaju suviše moći. Prvi put posle rata u Sloveniji su izrečene oštре kritike centralizma.

Novosti na kulturno-političkoj sceni posle 1949., ni približno nisu zadovoljile kulturne radnike. KPJ se odrekla sovjetskog kulturnog modela, ali se još zaklinjala na partijnost umetnosti. Iistica je da kulturni stvaraoci moraju, pre svega, biti stručnjaci, ali se nije odrekla ideološkog ocenjivanja pojedinca i njegovog rada. Posle decentralizacije niže upravne jedinice dobile su veću ulogu u odlučivanju, ali su stvarni centri moći ostali komiteti KP, koji su delovali po principu demokratskog centralizma.

Kulturna scena je radije prihvatala zapadne kulturne tokove, ali je ideološki aparat KP još uvek određivao šta se može uvoziti sa zapada.

Nova kulturno-politička linija je bila zvanično potvrđena 1952., na Trećem kongresu Saveza književnika Jugoslavije i Šestom kongresu KPJ/SKJ. Na kongresu književnika, oktobra 1952. u Ljubljani, Miroslav Krleža je održao čuveni govor koji je često označavan kao preloman u posleratnom vremenu što je, realno, preterana ocena. U pitanju je bio nastavak promena iz početka pedesetih godina. Kako tvrdi Đilas, njegov govor je pre toga bio odobren na CK KPJ jer ga je on, kao šef Agitpropa, lično pregledao, kao verovatno i drugi vodeći partijski ideolog, Edvard Kardelj.¹⁹

Referatu koji je bio odobren od najvišeg političkog organa u državi teško je dati ocenu da se suprotstavljao zvaničnoj politici. Referat je pratio opšte trendove kritike i esejistike od 1949. Sa druge strane, činjenica je da su se u diskusiji posle referata već pokazala razmimoilaženja, pri čemu se u neslaganju i zaklinjanju na već prevaziđene obrasce naročito isticao najznačajniji slovenački partijski ideolog, Boris Ziherl.²⁰ Naročito mlađa literarna generacija nije bila zadovoljna sa tako malo popuštanja, zahtevajući još više uvažavanja drugačijih pogleda na kulturnu i širu društvenu problematiku.

¹⁸ Gabrič, *Slovenska agitpropovska*, 639-642.

¹⁹ Đilas, *Rise and Fall*, str. 291.

²⁰ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988, 129-133; Gabrič, *Slovenska agitpropovska*, 522-524.

Jasan kulturno-politički prelom doneo je Šesti kongres KP Jugoslavije, novembra 1952. u Zagrebu, kada je partija preimenovana u Savez komunista. U referatima i diskusiji nije bilo ni traga o radu agitpropa; nije ga spominjao ni njegov dotadašnji šef Milovan Đilas. U reorganizaciji partijskog aparata posle kongresa agitprop je bio raspušten jer je u ranijim godinama značio udvajanje aparata vlasti. U novom državnom sistemu, kada je rukovodstvo jugoslovenskih komunista odlučilo da je potrebno razdvojiti partijske organe i organe vlasti, agitprop je izgubio ulogu. Šesti kongres KPJ/SKJ je tako označio oproštaj od tzv. agitpropovske kulturne politike.

Savez komunista je time dokazao da se odriče neposrednog dirigovanja u kulturi, što nikako nije značilo da se odriče uloge vrhovnog arbitra i glavnog idejnog vođe društva. Uz različite poglede na kulturna pitanja između intelektualaca i kulturnih ideologa, promene su donele značajne razlike i među ideoložima. Te razlike su se izrazito ispoljile na konferenciji Milovana Đilasa sa prosvetnim radnicima u Mariboru, 31. oktobra 1953, kojoj je prisustvovao i Boris Ziherl. Đilas je u uvodnom govoru obnovio svoje tadašnje kulturno-političke stavove, naročito istakavši pravo javne polemike i zahtev za priznavanjem stručnosti. Nasuprot njemu, Ziherl je marksizam postavljao iznad drugih pogleda na svet, ne smatrajući ga kao Đilas za jednog od jednakovrednih u polemisanju.²¹

Mada su postojala velika razmimoilaženja sa Đilasom, Ziherl mu se tada nije odlučnije suprotstavljaо, jer je Đilas po partijskoj hijerarhiji još uvek bio iznad njega. Već nekoliko meseci kasnije je bilo drugačije. Posle objave saziva plenuma CK SKJ na kome je razmatran Đilasov slučaj u novinama je objavljen Ziherlov članak u kojem je branio svoje ortodoksne stavove. Istovremeno objavljanje saziva plenuma i Ziherlovog ideološkog članka dalo je njegovim pogledima pečat zvaničnih stavova.²²

Između dve kulturno-političke linije, za koje su se zauzimali Đilas i Ziherl, SKJ je 1954. izabrao drugu, što je u kulturnoj politici predstavljalo korak nazad u odnosu na promene s početka pedesetih godina. Sledeći korak nazad ka partijskom dirigovanju u kulturi je bio osnivanje ideoloških komisija pri centralnim komitetima SK u godinama 1955-56, koje su u mnogo čemu podsećale na nekadašnje agitprope, mada realno nisu imale njihovu moć. Ideološke komisije su, međutim, bile dokaz da još nije došlo vreme za veću slobodu kulturnog stvaralaštva, kojoj su težili umetnici i naučnici.

²¹ ARS, CK ZKS, III, š. 1, Konferenca tov. Milovana Đilasa s prosvetnimi delavci v Mariboru, 31. oktobra 1953.

²² Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana 1995, 31-34.

ALEŠ GABRIČ

CHANGES IN THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY'S CULTURAL AND POLITICAL COURSE FOLLOWING THE CONFLICT WITH THE COMINFORM

Summary

In 1945 the imitation of Soviet models in Yugoslavia spread to the cultural and political sphere. The works of the best known Soviet ideologists and the theory of social realism became dominant. Translations of Soviet literature prevailed, Russian became a mandatory foreign language in schools, while Russian and modern Soviet artistic forms gained supremacy in the Yugoslav theatre and movie production.

The change in the cultural and political course came in 1949, and its consequences were soon felt in the programs of cultural institutions. Yugoslav cultural circles began turning their attention to Western trends. The changes in the cultural domain were formally confirmed at the plenary session of the Yugoslav Communist Party held towards the end of 1949, when Milovan Djilas explained the general turnabout. As a result, professional expertise gained greater importance in the political appraisal of artists and scientists. Individuals whose thoughts veered from official party ideology were thus given the chance to publish their ideas, and although this in no way threatened the acquired privileges of the Marxists it did make room for the expression of different views among the Communist theorists. Djilas was in favor of greater freedom of culture from the influence of politics, while Boris Ziherl was foremost among those who insisted on the need to maintain the inviolability of the Marxist dogma.

Within a few years, however, the Communist elite, fearing that social liberalization might go too far and prove a threat to their monopoly, put a stop to the process of cultural reform. In the sphere of culture the ideas of the hitherto leading theorist Milovan Djilas were substituted by the dogmatic views supported by Boris Ziherl. The Communist Party thus showed that the time had not come yet for free cultural creativity, guided solely by the imagination and the aims of artists and scientists.

VAZDUŠNE OPERACIJE NATO U JUGOSLAVIJI I POSLEDICE¹

ABSTRACT: Rad predstavlja pokušaj da se iz najbliže istorijske perspektive osvetli nekoliko segmenata rata Severnoatlanskog pakta (NATO) protiv Srbije vođenog u periodu 24. mart–10. jun 1999: karakteristični događaji koji su mu prethodili, neki aspekti borbenih dejstava obe strane i posledice, posebno one na oružane snage SR Jugoslavije.²

Prvi konkretni nagoveštaji ratnog sukoba između Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) i zapadnih saveznika došli su sredinom juna, kada je usledila najveća pretnja SRJ: vazdušna vežba „Odlučni soko” (Determined Falcon) nad teritorijom Albanije i Makedonije. Vežba je bila NATO-vo prikazivanje sile kao upozorenje srpskoj strani. Sredina oktobra bila je kulminacija krize za 1998. godinu. Pretnje NATO saveza bile su očigledne jer je na samom vrhuncu krize izvršena koncentracija vazdušnih snaga u Evropi za akciju, a deo u Americi (avioni stelt tehnologije B-2, F-117) stavljeni su u pripravnost. Tenzija je iznenadno spuštena dogовором Holbruk-Milošević o političkom rešenju krize, sredinom oktobra 1998. U njegovom okviru bila je dogovorena i operacija nadgledanja stanja na Kosmetu „Orlovo oko” (Eagle Eye), koju je trebalo da sprovode američke bespilotne letilice operišući iz baze Tasar u Madarskoj, odnosno standardni izviđači tipa U-2.³ Tako je NATO ušao u srpski vazdušni prostor. Na drugoj strani, delovi snaga jugoslovenskog Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane (Korpus PVO, najpre) izvršili su neke pripreme za akciju, manevar određenim snagama i dislokaciju dela logistike.⁴

Ubrzano zatim došlo je do smene načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije (VJ) general-pukovnika Momčila Perišića i šefa Resora Državne bezbednosti MUP-a Srbije Jovice Stanišića (ali i do bukvalnog odlaska sa posla komandanta RV i PVO general-pukovnika Ljubiše Veličkovića, oštrog pobornika konflikta sa NATO). Odlazak ove dvojice ključnih ljudi za bezbednost SRJ u tom trenutku mogao je da izgleda kao uklanjanje onih koji bi sprečili predsednika Miloševića da napravi takav politički dogovor sa zapadom, u kome bi Kosmet bio prepušten Arnautima. Jedno je bilo jasno: ova dvojica visokih funkcionera su znali više nego što je javnosti bilo poznato. Naknadno čitanje delova govora generala Perišića u Gornjem Milanovcu u kojem je „nekim” političarima ukazao da VJ i SRJ ne mogu da ratuju sa celim svetom, svedoči da je general Perišić znao (a verovatno i

¹ Predavanje na tribini Instituta za savremenu istoriju, održano 5. aprila 2000.

² Osnovu teksta čini pisanje domaće dnevne štampe, sem ukoliko je fusnotom drugačije naznačeno. Korišćeni su listovi: *Blic*, *Politika*, *Danas* i *Naša Borba* (ovaj poslednji samo u 1998).

³ Ben Dunnel, *Allied Force*, United States Air Force Yearbook 1999, 11-12.

⁴ Posebno o tome videti dokumentarni film *Za slobodno nebo* u režiji Aleksandra Radića, VFC, Beograd 2000.

Stanišić) da beogradske vlasti imaju namjeru da krenu u sukob sa Severnoatlantskim paktom. Kada se tome doda i izjava generala Klarka, data u Beogradu sredinom novembra 1998., o tome da će sukob na Kosmetu eskalirati za četiri meseca, ostaje da se konstatuje da je raspoloženje obeju strana bilo takvo da je gotovo sigurno vodilo u sukob.

Na drugoj strani, u periodu oktobar 1998 – mart 1999. bezbednost srpske države je opasno narušena prisustvom Kosovske verifikacione misije (KVM) na terenu Kosmeta. Ova misija sa svojim pripadnicima (tačnije, jedan njen deo) uz sve druge zadatke političko-humanitarne prirode, kako se kasnije pokazalo, obavljala je i zadatke obaveštajne prirode: najverovatnije osmatranja pokreta aktivnosti, praćenje frekvencija, utvrđivanja konkretnog stanja na terenu vizuelnim putem, definisanje nacionalne pripadnosti žitelja kosmetskih sela, učvrstila kontakte sa arnautskom gerilom (UČK), a moguće da je jedan svoj deo detaširala u njene redove kao instruktore i/ili dobrovoljce. Ne verujemo da su organi bezbednosti SRJ ostvarili iole ozbiljan uvid u sastav ove grupe, počev od samog Vilijama Vokera, ex-generalata. Bezbednosni sistem SRJ bio je sve samo ne tehnički sposoban da prati ulazak nepoznatih stranaca u zemlju. Od pripadnika KVM nisu traženi detalji biografija, kakvi se traže za obične građane SRJ kada i turistički putuju na Zapad. Ako su ikakvi podaci dobijeni, bile su to samo opskurne marginalnosti ili najobičnije izmišljene biografije.

Naravno, nije samo KVM bila pretnja vojnoj bezbednosti SRJ. Treba dodati odliv najvećeg broja nesrpskih kadrova iz VJ u periodu 1991-93. koji su odneli znanja o onome što je predstavljalo tajnu ove vojske: prisustvo predstavnika UN na aerodromima SRJ 1993-94, aktivnu analitičku delatnost snaga UNPROFOR (1992-95) i potpuno neskrivenu obaveštajnu aktivnost snaga IFOR-SFOR (1995-99), koje su u organizacijskoj strukturi NATO za Evropu. Najvažnije, potvrdu samih Jugoslovena/Srba za prikupljene podatke zapad je dobio podregionalnim sporazumom, NATO je svojim kanalima obezbedio da VJ (i VRS) mora da prijavljuje sve formacijske izmene od majora naviše, da dozvoljava inspekciju svih sastava, daje spiskove svega ofanzivnog naoružanja – jednom rečju da sav svoj raspored prezentira potencijalnim napadačima i njihovim saveznicima. Konačno, bilo je i apsurdnih slučajeva, kao poseta jedne delegacije koja je u komandi 1. armije VJ održala predavanje o humanitarnom pravu. Ostaje za špekulaciju da li je ova grupa oficira imala konkretan zadatak osmatranja objekata. Utvrđivanje liste ciljeva na teritoriji Srbije i Crne Gore bio je duži proces koji je obavljen tokom prethodnih godina. Na taj način su izrađene liste ciljeva za gađanje koje su sadržale detaljne opise, geografske koordinate, rangiranost po značaju (visoka, srednja, niska). Uz upotrebu najsavremenijih oruđa ostvreno je vrlo precizno dejstvo po različitim ciljevima u Srbiji i Crnoj Gori. Detaljno i dugotrajno proučavanje ovog prostora bilo je ključ uspeha vazdušne kampanje, a nikako dejstvo „pete kolone“, „izdajnika“, „lokatora“ kako je to kroz glasine cirkulisalo u ratu kroz srpsku javnost.

U ovakvoj realnosti, kada je neprijatelju bilo nepoznato vrlo malo podataka o VJ i MUP-u Srbije, samo su neozbiljni ili zlonamerni ljudi mogli da razmišljaju o konfrontaciji sa najvećom vojnom mašinerijom. Još gore, SRJ je bila (a i dalje je) pod embargom UN na sve isporuke naoružanja iz inostranstva. I mada je postojala mogućnost da se ilegalnim putevima nabavi štošta za rat, to nije učinjeno. Jedini izuzetak bio je izgleda MUP Srbije, koji je nabavio neku tehniku za svoje potrebe iz inostranstva (npr. helikoptere). Tako je vojska, sa naoružanjem koje je bilo na nivou prethodne decenije, istrošeno u nekoliko ratova, bila na pragu novog rata, sa višestruko nadmoćnjim protivnikom, snabdevenim naoružanjem najnovije generacije.

Borbena dejstva snaga NATO

Rat protiv Srbije iskorišćen je za dalje razvijanje NATO (američkih) vizija ratovanja na početku 21. veka. Definisano američkom vojnom terminologijom čitava operacija spadala je u „Operacije drugačije od ratnih“ (Operations Other Than War), kako to definiše jedan od najnovijih pojmoveva američke strategije. Primjenjena je visoka selektivnost u dejstvima po ciljevima u Srbiji i još više u Crnoj Gori. Ovakav način ratovanja odgovara onome što je u SAD definisano kao „Nacionalna vojna strategija elastičnog i selektivnog angažovanja“ (National military strategy of flexible and selective engagement). U ovakvoj strategiji protivnik se ne posmatra samo kroz snagu vojske, a još manje kroz zbir tenkova, aviona i brodova, već kao sistem izražen u obliku koncentričnih krugova. U centru ovih krugova je državno-političko rukovodstvo protivnika, zatim slede infrastruktura, komunikacije, mediji, stanovništvo i tek na periferiji oružane snage.⁵ U ovakvoj percepciji modernog rata, meta selektivnih vazdušnih dejstava u operaciji „Saveznička snaga“ bili su pre svega objekti infrastrukture, komunikacija i državnih medija. Zato, ne treba se zavaravati jugoslovenskim naknadnim objašnjenjima o malom broju uništenih tenkova od strane NATO, već valja pogledati efekat vazdušnih dejstava po srpskoj vojnoj i civilnoj infrastrukturi. Na drugoj strani, upadljiva je činjenica da su mnogi objekti-ciljevi savezničke avijacije, što su god bili bliži beogradskom režimu (središtu zamislenog koncentričnog kruga), u trenutku pogadanja bili potpuno ispraznjeni. Na taj način, vrlo preciznim pogocima eliminisani su simboli SRJ, dok se sa drugih lokacija njihov rad odvijao nesmetano. To može da svedoči u prilog ciničnih posmatranja NATO-srpskog rata, koja ukazuju na postojanje visoke koordinacije simuliranja rata na obe strane!

Najnoviji NATO-srpski rat 1999. godine otiašao je korak dalje u trendu fikcionalizacije rata i njegovog pretvaranja u opšti virtualni događaj. Činjenica da je rat vođen na način koji je netipičan u ovom prostoru (sem sukoba na Kosmetu, koji je opet bio po modelu već viđenih ratova u bivšoj SFRJ), to jest da nije došlo do kopnenih borbenih kontakata između snaga NATO i SRJ, omogućavala je znatnu fikcionalizaciju rata sa obe strane. U tu svrhu korišćeni su mediji, glasine, ali i pojedina borbena dejstva. Besomučnim protivavionskim dejstvima na NATO avijaciju, koja je letela na bezbednim visinama, stvaran je privid da se SRJ oštro suprotstavlja napadu; zatim, gađani su vitalni ciljevi ove države u kojima po pravilu nije bilo nikog. Na zapadu je slikom i rečju fikcionalizovana „humanitarna katastrofa“ na Kosmetu, zbog koje je opravdana akcija sa dubljim vojno-strateškim smisлом, a za koju se kasnije pokazalo da nije postojala pre 24. marta 1999.

Najveći deo vazdušnih borbenih dejstava po ciljevima u Srbiji u operaciji „Saveznička snaga“ -Allied Force (u domaćoj javnosti vrlo tendenciozno je korišćen termin „Milosrdni andeo“, koji ne odgovara istini, pošto je to bio naziv za operaciju vazdušnog doturanja hrane arnautskom življu koje je prešlo u Albaniju ili Makedoniju) izведен je noću. Izuzetak je Kosmet, koji je od prvih dana rata bio pokrivan dejstvima i danju i noću. Najveća i najspektakularnija dejstva na Beograd izvršena su noću. Uobičajeni ritam bio je jedan napad pre ponoći i jedan u prvim jutarnjim časovima. Bilo je noći i sa po tri napada, ali i onih sa po jednim napadom

⁵ Todor Mirković, *Strategija elastičnog i selektivnog vojnog angažovanja Sjedinjenih Američkih Država, „Vojno delo“* 1/1998, 58-78; Vilijam S. Koen, *Izveštaj o četvorogodišnjem pregledu odbrane SAD, „Vojno delo,“* 3-4 (ratno izdanje), Beograd 1999, 74-174.

ili samo sa naletima bez borbenih dejstava. Dnevni napadi na ciljeve u Srbiji van Kosmeta, (Beograd), intenzivirani su u maju. Krajnje proizvoljna autorova analiza dejstava nad Beogradom pokazuje razmer 8 do 9 noćnih akcija u odnosu na 1 dnevni napad.

Pored bombardovanja i raketiranja NATO avijacija vršila je i probijanje zvučnog zida (danju) nad delovima Srbije. Prva probijanja zvučnog zida početkom maja nad Beogradom i okolinom pokazala su da je psihološki efekat na stanovništvo bio veliki. Poslednjih dvadeset dana operacije probijanja zvučnog zida po danu bila su učestala i kretala su se i do tri dnevno. U tom periodu efekat karakterističnog treska u vazduhu na stanovništvo je izostao, iz prostog privikavanja stanovnika. Evidencija podložna proveri govori da je u 16 dana bilo 28 probijanja zvučnog zida koja su se čula u Beogradu. NATO avijacija je vršila i bacanje letaka. Leci su (nad Beogradom) bacani u više navrata sa izuzetno velikih visina, „usred bela dana“. Nije nam poznato da li je kratkotrajno emitovanje NATO televizijskog programa bilo prenošeno preko aviona specijalizovanih za takve svrhe.

Vojni noviteti

Svakako da moderni (lokalni) ratovi znaju da budu u tesnoj relaciji sa proizvođačima i trgovcima naoružanja. Često su velike korporacije optuživane u javnosti za diskretno podsticanje kriza koje su im iz transakcija oružjem donosile velike profite. U slučaju najveće globalne sile ograničeni ratovi i intervencije služe i za verifikaciju mnogih novih projekata koji tek u ratnim uslovima dokazuju svoju upotrebljivost, odnosno dobijaju signal za proizvodnju u većim serijama. Suprotno tom procesu, sukobi služe za likvidiranje nagomilanih ubojnih sredstava po stokovima, posebno ako su iz serija starijih godišta.

Najreprezentativniji aduti NATO (tačnije američke vojske i vazduhoplovstva) koji predstavljaju primere najnovijeg tehnološkog preseka u vođenju rata svakako su sateliti, avioni stelt tehnologije, avioni-stanice za radarsko osmatranje terena, bespilotne letelice za izviđanje, krstareće rakete i „pametne“ bombe.

Akcija na Srbiju uključila je široku primenu satelita pre svega za izviđanje i snimanje pre a naročito u toku i posle dejstava, a zatim i satelita koji omogućuju satelitsku navigaciju za navođenje „pametnih“ bombi i docnije snalaženje trupa na terenu. Avioni-stanice za radarsko osmatranje vazduha (AWACS), odnosno kopna (JOINT STARS) i bespilotne letelice (UAV) predstavljali su osnov za izviđanje i osmatranje aktivnosti jugoslovenskih trupa i policije sa sigurne distance.

U sklopu operacije Allied Force, američke snage isprobale su po prvi put nekoliko novih oružja u borbenim uslovima. Nevidljivi bombarder B-2 Spirit (Duh) po prvi put je učestvovao u realnim borbenim operacijama. Poletajući iz baze Vajtmen (Whiteman) u Misuriju, dopunjavajući se gorivom u vazduhu, ove crno-tamnosive ptice nevidljive za radare, dejstvovali su preciznim projektilima po srpskim ciljevima u više navrata. Projektili lansirani na srpske ciljeve takođe predstavljaju novost u borbenoj upotrebi: bombe koje se navode na cilj sa isprogramiranim geografskim koordinatama, uz pomoć satelita preko kojih funkcioniše sistem globalnog određivanja pozicija (GPS). Ove bombe-projektili pod nazivom JDAM (Joint Direct Attack Munition) pokazale su u svim ispitivanjima odstupanje od predviđene mete najviše do 10 metara u prečniku cilja, kao i potpunu nezavisnost od meteo uslova. U dejstvima po ciljevima u Srbiji, najpre u Beogradu, ost-

varena je veoma velika preciznost. Ostali tipovi projektila koji su na različite načine debitovali u napadu na Srbiju bili su AGM-142 Raptor, AGM-154 JSOW.⁶

Krstareće rakete - projektili bili su osnov preciznog gađanja ciljeva u gradovima kakav je Beograd. Objekti toplane na Novom Beogradu, zgrade bićeg CK, Jugopetrol na Čukarici i dr. bili su precizno pogađani ovim oružjem koje se na programirani cilj upućuje iz aviona ili sa broda u niskom letu, prateći konfiguraciju terena uz karakteristično šištanje. Popularni „tomahavci“ najmanje su bili „tomahavci“. Naime, to je naziv krstarećeg projektila koji se lansira sa broda. Na ciljeve u Srbiji oni su lansirani prvih dana rata. Najšire upotrebljeni „tomahavci“ bili su AGM-86 C-ALCM, lansirani iz aviona B-52H. U jednom trenutku upotreba ovih projektila bila je toliko uspešna i intenzivna da je vazduhoplovstvo naložilo da se iz stokova aktiviraju AGM-86, kojima su skinute nuklearne bojeve glave i stavljene konvencionalne (otuda C ispred skraćenice ALCM).⁷

Za Srbe najspektakularnije novo sredstvo, u kasnijoj fazi kampanje, svakako su bile „grafitne“ bombe tipa BLU-114. Ovo novo oružje nije registrovano u kata-lozima do upotrebe u Srbiji. Po tipu spada u kasetne bombe sa većom količinom manjih bombica, koje prilikom dejstava na elektroproizvodna postrojenja izaziva ispadanje elektronskog sistema velikih razmara, uz karakterističan beli odblesak vidljiv u širokom prečniku. Osam puta u toku maja NATO je pritisao prekidač za struju u Srbiji, kako je u jednoj prilici prokomentarisao portparol saveza Džejmi Šej.

Na drugoj strani čitava familija laserski vođenih bombi PAVEWAY II/III, zatim protivradarske rakete AGM-88 HARM i kasetne CBU-97 doble su priliku za potvrđivanje svoje uspešnosti u odnosu na dejstva po ciljevima u Republici Srpskoj 1995. Kod laserski vođenih Pejvej bombi smetnje u dejstvima su predstavljali oblaci, zadimljavanja ili loši meteo uslovi, pa su se Britanci žalili na činjenicu da su ponekad vraćali neispaljene bombe u baze. Za noćna borbena dejstva savezničke avijacije, koja su bila stalna karakteristika NATO-srpskog rata, korišćen je masovno LANTRIN sistem za određivanje položaja aviona u odnosu na teren i cilj noću na nekoliko tipova lovaca (F-14, F-15, F-16, F-18) koji su dobili uloge bombardera.⁸

U operaciji nad Srbijom primenjena je i nova „ekspediciona“ formacija američkog vazduhoplovstva. Još tokom oktobra 1998, u jeku najvećih pretnji za pri-menu sile od strane NATO-a protiv SRJ, formirana su četiri ovakva vinga (vazduhoplovna jedinica jačine puka-brigade u američkom vazduhoplovstvu od 40-80 borbenih aviona, ili manje drugih namena). Ove jedinice američkog vazduhoplovstva u Evropi predstavljale su jezgro za prihvatanje borbenih jedinica iz Europe i Amerike za akciju nad Srbijom. Primenom ove formacije, mirnodopska jedinica pretvarala se u veliku operativnu formaciju koja obezbeđuje neku vrstu dejstva avijacije.⁹ Najistaknutiji je bio 31. ekspedicioni ving u Avijanu, u severnoj Italiji, koji je kontrolisao najveći deo borbenih dejstava. U toku borbenih dejstava, zbog velikog priliva avijacije, formirano je još nekoliko sličnih formacija.¹⁰

⁶ Za detalje videti časopise: britanski *Air Forces Monthly (AFM)* brojevi od maja 1999, pa dalje, kao i francuski *Jets* od septembra 1999, nadalje (oba dostupna u beogradskim prodavnicama strane štampe).

⁷ Brad Elward, *Tomahawk Combat aircraft*, Vol 2. no 4, Sept. 1999, 312-316.

⁸ Aleksandar Radić, Milan Micevski, *NATO u agresiji na SR Jugoslaviju*, „Novi glasnik“ 2/99, 83 i dalje.

⁹ Bruce D. Callander, *The New Expeditionary Force*, „Air Force Magazine“, September 11/1998, 54-56.

¹⁰ Dr Riccardo Niccoli, *Aviano Buzzards*, AFM June 1999, 60-64; Randy Jolly, Balkan Debrief no. 1, Combat Aircraft, Vol2, no.8, March -April 2000, 640-647.

Borbena dejstva oružanih snaga SRJ¹¹

Oslonac oružanih snaga SRJ u borbi sa arnautskom gerilom od marta 1998. bili su posebne jedinice MUP-a Srbije, a od juna iste godine i snage VJ, pre svega Prištinski korpus. Do 20. marta 1999. snage MUP-a operisale su u unutrašnjosti Kosmeta, a snage VJ u graničnom pojusu, i tek u posebnim okolnostima unutar Kosmeta. Početak operacije „Saveznička snaga“ uslovio je da se na područje Kosmeta sliju znatna pojačanja VJ, pre svega sa teritorije 3. armije koja pokriva jug Srbije, ali i sa drugih strana. Čest način organizovanja tih snaga bio je u okviru posebno formiranih borbenih grupa. Deo snaga koje su ušle na Kosmet bio je angažovan u borbenim dejstvima protiv arnautske gerile, naročito u podujevskodreničkoj zoni. U kasnijim fazama snage VJ, sem onih na granicama, mahom su vršile obezbeđenje terena i pripremu za očekivani kopneni napad NATO snaga. Taktika disperzije snaga po terenu pokazala se delotvornom u sprečavanju uništenja tehnike i ljudstva, a primenjivana je još više u ostalim delovima zemlje po napuštanju kasarni i drugih stacionarnih objekata.

Glavna borbena dejstva protiv arnautske gerile, ali i neke od akcija usmerenih na njihovo stanovništvo unutar Kosmeta sprovodile su snage MUP-a Srbije. Kako su već više od godinu dana bile u akciji, profesionalne snage MUP-a bile su iskusne i prekaljene u različitim borbama širom Kosmeta. Ove snage, sa dobrim ličnim naoružanjem, imaju karakter lake pešadije u čijoj su pravnji mnogobrojna terenska i laka oklopna vozila. Po mnogo čemu ove snage podsećaju na pandane u Republici Srpskoj – brigadu Panteri ili Specijalnu brigadu MUP RS, a možda još više na različite hrvatske sastave iz vremena aktivnosti ZNG (raznolikost tehnike, bojenje vozila i uniformi u crno, tajnovitost dejstava i subordinacije itd.). Sve to čini da se snagama MUP-a u zapadnoj javnosti daje karakter „paravojnih snaga“.

Mnogi ovdašnji posmatrači rata mogli su da se zapitaju o karakteru borbenih dejstava dok su snage NATO sredinom juna napredovale unutar Kosmeta. U mnogo slučajeva ove snage su susretale grupe gerilaca UČK, pa čak i u području severnog Kosmeta, oko Podujeva. Ta činjenica ostavila je duboku sumnju u efekat dejstava snaga MUP-a i VJ protiv „terorista“ na Kosmetu. Pažljivi čitalac je, ipak, i pored cenzure u srpskoj štampi tokom rata (na primer u Blicu ili Glasu javnosti), mogao da stekne sliku da arnautska gerila nije bila iskorenjena. Pojavljivale su se kratke informacije o njenim dejstvima unutar Kosmeta, mada je u državnim medijima sugerisan uspešan obračun sa „teroristima“.

Ova okolnost, ali i taktika disperzije, učinila je da je najveći deo pripadnika VJ stradao od dejstava arnautske gerile, a ne od intenzivnih avio-dejstava NATO. Kada se dodaju stradali iz 1998., dolazi se do podataka da su u borbenim dejstvima poginula i nestala 1002 pripadnika vojske i policije (od kojih 324 pripadnika MUP-a)¹².

Jugoslovensko vazduhoplovstvo se pokazalo kao potpuno inferiorno u odnosu na snage NATO. Očajnički pokušaj suprotstavljanja lovcima MIG-29, u prvih nekoliko dana, završio se neslavno. NATO je veoma brzo uspeo da uspostavi potpunu prevlast nad nebom Srbije i Crne Gore, što mu je omogućilo da bez veće bojazni vrši operacije sa visina na kojima je artiljerijsko-raketna PVO bila inferi-

¹¹ Za detalje videti list *Vojска* od 26. marta 1999., nadalje.

¹² Prema spomen-knjizici *Junaci otadžbine*, Beograd, koja sadži imena poginulih 2000 pripadnika VJ i MUP-a Srbije.

orna. Kod nas se nikako ne shvata da su saveznici stvorili sistem koji funkcioniše tako da su oni koji su najistureniji u zadatku podržani od velikog broja pratećih komponenti: višestrukog izviđanja, osmatranja, patroliranja, podrške, obezbeđenja itd. U našem slučaju pilot koji se ustremio u nebo bio bi heroj. Ako bi sačuvao glavu, bio bi to odlikovani heroj, a ako bi nastradao, pali heroj. U slučaju saveznika pilot je bio skuplji od najskulje letelice, što pokazuju spektakularni slučajevi spasavanja. U srpskom slučaju i pilot i najsavremeniji avion se smatraju vrlo jeftinim, ako ne i najjeftinijim u lancu funkcionisanja.

Trupna i teritorijalna PVO (kod Kopnene vojske, odnosno kod RV i PVO) istakla se u stvaranju predstave da se pruža ogorčen otpor, posebno u dejstvima nad i oko Beograda. Ipak u dva slučaja stariji raketni sistemi tipa NEVA 250 raketne brigade PVO osvetlali su obraz obarajući jedan F-117A i jedan F-16CG. Jugoslovenska PVO se istakla u dejstvu po niskoletećim ciljevima: krstarećim raketama i bespilotnim letelicama. Dejstva PVO razbila su donekle famu o tome da nije mogućno doskočiti krstarećim projektilima, zato što su teško uočljivi na radarima i lete nisko prateći teren. Jedan deo projektila je bio oboren običnom protivavionskom artiljerijom ili raketnim sistemima koji se lansiraju sa ramena. Ovi poslednji bili su izgleda najopasniji za niskoleteće bespilotne letelice, čiji je značajan broj oboren nad Kosmetom.

Ratna mornarica (RM) bila je gotovo potpuno pasivna. Jedini izuzetak su bila pojedinačna PVO dejstva sa brodova i sa kopna, stražarenje na moru i treniranje živaca na relaciji prema lokalnim crnogorskim vlastima. Udarima saveznika bili su izloženi samo radarski sistemi službe osmatranja, obaveštavanja i javljanja (OSOJ), na nekoliko istaknutih kota duž obale. Tako je to bila jedina, ali svakako jedna od najvažnijih komponenata RM koja je ozbiljno uzdrmana. Bilo kakvo uspešno borbeno dejstvo prema brodovima NATO nije bilo (niti je) mogućno, kada se uzme u obzir struktura obale, tehnološka inferiornost obalskih i brodskih raketnih sistema, odnosno potpuno izbacivanje iz igre avijacije koja je trebalo da podržava udarne pomorske snage. Sklanjajući se od borbenih dejstava mornarica je sačuvala svoje potencijale. Ostaje pitanje kako će politička kriza u Crnoj Gori odraziti na njenu budućnost. Jer, mornarica nema gde da otplovi iz voda i luka u kojima već jeste.

Gubici snaga NATO

Gubici snaga NATO su i pored jugoslovenskih insistiranja simbolični, pogotovo kada se uporede sa veličinom angažovanja avijacije u operaciji. Postoji nekoliko faktora za razumevanje ove činjenice, pre svega višestruka povezanost vazduhoplovnih snaga NATO kroz različite operativne sisteme. Izvođenje bilo kakve borbene misije podrazumeva visoku i temeljnu piramidu svih drugih komponenti, na čijem se čelu nalazi jedinica ili posada koja izvršava borbeni zadatak. Avione koji su imali zadatak da izruče ubojiti tovar u Srbiji, uz uobičajenu lovačku pratnju, pratili su avioni za ometanje radarskih sistema i neutralizaciju jugoslovenske PVO. Ceo vazdušni prostor u kome su se odvijala dejstva nadziran je iz satelita, letećih stanica za rano upozoravanje (AWACS). Borbena dejstva koordinisana su sa letećih komandnih mesta (ABCCC) tako da su sve promene situacije ili opasnosti mogle u toku leta da budu prosleđene pilotima. U širem rejonu van teritorije SRJ tokom borbenih dejstava patrolirale su formacije drugih borbenih aviona, najčešće iz evropskih NATO vazduhoplovstava, spremne da

priskoče u pomoć. Flote vazdušnih tankera bile su takođe uključene u podršku. Na isturenim bazama kakva je ona u Tuzli, u punoj gotovosti nalazili su se timovi zaduženi za borbenu potragu i spasavanje oborenih pilota. Ovi timovi su helikopterima izvršili dve spektakularne akcije spasavanja dva oborena američka pilota u noći 27/28. marta, odnosno 2. maja. Na taj način nije dozvoljeno da se ponove slučajevi iz Republike Srbije: oborenih pa zarobljenih francuskih pilota, odnosno pet-šest dana izgubljenog američkog pilota O-Grejdija. Ovakvi timovi ulivali su sigurnost angažovanim pilotima da u slučaju bilo kakve nezgode njihova sudsibina nije neizvesna. Primenjujući sve mere bezbednosti: let na sigurnim visinama i druge procedure u izvršavanju dejstava, uz činjenicu da je lovačka i raketna PVO jugoslovenske strane bila neutralisana piloti NATO mogli su bezbedno da izvršavaju zadatke¹³.

Saveznički piloti u svojim pripremama posvećivali su najviše pažnje srpskim PVO sistemima koji su im u prethodnim kampanjama u Republici Srbkoj zadavali probleme: sovjetskim (ruskim) pokretnim KUB i prenosivim IGLA. Stariji stacionarni sistem NEVA, koji kao da je bio zapostavljen, ubeležio je (jedina) dva oborena američka borbena aviona nad Srbijom. Najspektakularniji gubitak NATO snaga svakako je oboreni lovac stelt tehnologije F-117A. Taj gubitak je pokazao da se zastarem raketcim sistemima i radarima može u pojedinim slučajevima doskočiti i najsavremenijoj tehnici znatno skupljoj od sredstva koje ga je oborilo. Gubitak jednog „nevidljivog“ aviona imao je pre svega moralno-psihološki značaj za srpsku stranu, koja je njegovo ime gotovo fetišizirala u svojim javnim manifestacijama. Za to vreme dok je slavljen jedan oboren F-117A, svake noći formacije drugih produžavale su svoj posao. Ipak, stručnjaci američkog vazduhoplovstva su bez sumnje izvukli pouke za dalji razvoj ovakve avijacije i načina njene upotrebe¹⁴. Srbima je uglavnom promaklo da je pilot kapetan Zelko spasen posle 6-7 časova skrivanja po sremskoj ravnici. Na taj način Amerikanci (NATO) su demonstrirali da im je od skupog aviona, jedino skuplji njegov pilot. U drugom slučaju, oboren je slikovito iscrtani F-16CG, koji je bio komandni avion 555. skvadrona iz Avijana. U ovom slučaju gubitak je pored materijalnog bio i simboličan.

Planerima i stratezima NATO, a pre svega američke armije, ostalo je za analizu potpuno neuspešno korišćenje borbenih helikoptera tipa AX-64 Apač. Gromoglasno najavljujani na BBC ili SKY kao jedan od presudnih faktora za uništavanje srpskih snaga na Kosmetu, ovi helikopteri su doživeli debakl. Prelet 23 ova helikoptera iz Nemačke u Albaniju detaljno je medijski pokriven, da bi pravi šok izazvao lom jednog od njih po dolasku na aerodrom Rinas kod Tirane. Planirano borbeno dejstvo potpuno je stopirano zbog sledećeg udesa koji se izgleda desio prilikom napada na jednu jugoslovensku karaulu. Ovaj udes doneo je i prve žrtve Amerikancima (NATO-u) pa je jako medijsko svetlo sa „Apača“ brzo sklonjeno. Avijacijski bataljon 1-11 tako je, umesto slave iz sudara sa srpskim tenkovima, zaradio pažnju inspektora američke vojske koji su, verovati je, prišli studiranju udesa koji su neslavno obeležili ovaj deo kampanje¹⁵.

Najveći gubici NATO snagama naneti su u dejstvima jugoslovenske PVO po niskoletećim bespilotnim izvidačkim letelicama UAV (Unmanned Aerial Vehicle). Ovo leteće sredstvo koje je revolucionisalo način prikupljanja podataka o nepri-

¹³ Alan Dawis, *Stealth Down!*, AFM, June 1999, 66-72.

¹⁴ David C. Isby, *US Lessons*, AFM, May 2000, 25-28

¹⁵ Isti. *The AH-64 sits out a war*, AFM April 2000, 60-63.

jatelju iz vazduha doživelo je operativni debi nad Republikom Srpskom, a u ovoj vazdušnoj kampanji upotrebljavano je uglavnom nad Kosmetom radi prikupljanja obaveštajnih podataka o aktivnostima VJ i MUP-a Srbije. Činjenica da UAV leti na nižim visinama od onih predviđenih za siguran let avijacije, bila je presudna za obaranje nekoliko ovakvih američkih, nemačkih i francuskih letelica. Dejstva jugoslovenske PVO po krstarećim raketama ispaljivanim iz aviona tipa C-ALCM-86, odnosno sa brodova TLCM-109 tomahawk pokazala su da gusto raspoređena protivavionska artiljerija kalibra 20-40 m, odnosno rakete ispaljivane sa ramena mogu da doskoče krstarećim raketama u nekim slučajevima. Tako je oboren dvo-cifren broj ovih projektila. Razbijena je svojevrsna fama o dejstvu krstarećih projektila, a gustina jugoslovenske PVO uticala je na to da se među pogodenima nađu i vođene bombe ispaljivane sa aviona. Jugoslovenska strana u više slučajeva nije razlikovala ostatke krstarećih projektila tipa C-ALCM-86, koji izgledaju kao mali avion, od izviđačkih letelica tipa UAV. Takođe, svako (normalno) otpadanje buster motora sa nekih vođenih projektila, odnosno (uobičajeno) odbacivanje dopunskih potkrilnih rezervoara sa borbenih aviona na jugoslovenskoj strani tumačeno je kao obaranje i raspirivalo maštu lokalnih značaca, novinara i konzumenata glasina.

NATO u Srbiji

Po povlačenju snaga VJ i MUP-a Srbije, na Kosmet su ušle kopnene snage NATO, koje su od ranije bile stacionirane u regionu. Radno nazvane KFOR (Kosovo Force) predstavljene su u jugoslovenskim medijima po završetku rata kao snage Ujedinjenih nacija, „međunarodne snage”, „snage zapadnih država”. Amerikanci (padobranci i marinci) bez žurbe, sa svojevrsnom temeljitošću i svim merama bezbednosti. Uz euforičan doček arnautskog stanovništva, naravno. Britanci, hitri da budu prvi i posete svoje kod kuće na sjaj stare imperijalne vojske. Svuda gde je bilo teško, prisutne Gurke očistile su pravce kretanja padobranaca i oklopnika koji su za nekoliko dana opreznog napredovanja prošli celo Kosovo do Podujeva. Nemci, po prvi put u akciji posle 1945, dobili su sektor u kome je prvih dana vladao pravi međuetnički pakao, i gde su se njihovi pedantni i disciplinovani vojnici na kratko susreli sa mnogo problema. Italijani u prostor njihovog tradicionalnog interesa, i sa svim stereotipnim karakteristikama njihove vojske. Konačno, Francuzi koji su dobili najosjetljiviji deo Kosmeta i gde njihovi legionari moraju da glume policajce u sprečavanju uličnih nereda. Za njima su stigli i manji kontingenti drugih NATO saveznika: Španci, Holandani, Belgijanci, Danci, Grci i drugi.

Beogradski režim, ne mogavši nikako da naudi beskompromisnim snagama NATO, ubacio je u igru Ruse. Dok su se zapadnjačke prethodnice oprezno kretale u rubnim oblastima Kosmeta, iz istočne Bosne prešla je u Srbiju jedna jedinica ruske armije iz sastava SFOR-a. Tutnjeći auto putevima svojim šarenim transporterima - točkašima, ustremila se na Kosmet, da bi preuzeila prištinski aerodrom od snaga VJ. Iznenadni manevar, dogovoren na najvišem nivou predsednik SRJ-ruski armijski vrh, na kratko je ustalasao emocije. Međutim, u svetskoj javnosti, u odnosu na NATO, bio je to incident koji je po svemu sudeći mogao da se pretvoriti u sukob. Komandant NATO u Evropi general Klark bio je za oružano sprečavanje nezvanih gostiju, ali u tom trenutku bliži dogadaju komandant KFOR-a britanski general ser Majk Džekson postupio je manirom iskusne imperije. Izbegao je sukob, shvatajući realnost ruske (ne)moći na terenu. Igrajući na kartu prizivanja trećeg svetskog rata beogradski režim je, po ko zna koji put, neočekivano demonstrirao NATO strategima kako vojna situacija na terenu može da se iskomplikuje.¹⁶

¹⁶ Aleksandar Radić, *Vojse na Kosmetu*, Revija 92 - specijalno izdanje, jul 1999. Za detalje o svakom od kontingenata videti britanski časopis *Combat and survival*, od septembra 1999 nadalje (časopis dostupan u beogradskim prodavnicama strane štampe).

Problemi nastali završetkom rata

Odlazak vojske u smislu prebacivanja tehnike, bio je isključivo u Srbiju. Sporazum nije dozvoljavao premeštaj vojne tehnike u Crnu Goru. Prelazak velikog broja jedinica Prištinskog korpusa izazvao je smeštajne teškoće za tehniku i deo ljudstva. Takvi problemi su posebno uvećani time što je vojna infrastruktura na teritoriji 3. armije (Niškog korpusa) posebno bila izložena razaranju. Najveći deo jedinica koje su otišle da pojačaju Prištinski korpus pre ili u toku rata, vratio se u uništene kasarne i objekte. Za njima su došle i jedinice sa Kosmetom.

Dolazak većeg broja pripadnika VJ/MUP-a u Srbiju stvorio je velike egzistencijalne probleme aktivnim vojnim licima čije su porodice bile uhlebljene u varošima na Kosmetu. Slično je i sa stambenim fondom. Razočaranje političkom i materijalnom situacijom učiniće, svakako, da jedan broj pripadnika VJ napasti armijske redove. Nove zakonske uredbe i propisi samo će na papiru i u medijima poboljšati stanje. Neke od tih uredbi, kao što je uredba o sudovima časti za rezervne starešine, legalizuju mogućnost lakšeg obračuna sa onima koji imaju drugačije mišljenje u vojsci. Šta to znači u političkom smislu za režim ne treba mnogo da se govori.

Namenska industrija, kako je eufemistički u Jugoslaviji bila nazvana vojna industrija gotovo da više ne postoji. Sve veće fabrike koje su proizvodile naoružanje za VJ u Srbiji su potpuno izbačene iz upotrebe: Milan Blagojević–Lučani, Crvena zastava–Kragujevac, 14. oktobar–Kruševac, Sloboda–Čačak, Krušik–Valjevo, deo Prve iskre kod Bariča, remontni kapaciteti u TRZ–Čačak itd. Tako je proizvodnja vojnih artikala u Srbiji: municije različitih kalibara, streljačkog naoružanja, lake artiljerije, lakih motornih vozila, hemijskih sredstava itd. do daljeg nemoguća. Obnavljanje proizvodnje u potpuno uništenim objektima nije izgledno u skorije vreme. Deo remontnih kapaciteta takođe je uništen. U takvoj situaciji održavanje borbenih sredstava svešće se na priručno održavanje, često pod otvorenim nebom, snalaženje tehničara i obezbeđivanje rezervnih delova kanibalizacijom sredstava za koja neće biti moguć popravak. Posebno je stradala infrastruktura skladišta: najviše pogonska, zatim ubojna, delom tehnička i interdantska. Razmeštanje uskladištenih vojnih artikala zahtevalo je duži i teži proces vraćanja, često na neprimerene lokacije i objekte.

Infrastruktura vazduhoplovstva je gotovo potpuno uništena. Osam aerodroma (od kojih dva bez avijacije) bili su izloženi razaranju. Jedini koji je ostao neoštećen je aerodrom Kovin sa najstarijom pistom u Srbiji. Na aerodromima gde je bazirala avijacija uništeni su uglavnom svi hangari, kaponiri, komandne zgrade i tornjevi, skladišta goriva i drugog kao i ostali prateći objekti. Piste su bile stalna meta bombardovanja, ali u većem broju slučajeva ta oštećenja su sanirana.

Remontni kapaciteti: vazduhoplovni zavod „Moma Stanojlović“ i preduzeće UTVA su uništeni. Preciznije, uništeni su pogoni u kojima se vršio remont avijacije i zemaljske opreme. Izbacivanje ovih kapaciteta iz upotrebe još u prvoj noći opasan je znak za budućnost tehničke ispravnosti vazduhoplova. Na drugoj strani, RV i PVO se od ranije nalazilo u priličnom tehnološkom zaostatku, jer od 1987. nije nabavljen nijedan vazduhoplov iz inostranstva, a od 1991. ni iz domaćih fab-

rika. Embargo na isporuke naoružanja najviše se osetio u vazduhoplovstvu. Resursi većeg broja vazduhoplova još od sredine 90-ih godina su proređeni, dobar deo lovačke tehnike dočekao je rat u konzervisanom stanju, a veliki broj aviona bio je prizemljen ili isečen prema sporazumima o ograničavanju naoružanja.

Cinici bi rekli da su NATO snage uništavanjem jugoslovenske tehnike dovršile deobni bilans vojne tehnike republika bivše SFPJ. Na ovaj način vazduhoplovstvo Srbije i Crne Gore u mnogome se našlo na nivou koji je po više kriterijuma slabiji nego kod nekih suseda. Pre svega to su materijalna strana, modernost tehnike, praćenje savremenih trendova i oslon na šire savezničke strukture. Jedino što RV PVO ne nedostaje je borbeno i opšteratno iskustvo. Ovakvo stanje u jugoslovenskom vazduhoplovstvu umnogome će uticati i na vazduhoplovstvo u Republici Srpskoj.

Na teritoriji 3. armije vojno-strateški okvir je kritičan, mada za najbliži period izgleda stabilno. Gubitak Kosmeta i sigurnosnih zona oko njega u kojima je zabranjeno baziranje, odnosno letenje snaga VJ učinio je stratešku poziciju Srbije dodatno teškom. Položaj nekoliko okruga na jugu (Vranje, Leskovac i dr.) smanjenjem dubine teritorije se dodatno iskomplikovao. Stroge regulative za upotrebu vazduhoplovstva takođe su opasnost za bezbednost zemlje. Na specifičan način teško je i na severnoj strani. U situaciji kada je teritorija Vojvodine (Novosadski korpus) fizički lako odvojiva od ostatka 1. armije prostim uništavanjem preostalih mostova, postavlja se pitanje kako će se jedinice u ovoj zoni ponašati ukoliko se u budućnosti stekne neka hipotetička invaziona snaga u Mađarskoj, odnosno ako politički događaji na severu Vojvodine krenu neželjenim tokom. Problem komunikacija i snabdevanja ovih snaga, kao i njihovog eventualnog izvlačenja pred neprijateljima ostavlja sumorne vizije.

Strateška perspektiva na terenu 2. armije je najkritičnija. Ukoliko Crna Gora krene putem odvajanja od Srbije, a to je skoro izgledna mogućnost, kojoj je pitanje vreme i tehnički model, sigurno će doći do oružane konfrontacije na relaciji crnogorske vlasti (odnosno MUP i pristalice takvog političkog čina) – VJ (odnosno protivnici odvajanja Crne Gore i pristalice zvaničnog Beograda). Tenzije koje su postojale u Crnoj Gori za vreme rata ukazuju da neprijateljstvo na navedenoj relaciji postoji i da će njihova eskalacija biti izuzetno oštra i violentna. Sumorna su svaka predviđanja, ali su jedinice 2. armije VJ bile više puta tokom rata, (odnosno u decembru 1999. na aerodromu u Golubovci) na ivici da uđu u otvoreni oružan sukob sa snagama MUP-a. U svetu ovakvog stanja treba posmatrati i aktivnost armijske bezbednosti, koja je čini se na terenu Crne Gore najaktivnija. Pre svega, jer MUP Srbije nema mogućnost za toliku infiltraciju u Crnoj Gori, kakvu ima vojna bezbednost. Rasuta po svim jedinicama i komandama ova služba VJ ima ulogu praćenja aktivnosti MUP-a Crne Gore na terenu, zatim lokalnih vlasti odanih legalnoj vlasti u Podgorici i svakako prisluškivanje interesantnih komunikacija vlade i predsednika Đukanovića.

Konačno, dvovekovna vojna arhiva ovog naroda, koja je bila smještena u zgradu Saveznog ministarstva za odbranu, našla se u situaciji da bude izložena pretnji uništenja, što se na sreću nije dogodilo. Prebaziranje golemog fonda ove ustanove na drugu lokaciju izložiće istorijsku građu i dokumenta haosu, nepričerenim uslovima, i što je još gore biće najmanje nekoliko godina van upotrebe. U takvoj realnosti razaranja infrastrukture apsurdno deluju neke procene o uspešnom skrivanju tenkova, topčića i druge tehnike od NATO-a, koje je rezultiralo njihovim slabim procentom uništenja.

Ko je pobednik rata?

Ma kakva stizala objašnjenja i tumačenja VJ je izgubila NATO-srpski rat. Proklamovani cilj: odbrana Kosmeta nije izvršen. Kolike god bile sugerisane priče da snage VJ na Kosmetu pa i drugde nisu pretrpele oštećenja, toliko treba ukazivati da je NATO postigao svoj cilj. Njegove snage nalaze se raspoređene na Kosmetu, što nije slučaj sa snagama ove države. Još gore, u skorijoj budućnosti ne vidi se mogućnost za njihov povratak na prostor Kosmeta. Staro je vojničko pravilo da tamo gde nemaš vojnika (policajca), to nije ni tvoja država. Posleratni trend objašnjenja jugoslovenske taktike u državnim medijima je takav da se u stvari vodio rat za mirovno rešenje, odnosno kasnije objašnjenje da je SRJ branila principe UN, što je svakako absurd, ako ne i notorna glupost. Takođe sugerije se verzija događaja po kojoj se veliča sposobnost snaga VJ i MUP-a na terenu Kosmeta u preživljavanju napada NATO avijacije. Ako je tako i ako su bili mali gubici, zašto se nije nastavilo sa odbranom Kosmeta?

NATO je izašao kao nesumnjivi pobednik iz ove dvoipomesečne kampanje, ispunivši osnovni vojnopolitički zadatak: dislokaciju svojih trupa na Kosmetu ostvarenu uz proterivanje srpskih snaga sa te teritorije, uz simbolične, gotovo nikakve gubitke. Na taj način je još jedna od jugoslovenskih zemalja obuhvaćena direktnim NATO-ovim prisustvom. Obruč oko Srbije se dodatno suzio. Zadatak uništavanja jugoslovenske vojne moći, vazduhoplovstva i infrastrukture je takođe uspešno sproveden. Uključivanje snaga NATO u rešavanje konflikta na Kosmetu 1999, bilo je znatno brže nego u slučaju Bosne i Hercegovine, kada je na taj teren moralo da se „ulazi“ kroz problematične okvire posmatrača EU, snaga UNPROFOR-a, različitih snaga za brza dejstva (RRF). Kohezija saveza u godini jubileja 50-godišnjice je proverena. Tri nove članice: Madarska, Češka i Poljska dobile su priliku da učestvuju u rešavanju jednog kriznog slučaja, a prve dve i da daju svoj vazdušni prostor i baze za dejstvo.

Stabilizujući svoje prisustvo iz dana u dan na Kosmetu, NATO snage ne prestaju da budu pretnja vojnoj bezbednosti ostatku Srbije. Na drugoj strani, predvođen SAD-om NATO je još jednim ratnim iskustvom upotpunio svoju „stratešku pauzu“ u očekivanju protivnika jednak ili približno jednak vojne snage.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ

NATO AIR OPERATIONS AGAINST YUGOSLAVIA AND THEIR CONSEQUENCES

Summary

This essay is the author's integral version of the lecture given at the Institute of Contemporary History, and represents an attempt at clarifying the NATO-Serbian war of 1999 by pointing to some of its characteristic points. Several key events are highlighted, which took place before the outbreak of war in March 1999 but throw light on the events occurring during the war. The combat operations of NATO and the Serbian military and police forces are described, and are illustrated by the most important characteristics of each side's operations. The author mentions the novelties in using military technology seen in this war, and their effect. The losses of the warring sides are compared. In the concluding part of the text the author reviews the problems faced by the military defense of FR Yugoslavia following the end of the war, the effect of the losses sustained on the possibility and speed of repairs and production, and the political aspects of Serbia's relations with Montenegro. Finally, the author attempts to establish a theory different from that generally presented to the Yugoslav public regarding the outcome of the war of 1999, the winning side, and expected future events.

RADNIČKI I SOCIJALISTIČKI POKRET U PIROTSKOM KRAJU DO PRVOG SVETSKOG RATA

ABSTRACT: Tema rada je radnički i socijalistički pokret u pirotском крају до Првог светског рата као и део историје радничког покрета посљедњих десетина прошлог века у Србији. Циљ овог рада, заснованог на извornoj građi i literaturi, јесте да се прикаже развој радничког покрета од општерадничког društva do prerastanja u neodvojivi deo modernog radничког покрета u Србији.

Razvoj radničkog pokreta u Pirotu i pirotском kraju predstavlja deo istorije radničkog pokreta koji se javlja 70-ih godina prošlog veka u Srbiji, a čiji je pokreć bio Svetozar Marković sa svojim saradnicima.¹ Početak organizovanog radničkog pokreta i rađanje proleterske socijalističke partije u Pirotu vezani su za ime Đoke Popovića, krojačkog radnika, koji je početkom ovog veka razvio moderan socijalistički pokret u Pirotu, aktivno stojeći na njegovom čelu sve do svoje smrti.² Prvobitno grupisanje radnika vršeno je najneposrednije. Đoka Popović je prvo zainteresovao Đoku Tošića, krojačkog radnika, koji je kod njega radio, a ovaj je bio u vezi sa Dragutinom Pejićem, mašinskim bravarem, Jeftom Rančićem, krojačem i tako se grupa povećavala, uz povećanje broja knjiga i brošura koje су se kupovale da bi se zatim diskutovalo o njima. Mnogi su dobijali radnički list „Radnik“, „Radnički kalendar“, „Jednakost“. Kružok se postepeno povećavao, uglavnom pristupanjem terzijskih radnika, a propaganda radničkog pokreta širila se po radionicama, kućama, ulicama, u većini slučajeva pojedinačno.³ Rad i napori Đoke Popovića i njegovih drugova brzo su došli do izražaja. Godina dana rada bila je dovoljna da se avgusta 1901. održi prvi veliki sastanak terzijskih radnika na kome se diskutovalo o teškom položaju i socijalnim nedaćama radnika. Tokom cele 1901/2. godine intenzivno se radilo na pripremi proslave Prvog maja, a da bi ona bila što veličanstvenija osnovano je Radničko društvo kako bi se zvanično obeležio početak radničkog pokreta u ovom kraju. Radničko društvo u Pirotu bilo je treće u Srbiji, pored postojećih u Beogradu i Jagodini. Sačuvana su dva člana tadašnjeg pravilnika koji jasno karakterišu zadatak i cilj društva.⁴ Član 2. glasi: „Društvu je cilj da radi na umnom i moralnom unapređenju svojih članova“. U članu 3. govori se o tome kako će se ovaj cilj ostvariti: „a) pripredivanje večernjih i nedeljnih kurseva radi stručnog obrazovanja u njihovim zanatima, kao crtanje, krojenje, rezanje i dr., zatim radi davanja opšteg obrazovanja svojim članovima iz čitanja, pisanja i računanja, iz prirodnih nauka, istorije, trgovačkih nauka, stranih

¹ Dragiša Lapčević, *Istorijski socijalizma u Srbiji*, Beograd 1922, 110, 111; Triša Kaclerović, *Prve samostalne radničke organizacije u Srbiji*, Beograd 1950, 14; Jovan Marjanović, *Nastavak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do Prvog svetskog rata*, Beograd 1958, 48; Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*, Beograd 1928, 49.

² Petar Kozić, *Počeci radničkog pokreta u Pirotu*, Pirot 1957, 21.

³ Isto, 17.

⁴ Pravilnik Radničkog društva čuva se u Muzeju Ponišavlja u Pirotu.

jezika, pevanja i igranja; b) raspravljanje pojedinih pitanja iz radničkog života izuzimajući veru i politiku; c) osnivanje čitaonica i knjižnica; d) priređivanje zabave i društvenih veselja".

Prosvetno radničko društvo formirano je 24. aprila 1902. na zboru kod „Svinjarevog bunara”, a potpisnici ovih pravila bili su pored radnika neke uglednije zanatlige – poslodavci: Đorđe Penčić, terzija, Stamen Igić, obućar, Josif Kartaljević, Dimitrije Panić, krojač, Stojan Živković, abadžija, Đoka Popović, krojački radnik, Jefta Rančić, krojački radnik, Pera Ristić, knjigovezac, Dušan Živković, Sima Mijalković i Milan Stefanović.⁵ Društvo je nepunih mesec dana po osnivanju počelo da organizuje predavanja o stručnim radničkim udruženjima, ekonomskoj borbi radnika, radničkoj solidarnosti.⁶ Posle majskog prevrata radnička klasa Srbije koja je dotadašnjim akcijama, naročito martovskim demonstracijama 1903, dala značajan doprinos borbi protiv autokratskog režima Aleksandra Obrenovića, dobija povoljnije uslove za svoje klasno organizovanje. Maja 1903. formirano je vođstvo Radničkog saveza u Beogradu koje je tokom juna i jula intenzivno radilo na klasnom organizovanju radnika u unutrašnjosti.⁷

Radničko društvo u Pirotu je posle kraćeg prekida koji je trajao do 29. maja 1903. produžilo rad. Kongresu Socijaldemokratske partije 20. jula 1903. prisustvovao je i predsednik Prosvetnog radničkog društva iz Pirotu Nikola Živković, koji je istovremeno predstavljao pirotske socijaliste na kongresu Radničkog saveza. Posle osnivanja Glavnog radničkog saveza i kongresa SSDP Radničko društvo u Pirotu radilo je uglavnom preko starih organizacionih oblika. Razloge za to treba tražiti u tome što je sindikat sada zahtevao borbu protiv eksploracije i maltretiranja od strane poslodavaca, a većina njih je bila potpisnik osnivačkog pravilnika i u tome što prijem u partiju nije dozvoljavan svakome, dok je član Radničkog društva mogao biti svako. Glavni odbor SSDP oštro je osudio ovaj oportunitizam i zahtevao osnivanje partijske organizacije. Osnovana 29. novembra 1903, pirotska partijska organizacija na čelu sa predsednikom Đokom Popovićem, sekretarom Đokom Tošićem i blagajnikom Jeftom Rančićem, brojala je 45 članova, od kojih su dve bile žene. Sindikat je imao 43 člana.⁸

Na pojavu klasne organizacije radnika većina poslodavaca odgovarala je otvoreno neprijateljski. Pored propagande da su socijalisti neradnici i rušioci reda i poretku, dešavalo se da su organizovani radnici izbacivani iz radionica poslodavaca uz pomoć policije. Sa prosečnom zaposlenošću od 163 dana u godini, radnici Pirotu u vreme stvaranja radničkog pokreta živeli su u vrlo nepovoljnim prilikama.⁹ Privreda je u Pirotu još uvek imala sitnosopstvenički karakter, a shvatanja ponikla na toj osnovi formirala su odgovarajući mentalitet kod zanatskog radništva, regрутovanog pretežno iz pauperizovanih seoskih i varoških porodica. Posledica toga je bila relativna preseljenost područja Pirotu, što je poslodavcima omogućilo da vode najbezobzirnu međusobnu konkurenčiju. Poslodavci su putem kredita kod beogradskih kapitalista, imajući jeftinu radnu snagu, mogli da zarađuju za sebe i svoje poverioce, pa se dešavalo da cena proizvoda pirotskih zanatlja bude niža i za 1/3 od cene istih proizvoda u drugim gradovima.¹⁰

⁵ *Radničke novine*, br. 20, 20. jul 1902.

⁶ *Radničke novine*, br. 29, 27. jul 1902.

⁷ *Radničke novine*, br. 13, 5. februar 1903; br. 28, od 2. jul 1903.

⁸ *Radničke novine*, br. 99, 9. februar 1904; br. 102, 18. decembar 1904.

⁹ Dimitrije Tucović, *Pisma sa puta po Srbiji*, Beograd 1949, 15.

¹⁰ Todor Vasić, *Sindikalni pokret u Pirotu*, Pirot 1973, 35.

Radnički pokret u Pirotu dobio je mnogo osnivanjem partiske organizacije; rad je bio intenzivniji, a propaganda na pridobijanju radnika velika. Ubrzo su krajem 1903. godine oformljeni i prvi pododbori sindikata: terzijski, obućarski, kožarsko-prerađivački, krojački, kazandžijski, metalski i platnarski. Prvi je organizovan terzijski pododbor sa predsednikom Ilijom Radovanovićem i sekretarom Todorom Mančićem.¹¹ Od samog osnivanja Radničkog društva organizovani radnici u Pirotu počeli su da zahtevaju od poslodavca da primanje na posao ide preko radničke organizacije. Većina poslodavaca nije se složila sa time zbog čega su pododbori kožarsko-prerađivačkih, obućarskih i terzijskih radnika bojkotom ili štrajkom nastojali da ostvare svoje zahteve. Na području Pirola bojkoti, kao pokušaji usmereni na socijalno-radne ustupke, redaju se tokom cele 1906. godine.¹² Pododbor Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika bojkotovao je 10. jula 1906. radnju Stojadina Jovanovića, obućara i štrajkbrehere: Miodraga Rančića i Jovana Ćirića, obućarske radnike.¹³ Uskoro je između ovog poslodavca i radnika došlo do sporazuma kojim su se radnici vratili na posao pod sledećim uslovima: 1) da poslodavac plaća po tarifi i da obe strane poštuju potpisanoj tarifu; 2) da neorganizovane radnike ne sme primiti niti držati u radnji; 3) da se pogodenim radnicima ne odbija pripadajuća naknada u vreme štrajka. Obavezu je u ime poslodavca potpisao sin Petar Jovanović, a u ime radnika članovi tarifnog odbora Kosta Đorđević, Sima Pejić i Lazar Nešić.¹⁴

Osnovni oblik ekonomске borbe radnika, usmeren na trajno rešavanje sukoba između radnika i poslodavaca, bili su štrajkovi. Talas štrajkova, prema postojećim pisanim podacima, bio je izrazit 1906. i 1907. godine, kada su organizovana dva štrajka obućarskih i jedan terzijskih radnika. Štrajk obućarskih radnika, do kojeg je došlo početkom jula 1906. kao posledica bojkota radnje Stojana Jovanovića, završio se uspešno pod prethodnim uslovima.¹⁵ Mnogo obuhvatniji i dugotrajniji bio je štrajk obućarskih radnika u Pirotu koji je trajao od 24. januara 1906. sve do aprila 1907. Štrajkom je rukovodio pododbor Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika, a veliku solidarnost pokazali su svi obućarski radnici ondašnje Srbije.¹⁶ Marta 1907. zahtevi i upornost radnika su pobedili, pa je deo poslodavaca potpisao tarifu (Tanasije Smiljanić, obućar, Jovan Kokalović, obućar i Vlada Krstić, obućar). U štrajku je učestvovalo 49 radnika i 13 učenika. Oba štrajka obućarskih radnika bila su usmerena na ostvarenje stečenih prava i tarifnih obaveza poslodavaca.¹⁷ U ovom periodu treba istaći štrajk terzijskih i pamuklijaških radnika, jedan od najmasovnijih, usmeren na precizno određivanje radnog vremena i povećanje plata. Štrajk je počeo 26. avgusta 1906., trajao je 39 dana i u njemu je učestvovalo 159 radnika.¹⁸ Poslodavci terzije resili su da slome sindikat terzijskih radnika povozivanjem preko tzv. letećih menica, postavljajući uslov da svi poslodavci otpuste sindikalno organizovane radnike, a ko to ne učini, treba da plati menicu. Dimitrije Tucović u izveštaju o sindikalnom pokretu za 1906. godinu o tome piše Međuna-

¹¹ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija važnih događaja iz radničkog pokreta u Pirotu*, (dalje Hronologija), Pirot 1960, 11.

¹² Todor Vasić, *Sindikalni pokret u Pirotu*, 39.

¹³ *Radničke novine*, br. 87, 20. jul 1906.

¹⁴ P. Kozić, *Počeci radničkog pokreta u Pirotu*, 22.

¹⁵ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 16.

¹⁶ *Isto*, 14.

¹⁷ *Isto*, 17.

¹⁸ Izveštaj Centralne uprave Saveza terzijsko-jorgandžijskih i pamuklijaških radnika u Srbiji o svome radu za 1911, Beograd 1911, 24; P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 17.

rodnom sekretarijatu sindikata: „Gde ova zastarela esnafska organizacija nije mogla pomoći da se za vreme štrajkova održi jednodušnost i upornost u logoru mnogobrojnih sopstvenih radionica, preduzetnici su upotrebljavali jedno sredstvo koje je u Srbiji još novo. Oni su izmenjivali međusobno potpisane menice, tako da bi svaki ko bi bez potpisane većine preduzetnika potpisao radničke zahteve, morao da plati menicu.¹⁹ Iako je otpor poslodavaca bio dobro organizovan, štrajkači nisu poklekli. Preko pododbora terzijsko-jorgandžijskih i pamuklijaških radnika u Pirotu pozvali su sve radnike „ove struke da ne dolaze u Pirot radi traženja posla jer su radnici zbog nasrtaja poslodavaca stupili u štrajk.“²⁰ Ciljevi radnika u ovom štrajku nisu ostvareni, ali su poslodavci, usled velikih gubitaka, počeli ponovo da primaju radnike na posao.

Mada je aktivnost pirotskih socijalista u ovom razdoblju usmerena prvenstveno na formiranje i jačanje strukovnih pododbora, kao i na tarifni i štrajkački pokret, mesno partijsko i sindikalno vođstvo bavilo se i drugim pitanjima, organizujući u isto vreme i niz drugih akcija. Pored nekoliko zborova i konferencija koje je organizovalo mesno socijaldemokratsko vođstvo 1906, treba istaći proslavu Prvog maja koju su „Radničke novine“ iste godine zabeležile sledećim rečima: „...Radnici sa crvenim trakama iskićeni hitaju svojim organizacijama i oko osam časova pre podne krenula je demonstracija ovim redom: grupa dece sa barjačićima²¹, partijska zastava i još tri sindikalne, 4 mesne, partijske organizacije sa upravom 43, pododbor saveza terzijsko-jorgandžijskih pamučnih radnika 110, pododbor krojačkih radnika 51, pododbor metalskih radnika 19, pododbor kožarsko-prerađivačkih radnika 104, pododbor drvodeljskih radnika 12, pododbor mlinarsko-pekarskih radnika 22, pododbor tekstilnih radnika 28, redari po grupi 27, svega 484 sa šest sindikalnih tabli...“²¹

Tokom 1907. SSDP i GRS razvili su široku akciju po pitanju zaštitnog radničkog zakonodavstva i opštег prava glasa nastojeći da mobilisu čitavu radničku klasu za ostvarenje zahteva. Novi projekat Zakona o radnjama, čije su odredbe bile daleko od ostvarenja radničkih zahteva, naišao je na oštro reagovanje radničkih organizacija. Opštjem protestu srpskog radništva pridružio se i proletarijat Pirotu.²² Velikom protesnom zboru, koji je zakazala mesna partijska organizacija, predsedavao je Tanasije Smiljanić, obućarski radnik, a Dragutin Pejić podneo je referat „Radnička klasa i projekt Zakona o radnjama“. U svom kratkom i ubedljivom govoru izneo je svu težinu koju će radnička klasa osetiti ako dozvoli da ovaj projekat postane zakon. Učesnici su upoznati sa rezolucijom Beogradskog radničkog društva koju je zbor sa odobravanjem primio. Posle govora mesnih rukovodilaca, na zahtev zbora doneta je rezolucija protiv predloženog Zakona o radnjama kojom se pirotski socijalisti solidarišu sa zahtevima cele radničke klase.²³ Na trećem kongresu SSDP (5.-6. jula 1905) u izveštaju Glavne partijske uprave konstatovano je da je čitava agitacija SSDP do sada imala „prvenstveno sindikalni karakter“ i istovremeno je kritikovana takva orijentacija kao jednostrana.²⁴ U tim okolnostima još neiskusno vođstvo nije bilo uvek spremno da ostvari jedinstveni otpor

¹⁹ Pedeset godina borbe i rada revolucionarnog sindikalnog pokreta u Srbiji, Beograd 1948, 34 ,40.

²⁰ P. Kozić, D. Ćirić, Hronologija, 24; T. Vasić, n.d. 44.

²¹ Radničke novine, br. 48, 20. april 1906; Videlo, br. 14, 18. april 1906; br. 15, 9. april 1906; Edib Hasanagić, Prvi maj u Srbiji, 1893-1914, Beograd 1954, 263.

²² P. Kozić, D. Ćirić, Hronologija, 18.

²³ Isto, 19.

²⁴ Radnički kalendar za 1905, Beograd 1904, 67; Stenografske beleške Narodne skupštine knj. I, Beograd 1905, 90.

protiv nasrtaja poslodavaca. U bojkote i štrajkove često se ulazilo bez priprema, te su oni završavani neuspehom što je dovodilo do osipanja organizacije i demoralizacije radnika.²⁵ Naročito je snažan pritisak poslodavaca bio 1907. kada se zbog privredne krize veliki broj radnika našao na ulici. Godine 1906. na ime pomoći radnicima štrajkačima izdato je u čitavoj Srbiji 16.000 dinara, a u 1907. suma se popela na 46.000 dinara.²⁶ U toku 1908. mesno partijsko i sindikalno vođstvo ulagalo je više npora da zaustavi započeto osipanje pokreta, jer su se još uvek osećale posledice privredne krize. Rukovodioci partije uviđali su da se širenju partijskih ideja i partijskog programa među masama mora pristupiti organizovanije. Zbog tih razloga (naročito veliku ulogu igralo je lično uputstvo Dimitrija Tucovića i Luke Pavićevića), počelo se sa osnivanjem partijskih organizacija po selima. Pirotska selu su bila pasivna²⁷ a mali broj gazda koncentrisao je imanja. Postoјao je i veliki broj najamnih radnika (argata) koje su gazde eksploratisale na razne načine.²⁸ Zato je pečalbarstvo tih godina u pirotskom okrugu uzelo znatne razmere. „Radničke novine” su objavile: „Kada je posao već bio pri kraju, unutrašnji bugarski komitet, na očigled policije, nareduje da se srpski radnici isele za 24 časa. Napuštajući rad odjedare naši radnici su dobili jedva četvrti deo svoje zarade.”²⁹ Širenju pokreta na selu mnogo su doprineli Dragutin Canić, Svetozar Lazarević i dr. Tako je 1908. stvorena partijska organizacija u Krupcu, koja je imala 16 članova, zatim u Trnjani, 1910. godine osnovana je mesna socijaldemokratska organizacija u selu Gradašnici. U drugim selima stvorene su organizacije po svršetku rata.

Tokom 1909. sindikalni pokret u Pirotu je osetno ojačao (te godine je u Pirotu prodavano 110 primeraka „Radničkih novina”).³⁰ Pored postojećih pododbora, podobor terzijsko-jorgandžijskih i pamuklijaških radnika u Pirotu obnovio je rad, a na kraju godine ukupan broj organizovanih radnika porastao je na 139. Ovaj period karakteriše pojačana veza sa bugarskim sindikalnim pokretom o čemu sveđiči i pismo sekretara bugarskog Glavnog radničkog saveza, Georgi Dimitrova, upućeno sindikalnom veću u Pirotu 1909. povodom jednog slučaja.³¹ Polovinom 1909. kao izaslanik glavne partijske uprave, Pirot je posetio Triša Kaclerović. „Radničke novine” zabeležile su da je „održao konferenciju i jedan zbor koji su bili veoma dobro posećeni.”³²

Početkom 1910. održana je redovna skupština terzijskih, jorgandžijskih i pamuklijaških radnika. Ovaj savez postigao je, kako je rečeno na skupštini, veliki uspeh „, u prošloj godini kako u finansijskom pogledu, tako i broju članova. U savezu je bilo 97 članova iz cele Srbije, a na dan skupštine savez je imao 14

²⁵ T. Vasić, *n. d.*, 41.

²⁶ *Radničke novine*, br. 95, 12. avgust 1908.

²⁷ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 19.

²⁸ T. Vasić, *n. d.*, 91.

²⁹ P. Kozić, *Počeci radničkog pokreta u Pirotu*, 14.

³⁰ *Isto*, 26.

³¹ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 21. - „Pre nedelju dana agenti Jelenko Stanković i Mita Ćirić, izvarali su više od 100 radnika iz Pirotu i okolnih sela i odveli u Bugarsku, kao radnike u šumu braće Balabsova u Rilu. Tamu umesto da seku goru, naterali su ih u reku da rade najopasniji posao. Kad su videli prevaru, jedni radnici istoga dana napuste rad i gladni, bez para, teško dođu natrag u Sofiju-punih 120 km. Mi smo učinili što smo mogli. Dali smo malu materijalnu pomoći i potrebna uputstva. Kad vam ovo saopštavamo dragi drugovi, uvereni smo da ćeće preduzeti potrebne mere da zaštite radnike u buduće od sličnih prevara i nedaća. Kad radnici žele da dodu u Sofiju, treba da se prethodno obrate drugu Randalu Griru, kamenorezačkom radniku. S najtoplijim socijaldemokratskim pozdravom Georgi Dimitrov”.

³² P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 21.

pododbora i povereništvo u unutrašnjosti sa ukupno 219 članova (Beograd 53, a unutrašnjost 166, od kojih je u Pirotu bilo 56)".³³ Na skupštini je analizirano stanje u organizaciji i konstatovani uspesi tarifnih pokreta, kojih je bilo u svim mestima. Ovi pokreti su se završavali skraćivanjem radnog vremena za jedan do dva sata dnevno i povećanjem nadnice za 10 do 15%. Kako je analiza pokazala da je i pored postignutih uspeha mnogo radnika van organizacije, uprave odbora „moraju se statati da razvijaju najpotpuniju agitaciju putem zborova, konferencijski predavanja, agitovati što više za rasturanje socijalističke štampe i knjiga kojima će se radnici terzijski, jorgandžijski i pamuklijaški klasno prosvetiti i ospozobiti za borbu".³⁴

Iz izveštaja sindikalnog veća u Pirotu može se utvrditi stanje radnika u 1910. godini: organizovanih terzijskih radnika 89 +75 (pravnih članova), prerađivačkih 31 +31, čurčija 5 +5, opančara 15 +3, krojača 27+27, pekara 6 +6, kazandžija 2 +2, bravara 3 +3, platnara 2 +2. Organizovanih i pravnih članova bilo je 334, a neorganizovanih 213.³⁵

Socijaldemokratska partija u Pirotu stalno je jačala uprkos tome što se ponekad unutar same organizacije vodila borba protiv oportunističkih i malograđanskih shvatanja. Tako je Đorde Ignjatović, vlasnik i urednik prvog socijalističkog lista u Pirotu „Slobodne reči“ bio isključen iz mesne organizacije socijaldemokratske stranke. List „Slobodna reč“ pojavio se u momentu kada je radnički pokret u Srbiji uzimao puni zamah i kada su socijalističkoj stranci prilazili ljudi raznih zanimanja da materijalno i moralno pomognu sindikat i partiju.³⁶ Zbog materijalnih razloga list je izašao samo dva puta u februaru 1909. sa sadržajem u kojem su branjeni oportunistički stavovi Đordja Ignjatovića.

Pirot je aprila 1911. posetio Luka Pavićević. Prema njegovom opisu Pirot je „varoš gladi“. „U Pirotu nema nijedne dvospratne kuće. Kuće su niske, trošne, najčešće neokrečene i čeramidom pokrivene. Čovek ima utisak da se nalazi u nekoj turskoj kasabi osuđenoj na umiranje i propast, kao da je varoš bede i smrti. Ljudi masovno umiru od gladi. Lažna bankrotstva i kod majstora i kod trgovaca su vrlo česta. Osim ovih izuzetaka svi ostali žive bednim životom, hraneći se hlebom, solju i paprikom“.³⁷

Prva zemaljska konferencija žena socijalista održana je 28. juna 1911. Učestvovala su 22 predstavnika partijskih i sindikalnih organizacija od kojih su bili zastupljeni savezi krojačkih, tekstilnih, knjigovezačkih i tipografskih organizacija. Za sekretara konferencije izabrana je Desanka Milutinović iz Pirotu, koja je kao učiteljica radila u Sukovu.³⁸ Iste godine partijska organizacija SSDP stvorila je fond za kupovinu partijskog doma. Za tu svrhu odštampane su karte za sakupljanje priloga sa likom Đorđa Popovića, na kojima je pisalo „fond socijalističkog doma“.³⁹

U drugoj polovini 1911. rasplamsala se štrajkačka borba terzijskih radnika koji su zahtevali samo 10% povišice za rad na parče. U ovom štrajku terzijski radnici su bili organizovani, pa su ih udruženi poslodavci izbacivali iz radionica. Poslodavci su potpisali menice i kartel, ali im je „teškom mukom pošlo za rukom da nadu 4 štrajkbrehera, zbog toga što je terzijski posao za Pirot naročite vrste,

³³ Radničke novine, br.7, 16. april 1910; br.18, 18. februar 1920; Radoslav Perović, *Prilog bibliografiji radničkog pokreta do 1919*, Beograd 1957, 89.

³⁴ Radničke novine, br. 20, februar 1910.

³⁵ T. Vasić, n.d., 60.

³⁶ Slobodna reč, br. 1 februar 1909.

³⁷ P. Kozic, D. Ćirić, *Hronologija*, 23.

³⁸ Isto, 24; Zanatliski savez, br. 225, 19. oktobar 1911.

³⁹ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija* 24.

odgovara lokalnoj narodnoj nošnji.”⁴⁰ U štrajku je učestvovalo 112 radnika iz 37 radnji, ali je tarifa zaključena sa 25 radnji.

U vreme najvećeg zamaha pokreta 1910-1911. godine mesna partijska organizacija ostvarila je osetan napredak. U ovom periodu pirotski socijalisti počinju sa agitacijom na selu i osnivaju prve seoske organizacije SSDP. Broj članova partije stalno se povećavao.⁴¹

U radničkom pokretu Srbije tokom 1911 intenzivno su sprovedene poslednje pripreme kako bi sve organizacije što spremnije dočekale stupanje na snagu Zakona o radnjama.⁴² Partijskom i sindikalnom vođstvu bilo je jasno da će primena odredaba Zakona o radnjama zavisiti pre svega od toga koliko će organizovani proletarijat biti sposoban da prinudi vlasnike fabrika i radionica na poštovanje zakonskih propisa. Zakon o radnjama došao je posle niza štrajkova u toku 1909. i 1910. Jedna od prvih akcija sprovedenih u vezi sa odredbama ovog zakona bili su izbori za stalne članove Radničke komore Srbije. Za pirotski okrug, sa 96 glasova od 102 glasača, izabran je Milan Mitić, terzijski radnik.⁴³ Zakon o radnjama stupio je na snagu 1. jula 1911. Ubzro se pokazalo da su bile sasvim osnovane pretpostavke partijskog i sindikalnog vođstva o tome da će primena zakonskih odredaba zavisiti od jačine pritiska radničke klase na poslodavce i njihovu vlast. Poslodavci su imali svesrdnu pomoć organa vlasti kada je najveći deo radionica i fabrika ustao protiv zakona.⁴⁴ Prema odluci Glavne partijske uprave mesna organizacija i sindikalno veće SSDP sazvali su 24. jula zbor koji je otvorio M. Milovanović. Dragutin Pejić je „u kratkom argumentisanom govoru izneo predlog radničkog zakonodavstva i osiguranja, dovodeći ga u vezu sa Zakonom o radnjama, ukazujući na neminovnost borbe radničke klase, protiv proždrljive najezde kapitalizma“.⁴⁵ Zbor je doneo sledeću rezoluciju: „1. Izjavljuje se puna gotovost da se pridružimo borbi beogradskog proletarijata kako za odbranu sadašnjeg Zakona o radnjama tako i za izvojevanje punog zaštitnog radničkog zakonodavstva i osiguranja. 2. Protestuje se protiv stvaranja anarhije od strane poslodavaca, ministarstva i policije u zemlji izigravajući Zakon o radnjama i nepoštujući ga. 3. Pozivaju se svi radnici da pristupaju svojim organizacijama...“⁴⁶ Zboru je prisustvovalo 300 ljudi, od kojih 250 radnika. Pored protesta, radnici su počeli da preduzimaju i druge mere. Pošto neki poslodavci nisu hteli da zatvaraju radionice u propisano vreme (12-14 čas.) formirane su grupe koje su u to vreme obilazile varoš i demonstrirale protiv njih. Bilo je slučajeva da neke čurčije nisu htеле da poštuju Zakon o radnjama ostavljajući stanje u svojim radionicama, i pored toga što je propisivano da radionice moraju biti suve, komotne i sa dovoljno svetlosti, da se moraju u toku dana provetrvati i da se u njima ne sme ručavati. U čurčijskim radionicama se između ostalog i spavalо.

Zbog nepoštovanja Zakona o radnjama po pozivu Glavne partijske uprave proletarijat Pirota organizovao je 4. septembra veliku demonstraciju koju je otvorio sekretar partijske organizacije Pavle Krstić. Demonstranti su prolazili kroz varoš i protestovali protiv vlade. Od Tijabarske kapije gde je govorio Milisav

⁴⁰ *Radničke novine*, br. 130, 12. jul 1911; br. 150, 18. jul 1911.

⁴¹ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 25; *Sindikalni pokret u Srbiji 1900-1919*, Beograd 1958, 371; D. Lapčević, *Položaj radničke klase*, 165.

⁴² Triša Kaclerović, *Radničko zakonodavstvo u Srbiji pre Prvog svetskog rata*, Beograd 1952, 6.

⁴³ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 24.

⁴⁴ Triša Kaclerović, *Radničko zakonodavstvu u Srbiji*, 50.

⁴⁵ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 24.

⁴⁶ *Radničke novine*, br. 159, 22. april 1914.

Slavković, došli su na Pazarsku pijacu gde su govorili Đorđe Tošić i Jefta Rančić. U rezoluciji, koju je zbor doneo, zahteva se postavljanje privredne inspekcije koja će kontrolisati sprovođenje zakona, a vradi i njenom ministru stavlja do znanja da se radnička klasa neće smiriti dok joj ne budu ispunjeni zahtevi. Na osnovu izveštaja Radničke komore, u pirotskom okrugu je 21. aprila 1914. izvršena inspekcija nad pojedinim radnjama i preduzećima koja se nisu pridržavala zakona.⁴⁷ Inspekcija je konstatovala da se zakon ne izvršava⁴⁸ „kod Dušana Tomića i Dragutina Ćirića, terzije, gaze se čl. 68, 71 i 72; kod Ante Zlatkovića, terzije, učenik je izjavio da je nekoliko puta tražio svedodžbu da bi se upisao u profesionalnu školu, ali mu je pomenuti poslodavac nije dao; u fabrici crepa Ante Antića i druga, zatečeno je napolju u 7 sati uveče svo radno osoblje na broju 50. Po izjavi samih radnika rad u ovoj fabrići počinje od 4 časa izjutra i traje do 7,5 uveče, samo sa jednim satom odmora za vreme ručka.” Inspekcija je u ovoj fabrići izvršena po drugi put 27. aprila 1914. i tom prilikom zatečeno je na radnom mestu svo osoblje. Za ovo preduzeće radnička inspekcija je konstatovala „da se u njemu pored toga što se ne sprovodi ni jedna zakonska odredba, i sama odeljenja u kojima radnici rade su nezdrava, zaparna i vlažna, a mračnost je tolika da se radnici jedva raspoznavaju”⁴⁹. Iz pisma Dragoljuba Jovanovića „Radničkim novinama” vidi se da je privredna inspekcija oslobođila od kazne svih 70 poslodavaca koji su bili optuženi za gaženje Zakona o radnjama. Isti autor navodi i vrlo teške okolnosti pod kojima se vodila borba, a ima slučajeva da je radni dan iznosio i preko 18 časova „naročito kad se radi o radničkoj omladini, ženskoj i dečjoj radnoj snazi”.⁵⁰

Zakon o radnjama predviđao je obrazovanje sudova dobrih ljudi. Kako je prema uredbi ministra narodne privrede od 21. aprila 1912. te sudove trebalo obrazovati do kraja juna iste godine, u Pirotu su 24. juna za sudije dobrih ljudi izabrani Panta Petrović, obućarski radnik, Petar Petrović, kazandžijski radnik, Milisav Slavković, lončarski radnik i Nikola Zdravković, platnarski radnik.⁵¹ U akcijama koje je organizovalo mesno partizansko vođstvo u borbi za primenu Zakona o radnjama učestvovao je veliki broj pirotskih najamnih radnika. Zato je borba za primenu ovog zakona značila ne samo akciju za ispunjenje konkretnih zakona nego je značajno doprinela razvijanju klasne solidarnosti najamnih radnika. Ovu fazu radničkog pokreta prevashodno karakteriše ofanzivni karakter. Pored protestnih zborova, bojkota i štrajkova, primenjuje se ulične demonstracije kao novo sredstvo u borbi protiv najkrupnijih poslodavaca. Borba za poštovanje Zakona o radnjama na području Pirotu bila je veoma živa i specifična: „Trebalo je voditi borbu za poštovanje tog zakona, jer ni poslodavci niti vlasti nisu imali volju da se Zakon uvede u život... I kod nas poslodavci naviknuti na neograničeno radno vreme koje se za vreme sezone protezalo do 16 časova dnevno, nisu imali volju da vreme rada skrate na 10 sati, kao i to da svoga radnika osiguraju radi pomoći u slučaju bolesti, jer su pored plate radnika veći deo uloga morali platiti... Mnogi su radnici i sami išli na to da izbegnu upis na osiguranje, jer jedan deo uplate snosili su radnici. Trebalо je mnogo rada i ubedivanja kod radnika da bi se osigurali”⁵².

⁴⁷ T. Kaclerović, n.d., 28.

⁴⁸ *Radničke novine*, br. 99, 29. april 1914.

⁴⁹ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 24.

⁵⁰ *Raničke novine*, br. 128, 3. maj 1914.

⁵¹ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 28.

⁵² T. Vasić, *Sindikalni pokret u Pirotu*, 50.

Početkom Balkanskih ratova partijski i sindikalni rad skoro u čitavoj zemlji zamire. Rat je ne samo doneo nedaće mobilisanim radnicima na frontu nego je još više pogoršao inače težak život njihovih porodica, kojima je mala novčana pomoć od opštine bila jedini izvor prihoda. Kako je većina radnika bila mobilisana, varoške gazde su preduzimale sve da se ukine najveći deo tekovina koje su radnici u toku višegodišnje borbe bili izvojevali. Ipak, partijska organizacija je i pored odsustva funkcionera nastavila rad. Održano je više sastanaka na kojima se govorilo o uzrocima i posledicama rata. S obzirom na prilike u kojima se partija nalazila, rešeno je da se prvomajska proslava održi bez uobičajenih demonstracija. Na zboru u lokalnu kod Voje Pavlovića bilo je prisutno 300 učesnika, među kojima i dosta vojnika. Usled ratne situacije bitno su pogoršane zdravstvene prilike u Pirotu, a pojavila se i epidemija kolere. Prema podacima koje je sekretar partijske organizacije u Pirotu poslao redakciji „Radničkih novina”, od „kolere je bolovalo oko 60, umrlo oko 40, a boluje još 10 do 15 lica”.⁵³

Posle višemesecne stagnacije, decembra 1913. čine se prvi pokušaji oživljavanja partijskog i sindikalnog rada. Polovinom decembra održana je zajednička sednica partijske uprave i sindikalnog veća na kojoj je utvrđen plan rada. Partija je sazvala zbor na kome je trebalo da budu istaknute kandidature za sledeće opštinske izbore. Zbor je predloženu kandidaturu partijske uprave primio sa velikim oduševljenjem, a potom je izaslanik Glavne partijske uprave, Bračinac, govorio o političkoj situaciji posle rata i zadacima socijalne demokratije u odnosu prema „komunalnoj politici” građanskih partija.⁵⁴

Tokom oktobra prvi su obnovili rad krojački i kožarski pododbor, zatim metalски, terzijski, čurčijski, drvodeljski. Na prvomajskoj proslavi 1914. mesna organizacija SSDP okupila je preko 1000 ljudi. Na zborovima su govorili Đoka Tošić, Dragutin Pejić i Milisav Slavković, tražeći međunarodni mir, balkansku federaciju i opšte pravo glasa.⁵⁵ Proslavi su se pridružile dve seoske partijske organizacije, krupačka i izvorska, kao i trnjansko partijsko povereništvo. I pored nezavidne situacije posle Balkanskih ratova i nastojanja poslodavaca da ovakvo stanje zadrže, osnove koje su pokretu postavljene prvih godina omogućile su relativno brzu obnovu i aktivnost klasnog pokreta najamnog radništva.⁵⁶

Radnički pokret u Pirotu u periodu do Prvog svetskog rata, kao i u većini varoši unutrašnje Srbije, razvijao se u industrijski nerazvijenoj sredini. Ta je okolnost uticala na njegov karakter, razvoj i rezultate. U toj pretežno zanatsko-trgovačkoj sredini, u kojoj se novac još uvek radije davao na zajam uz zelenički interes nego što se ulagao u preduzeća, ispoljile su se sve očiglednije posledice dejstva zakona rastuće kapitalističke privrede i sloma tradicije. Iako je do kraja Prvog svetskog rata osnovnu masu radničke organizacije činilo zanatsko radništvo, od samog početka uključeno u opšti socijalistički pokret srpskog proletarijata, radnički pokret u Pirotu je brzo prerastao fazu opšteradničkog društva i po organizacijama i ciljevima postajao deo modernog radničkog pokreta u Srbiji.

⁵³ *Radničke novine*, br. 186, 9. septembar 1913.

⁵⁴ P. Kozić, D. Ćirić, *Hronologija*, 28.

⁵⁵ *Radničke novine*, br. 91-109, od IV-10, maj-1914; *Tipografski glasnik*, br. 4, 18. april 1914; Edib Hasanagić, *Prvi maj u Srbiji* 1894-1914, 263.

⁵⁶ *Radničke novine*, br. 199, 29. april 1914.

BORISLAVA LILIĆ

THE LABOR AND SOCIALIST MOVEMENT IN THE PIROT REGION PRIOR TO WORLD WAR ONE

Summary

In the period prior to World War One, the labor movement in Pirot, as in most other Serbian provincial areas, made progress in an industrially underdeveloped environment. These circumstances influenced the character of the movement, its development, and accomplishments. In this environment, still largely dependent on crafts and trade, in which money was still loaned at extortionate interest rates rather than being invested in companies, the consequences of the laws of a growing capitalist trade and the disintegration of old traditions became increasingly obvious. Despite the fact that the labor organization was primarily made up of craftsmen, involved from the very beginning in the general socialist movement of the Serb proletariat, the labor movement in Pirot soon surpassed its phase of labor society and soon became part of Serbia's modern labor movement.

OSVRTI

SVETLANA POPOVIĆ, diplomirani istoričar
Beograd, Radovana Simića - Cige br. 4

„ISTORIJA 20. Veka” 1983-1992 ANALIZA SADRŽAJA

ABSTRACT: Rad predstavlja analizu sadržaja „Istorije 20. veka” od prvog broja časopisa koji je izšao 1983. pa do 1992. U tekstu se govori o početima časopisa, autorima i hronološkim periodima. Naročita pažnja posvećena je temama o kojima se najčešće pisalo, tabu temama, kritikama i polemikama. Analizirana je sloboda izražavanja u časopisu, postojanje cenzure i autocenzure. Rad je napisan na osnovu pregleda tekstova objavljenih u „Istoriji 20. veka” od 1983. do 1992. i relevantne literature o razvoju jugoslovenske istoriografije u drugoj polovini 20. veka.

Ideja o pokretanju „Istorije 20. veka” javlja se 1978. godine, ali je zbog finansijskih razloga pokretanje časopisa odloženo. Inicijativa je obnovljena decembra 1981. Časopis je svojim izgledom i kvalitetom sadržaja trebalo da teži evropskim standardima. „Istorija 20. veka” trebalo je da se bavi ključnim pitanjima naše prošlosti, od kojih su mnoga ponovo postala aktuelna, ali uz kritički pristup prethodnim rezultatima istoriografije. Krajem decembra 1981. formiran je Inicijativni odbor za pokretanje časopisa u čiji sastav su ušli: Draga Vuksanović - Anić, Slavoljub Cvetković, Branislav Gligorijević, Smiljana Đurović, Toma Milenković, Miroslav Vasić i Nikola B. Popović. Inicijativni odbor je 2. marta 1982. odredio naslov časopisa „Istorija 20. veka”, ritam izlaženja, pismo na kojem će se štampati, obim, stalne i povremene rubrike i predložio da se izaberu glavni i odgovorni urednik, Uređivački odbor i Izdavački savet. Početkom aprila 1982. Radnički savet Instituta za savremenu istoriju imenovao je Nikolu B. Popovića za glavnog i odgovornog urednika i sedam članova Uređivačkog odbora. Akt o osnivanju časopisa i prijava o osnivanju i upisu u registar podneti su Republičkom komitetu za informacije SR Srbije 23. maja 1983. U oktobru te godine pojavio se prvi broj časopisa.¹

Od 1983. do 1992. godine nekoliko puta se menjao glavni i odgovorni urednik časopisa kao i Uređivački odbor. Od prvog broja za 1983. do drugog broja za 1987. glavni i odgovorni urednik bio je Nikola B. Popović. Od dvobroja za 1988. do dvobroja za 1991. glavni urednik je bio Branislav Gligorijević, a od dvobroja za 1992. uređivanje časopisa nastavila je Smiljana Đurović. U prvom Uređivačkom odboru bili su: Živko Avramovski, Toma Milenković, Slobodan D. Milošević, Nikola B. Popović, Milan Ristović (sekretar), Todor Stojkov i Miroslav Vasić. U Uređivački odbor od broja jedan za 1985. ulazi Smiljana Đurović pošto je Todor Stojkov u međuvremenu preminuo. Pored Branislava Gligorijevića kao glavnog urednika, drugi Uređivački odbor od dvobroja 1-2 za 1988. čine: Stojan Kesić, Mira Radivojević (sekretar), Đoko Tripković, Milan Vesović, Momčilo Zečević i Nikola Živković. Uređivanje časopisa od broja 1-2 za 1992. preuzima novi Uređivački

¹ Milan Vesović, *Petnaest godina časopisa „Istorija 20. veka” (1983 – 1997)*, „Istorija 20. veka”, br. 2/1987, Beograd 1987, 212.

odbor u sastavu Smiljana Đurović (glavni i odgovorni urednik), Đuro Kovačević, Momčilo Pavlović, Branko Petranović, Mira Radojević (sekretar), Đorđe Stanković i Milan Vesović. Svaki uređivački odbor činili su naučni radnici Instituta za savremenu istoriju, profesori univerziteta i naučni radnici iz drugih naučnih institucija koje se bave savremenom istorijom.²

Autori

Časopis „Istorija 20. veka” okupio je veliki broj istoričara, ali i stvaralaca iz drugih oblasti. Bio je otvoren za autore iz Jugoslavije (avnojevske i sadašnje) i inostranstva. Od prvog broja za 1983. godinu, pa do dvobroja za 1992, radove je objavilo 115 autora i to: 37 saradnika Instituta za savremenu istoriju (32,17% od ukupnog broja autora bili su naučni radnici ISI-ja) i 78 van njegovog sastava (67,83%), od kojih stranih (ili 8,69%).

U časopisu je od 1983. do 1992. godine 11 autora objavilo 243 bibliografske jedinice u sledećim rubrikama: rasprave i članci 63, prilozi 25, kritike i prikazi 88, dokumenti 14, osvrти 26, polemike 2, bibliografije 6, naučni skupovi 3.

Štampani su radovi akademika, profesora univerziteta, istoričara, novinara i drugih. Značajan doprinos dali su naučni radnici iz drugih institucija koje se bave savremenom istorijom, kao što su Balkanološki institut SANU, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije (danas Institut za noviju istoriju Srbije), Institut za međunarodni radnički pokret (sada Institut za evropske studije), Vojnoistorijski institut, Zavod za proučavanje kulturnog razvijanja, Institut društvenih nauka, Arhiv Jugoslavije i drugi.

Pored istoričara starije generacije, „Istorija 20. veka” okuplja mnoge autore srednje i mlađe generacije, koji otvaraju neke stare-nove (prisutne i do tada često zaobilazene) teme ili ih obrađuju na drugačiji način. Vremenom se broj mlađih istoričara čiji radovi izlaze u časopisu povećavao. Neki od autora starije generacije koji su svojim stvaralaštvom obogatili stranice „Istorije 20. veka” jesu opštepriznata imena jugoslovenske i srpske istoriografije. Radove u časopisu objavili su Vasa Čubrilović, Bogumil Hrabak, Dragoljub Živojinović, Branko Petranović, Vuk Vinaver, Branislav Gligorijević, Slobodan D. Milošević, Nikola B. Popović, Živko Avramovski, Venceslav Glišić, Milan Vesović, Nikola Živković, Slavoljub Cvetković, Dušan Lukač, Enes Milak, Momčilo Zečević, Toma Milenković, Smiljana Đurović i dr. Od mlađih autora zapaženo mesto zauzimaju Milan Ristović, Dragica Mugoša, Jadranka Jovanović, Ljubodrag Dimić, Mira Radojević, Ubavka Ostojić-Fejić, Kosta Nikolić, Predrag Marković i drugi.

„Istorija 20. veka” od 1983. do 1992. donosi članke, priloge, osvrte, prikaze stranih autora. To su: Ma Sipu iz Instituta za svetsku istoriju u Pekingu, J. Kren, H. Mejdrova, Zdenek Sládek, Ladislav Deák iz Češke, Žorž P. Santuš Karvalju iz Portugalije, Vladimir Claude Fišer, professeur associe d’historie contemporaine Université de Strasbourg et professor of Contemporary European Studies, Post-

² Do 1992. za deset godina izlaženja, pojavilo se 13 svezaka i to šest brojeva i sedam dvobroja. Tiraž časopisa kretao se od 1000 do 500 primeraka: od 1983. do kraja 1990. bio je 1000 primeraka osim broja 2 i dvobroja 1-2 za 1984. kada je iznosio 1500 primeraka. Od 1991. tiraž je smanjen na 500 primeraka. Obima je oko 200 strana. Klasifikacija po UDK, koja je zastupljena od prvog broja, rađena je u Narodnoj biblioteci Srbije. Zbog kvaliteta sadržaja i primene međunarodnih standarda, časopis je uvršten u prvu kategoriju ovakvih publikacija. U prvom periodu izlaženja imao je između 200 i 300 preplatnika, od kojih je bilo više od 100 stranih. Časopis je štampan latiničkim pismom. Lektor je Branka Kosanović, prevodilac rezimea na engleski jezik Vesna Kordić, a grafičko rešenje korica dao je Milan Ristović.

mouth Polytechnic (G.B.), Linda Killen sa Redford University, Virginia, SAD, L. J. Gibijanski - Institut za slovenska istraživanja i balkanistiku – Akademija nauka SSSR, Moskva i O. N. Rešetnjikova – Istorijski institut SSSR-a.

Najveći broj članaka, rasprava i priloga napisali su domaći autori (82 rada od ukupno 88, što je 93,18%), dok je šest naučnih radova (6,82%) delo stranih autora. Pored prikaza knjiga domaćih autora iz tekuće izdavačke produkcije, štampani su i prikazi knjiga autora iz inostranstva, zbornika istorijskih radova, zbornika dokumentata i naučnih skupova.

Broj prikaza knjiga domaćih i stranih autora, od br. 1/1983. do 1-2/1992.

Broj časopisa	Broj prikaza knjiga domaćih autora	Broj prikaza knjiga stranih autora	Broj prikaza zbornika radova i dokumenata	Broj prikaza naučnih skupova
1/1983	2	1	4	1
2/1983	1	2	1	-
1-2/1984	3	2	2	1
1/1985	3	1	3	-
2/1985	7	-	-	-
1-2/1986	6	-	2	-
1/1987	3	1	2	-
2/1987	4	1	-	-
1-2/1988	4	-	-	2
1-2/1989	7	-	2	-
1-2/1990	5	2	2	2
1-2/1991	8	-	-	1
1-2/1992	-	-	-	-
UKUPNO	53	10	18	7

Najveći je broj prikaza knjiga domaćih autora (53), dok su od stranih najčešće izlazili prikazi dela ruskih (6) i francuskih autora (2). Dakle, od ukupno 88 prikaza, 60,23% su prikazi knjiga domaćih autora, 11,36% prikazi knjiga stranih autora, 20,45% prikazi zbornika radova i dokumenata i 7,95% prikazi naučnih skupova.

Težnja istorijske nauke da u svojim istraživanjima koristi rezultate i drugih naučnih disciplina (prava, sociologije, psihologije, geografije, medicine) našla je svoj izraz i na stranicama „Istorijski institut SSSR-a“. Štampani su radovi autora sa Instituta za uporedno pravo, Instituta društvenih nauka, Instituta za neuropsihijatriju za decu i omladinu,³ Zavoda za proučavanje kulturnog razvijanja, Prirodno-matematičkog fakulteta.

Tematika

Časopis „Istorijski institut SSSR-a“ uglavnom se ograničava na ona dešavanja i procese koji potresaju Jugoslaviju i Balkan. Predmet njegovog interesovanja je istorija

³ Vojislav Koštunica, Kosta Čavoski, *Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije 1944-1949*, „Istorijski institut SSSR-a“, 1/1983; Žarko Martinović, *Primena psiholoanalize u istoriografiji*, „Istorijski institut SSSR-a“, 1-2/1984; Trivo Indić, *Španski socijalistički pokret i gradanski rat 1936-1939*, „Istorijski institut SSSR-a“, 1/1987; Jovan Milić, Milena Spasovski, *Političko-geografske karakteristike, značaj i problemi Balkana s posebnim osvrtom na srpski etnički prostor*, „Istorijski institut SSSR-a“, 1-2/1992.

Jugoslavije, od njenog nastanka do devedesetih godina, ali i neki međunarodni događaji, procesi, pojave koji su uticali na ceo svet, a bili uglavnom vezani, ili su se odrazili i na zbivanja u Jugoslaviji.

Može se zapaziti nekoliko vremenskih perioda kojima su posvećeni tekstovi publikovani u časopisu:

- period od početka 20. veka do Prvog svetskog rata;
- period Prvog svetskog rata;
- period 1918-1941 (od stvaranja Jugoslavije do 1941);
- period Drugog svetskog rata;
- period posle Drugog svetskog rata.

Manji broj radova obrađuje teme vezane za period od početka 20. veka do Prvog svetskog rata (1 članak i 2 prikaza). Vremenu Prvog svetskog rata posvećeno je 9 tekstova od čega 3 originalna naučna rada i 6 prikaza (oko 4% od ukupnog broja objavljenih radova). Najveće interesovanje časopisa je za period od stvaranja Jugoslavije 1918. godine. Periodu između dva svetska rata, u kome svoj nastanak, razvoj i slom doživljava Kraljevina Jugoslavija, posvećen je veliki broj tekstova, oko 80 (33, 33% od ukupnog broja), od čega najveći broj čine članci, naučni prilozi i prikazi knjiga koje se bave ovim vremenskim razdobljem.

Pored tema vezanih za međuratni period, u žiži interesovanja su i događaji iz Drugog svetskog rata, koji je tema 70 radova (20,17%) od čega 20 članaka i naučnih priloga i 8 prikaza. Većina ovih radova govori o ratu na tlu Jugoslavije.

Periodu socijalističke Jugoslavije od 1945. do njenog raspada 1991. godine posvećeno je 30 tekstova (12,50%) – 20 se odnosi na spoljнополитичka pitanja i unutrašnji razvoj zemlje, dok je manji broj posvećen globalnim, međunarodnim problemima. Najveći broj priloga o ovom periodu odnosi se na prvi desetak godina posle Drugog svetskog rata (1945-1955), dok mali broj radova obrađuje period posle 1955. godine.

Od ukupnog broja radova štampanih u rubrici Rasprave i članci najveći procenat, 49,21%, čine tekstovi o međuratnom periodu, dok se Drugim svetskim ratom bavi 25,40%, a periodom posle Drugog svetskog rata 22,22% naučnih radova. Najveći je procenat prikaza knjiga koje za temu imaju period Drugog svetskog rata – 32,34%, a 25,00% su prikazi knjiga koje obrađuju međuratni period, dok se 10,29% prikaza bavi periodom od 1945. godine.

Autori se, ponekad, u razmatranju nekih pitanja iz prošlosti osvrnu i na savremena zbivanja pišući o nekim značajnim aktuelnim problemima. Ipak, može se zaključiti da radovi publikovani u časopisu najviše obrađuju prvu polovinu 20. veka, tačnije period 1918–1953. Dakle, u centru njihovog interesovanja je četrdesetak godina jugoslovenske istorije.

Prvi brojevi časopisa najviše publikuju priloge iz međuratnog perioda, a dominira i problematika iz vremena Drugog svetskog rata. Najveći broj radova posvećenih međuratnom razdoblju je izšao u broju 1-2/1989 (9) od ukupno 20. Broj -2 za 1991, koji donosi niz osvrta vezanih za kontroverznu 1941. godinu, objavljuje najveći broj radova za period Drugog svetskog rata (15) što je više od polovine ukupnog broja. Tokom vremena u većem broju javljaju se i tekstovi o posleratnom razdoblju, ali uglavnom je reč o periodu 1945 – 1955. Najveći broj priloga o ovom periodu zastupljen je u broju 1 za 1985. godinu (5).

Pored težnje da naučni radovi i drugi prilozi budu što kvalitetniji, primetno je i nastojanje da se njima u svakom broju pokrije ceo period kojim se časopis bavi.

Teme o kojima se najčešće pisalo

Teme radova u „Istorijski 20. veka“ uglavnom se poklapaju sa problematikom koju proučava Institut za savremenu istoriju. To je prvenstveno istorija Jugoslavije od stvaranja 1918. do naših dana, te je i najveći broj tekstova posvećen njoj (52 originalna naučna rada i 66 prikaza što je 67, 04% od ukupnog broja članaka, priloga i prikaza objavljenih u časopisu). Manji broj tekstova bavi se opštom istorijom i međunarodnim odnosima (10 članaka i naučnih priloga i 14 prikaza).

U svim brojevima se nastojalo da budu zastupljeni svi periodi i tematika kojima se časopis bavi, iako to nije bilo uvek moguće. Jedini broj koji je u celini posvećen jednoj temi je dvobroj za 1992. čiji sadržaj čine radovi o granicama Jugoslavije od 1918. do 1992. godine (13 članaka, 1 rasprava, 6 priloga za istoriju istoriografije o granicama). Broj 1-2 za 1991. u rubrici Osvrti doneo je skraćene verzije saopštenja saradnika Instituta za savremenu istoriju sa naučnog skupa „Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1941. godine“, održanog 1-2. jula 1991. u Beogradu. Oni se uglavnom bave kontroverzama o 1941. godini. Ostali deo ovog broja ispunjavaju radovi u stalnim rubrikama.

Predmet interesovanja manjeg broja tekstova u časopisu je Srbija u Prvom svetskom ratu. Vojne operacije 1914. i 1915. godine (Kolubarska bitka), ratni ciljevi Srbije 1917, probor Solunskog fronta neke su od tema zastupljenih u „Istorijski 20. veka“ kroz članke, naučne priloge, prikaze i dokumenta. Dva naučna priloga Ubavke Ostojić-Fejić prikazuju stav britanskih istoričara, eksperata za jugoistočnu Evropu, prema problemu Makedonije i jadranskom pitanju 1914-1915. kao i zvaničnu politiku britanskih vladajućih krugova i stav javnog mnenja prema Srbiji početkom Prvog svetskog rata.⁴

Kraljevina Jugoslavija od 1918. do 1941. u centru je interesovanja časopisa. Najveći broj tekstova odnosi se na unutrašnji život Kraljevine (oko 30), ali i na njene odnose sa drugi državama, spoljnu politiku i međunarodnu problematiku (7). Pažnja je posvećena društvenim i političkim prilikama u Kraljevini Jugoslaviji, strukturi državne vlasti, državnom i društvenom uređenju, političkim partijama, parlamentarizmu, političkim borbama, skupštinskim izborima, građanskoj opoziciji itd. Značajno mesto zauzimaju radovi o delovanju KPJ i razvoju radničkog pokreta, odnosu KPJ i Kominterne (oko 25 članaka, priloga, prikaza i drugih tekstova). Akcenat je na političkoj i diplomatskoj istoriji, ali se pažnja posvećuje i privrednim temama, ekonomskim pitanjima, trgovinskoj politici, razvoju industrije, kulturi.

Pored Kraljevine Jugoslavije glavna tema je Drugi svetski rat. Dominantno mesto zauzimaju raznovrsni radovi posvećeni NOR-u i revoluciji. To su pretežno tekstovi o vojnim operacijama, vojnim formacijama (NOV i PO), narodnoj vlasti (NOO), koncentracionim logorima, spoljnopolitičkim pitanjima, odnosima sa saveznicima, privredi i kulturi.

Najveći broj radova za period posle Drugog svetskog rata ima za temu socijalističku Jugoslaviju, i to prvi desetak godina njenog postojanja. Uglavnom se obraduje njena spoljna politika (11 radova), a u manjem broju slučajeva, unutrašnji razvoj (8). Glavne teme su jugoslovenska 1948, dakle odnosi Jugoslavije i SSSR-a, stav Zapada prema ovom problemu (SAD i Velike Britanije), Jugoslavija u OUN, bugarsko-jugoslovenski pregovori o federaciji i druge.

⁴ Ubavka Ostojić-Fejić, *Britanski istoričari i makedonsko pitanje 194-1915*, „Istorijski 20. veka“, 1/1983, Beograd 1983, 117-125; Ubavka Ostojić-Fejić, *Britanski istoričari i jadransko pitanje 1914-1915*; „Istorijski 20. veka“, 1-2/1984, Beograd 1984, 113-124.

Broj radova sa temom Kraljevina Jugoslavija, KPJ, NOR i revolucija (razni aspekti), Jugoslavija posle Drugog svetskog rata od broja 1/1983. do 1-2/1991.

Broj časopisa	Kraljevina Jugoslavija	KPJ	NOR (razni aspekti)	Jugoslavija posle Drugog svetskog rata (1945-1955)
1/1983	1	3	3	1
2/1983	2	3	3	2
1-2/1984	1	2	5	2
1/1985	2	1	3	4
2/1985	2	3	7	-
1-2/1986	3	2	5	3
1/1987	4	2	5	-
2/1987	2	2	2	1
1-2/1988	4	-	5	1
1-2/1989	5	2	3	1
1-2/1990	6	2	6	2
1-2/1991	5	-	18	2
1-2/1992	9	-	1	3

U prvim godinama izlaženja časopisa preovladavaju teme o KPJ i njenom delovanju između dva svetska rata, dok se kasnije (od 1987) njihov broj smanjuje, a povećava broj radova koji za temu imaju život Kraljevine Jugoslavije. Teme iz Drugog svetskog rata (pogotovo NOR i revolucija) kostantno su zastupljene u svim brojevima. Prilozi sa tematikom iz posleratnog perioda u prvim brojevima su retki, dok se kasnije objavljaju u gotovo svakom broju.

Nekoliko tekstova posvećeno je životu i delu istaknutih ličnosti, političara, višokih crkvenih dostojanstvenika, partijskih rukovodilaca, komunističkih vođa i aktivista Kominterne. Najznačajniji rad te vrste je „Prilog za biografiju Milana Gorkića“ iz pera Nadežde Jovanović.⁵ Članak daje opštu sliku 17-godišnje revolucionarne i publicističke delatnosti poslednjeg generalnog sekretara KPJ pre Josipa Broza Tita. Kroz njegov život i rad prikazana je aktivnost KPJ i Kominterne, kao i njihov stav prema nekim gorućim pitanjima toga vremena. Naučni prilog Momčila Zečevića baca više svetla na političku delatnost dr Antona Korošca⁶, dok Nikola Žutić oslikava ideološko-političku aktivnost hrvatskog mitropolita Antuna Bauera.⁷

U prvim godinama postojanja časopis objavljuje prikaze knjiga koje za temu imaju životne puteve poznatih članova KPJ između dva svetska rata, a potom se taj broj znatno smanjuje. Poslednja dva rada posvećena značajnim ličnostima KPJ u međuratnom periodu su članaci Ubavke Vujošević „Novi istorijski izvori za revolucionarnu delatnost J. B. Tita u međuratnom periodu“⁸ i „Nepoznati Titovi spisi 1930-1941.“ objavljeni u rubrici Dokumenti.⁹

⁵ Nadežda Jovanović, *Milan Gorkić (prilog za biografiju)*, „Istorija 20. veka“, 1/1983, Beograd, 1983, 25-57.

⁶ Momčilo Zečević, *Neki pogledi na političku delatnost dr Antona Korošca 1918-1940*, „Istorija 20. veka“, 1-2/1990, Beograd 1990, 117-138.

⁷ Nikola Žutić, *Hrvatski mitropolit Antun Bauer - ideološko-politička aktivnost*, „Istorija 20. veka“, 1-2/1990, Beograd 1990, 175-188.

⁸ *Istorija 20. veka*, 2/1987, Beograd 1987, 7-52.

⁹ *Istorija 20. veka*, 2/1987, Beograd 1987, 159-198.

Tabu teme

Neke značajnije teme iz naše prošlosti nisu zastupljene u „Istorijski 20. veka“, dok se o drugim piše tek posle sedam-osam godina od početka izlaženja časopisa.

U časopisu nije objavljen nijedan rad posvećen Milanu Nediću i Dimitriju Ljotiću, a u radovima o operacijama „Vajs I“ i „Vajs II“ nema pomena o partizanskim pregovorima sa Nemcima na Neretvi marta 1943. Za period socijalističke Jugoslavije izostale su mnoge značajne teme. Uočljivo je da nema radova o Golom otoku, prinudnom otkupu, kolonizaciji, petogodišnjem planu, industrijalizaciji kao obliku učvršćivanja političke dominacije KPJ. Teme kao što su Brionski plenum 1966., studentske demonstracije 1968., maspok 1971., Ustav iz 1974. nisu našle место на stranicama časopisa.

Četničkom pokretu Draže Mihailovića od prvog broja za 1983. do dvobroja za 1990. nije posvećen nijedan prilog. Tek u dvobroju za 1991. u radu Koste Nikolića „Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941. godine“¹⁰, u glavnim crtama je rekonstruisano izbjanje i tok ustanka u Srbiji 1941. godine, uloga četnika i KPJ u njemu, početak, razvoj i karakter građanskog rata. Kako je sam autor istakao, pretenzija njegovog rada nastalog korišćenjem nemačkih dokumenata bila je da saopšti podatke i ponudi objašnjenja bez namere da uspostavi konačnu istinu. Radovi koji su objavljeni do tada (do broja 1-2/1991) sa temom NOR-a i revolucije uglavnom idealizuju KPJ i njenu ulogu u vreme Drugog svetskog rata, dok četnike obično pominju u nekoliko rečenica ocenjujući njihovu aktivnost kao izdaju. U većini tih radova afirmativno se pisalo o KPJ i njenom rukovođenju ustankom 1941. godine. Prilog Koste Nikolića prvi je rad u „Istorijski 20. veka“ koji opširnije, ali i drugačije piše o četnicima. Analizirajući objavljenu izvornu građu (Zbornik dokumenata o NOR-u), u prvom redu nemačkog porekla koja je do tada uglavnom selektivno korišćena, ali i poverljiva dokumenta KPJ, najviše izveštaje instruktora Pokrajinskog komiteta Srbije kao i uputstva Pokrajinskog komiteta određenim okružnim komitetima, oslobođen ideoloških predrasuda i crno-belih predstava o prošlosti, autor piše o ustanku i početku građanskog rata 1941. pokušavajući da sagleda sve strane oba pokreta (komunističkog i četničkog) ideologiju, ciljeve, taktku, sredstva.

Različita gledišta o kontroverznoj 1941. godini u Jugoslaviji donose i rezime i o saopštenju saradnika Instituta za savremenu istoriju sa naučnog skupa održanog u Beogradu 1991. u broju 1-2 za 1991. Da li je glavni cilj KPJ 1941. godine bio borba za vlast kroz socijalnu revoluciju, ili oslobođilački rat, koliko je kominternovsko nasleđe uticalo na jugoslovensku revoluciju, šta su stvarni ciljevi KPJ, ko je i kada započeo građanski rat – neka su pitanja na koja pokušavaju da odgovore autori ovih tekstova. U ovom broju, na stranicama „Istorijski 20. veka“, drugačije se piše o KPJ. Radovi Koste Nikolića i Branislava Gligorijevića¹¹ govore o nameri KPJ da iskoristi NOB, otadžbinski rat za osvajanje vlasti, o komunističkom teroru u prvim mesecima ustanka, antikomunističkom raspoloženju stanovništva u ustaničkim krajevima, komunističkom „insistiranju“ ili „provociranju“ građanskog rata i revolucionarnog raspleta. Nikola B. Popović u svom saopštenju „Soci-

¹⁰ Istorijski 20. veka, 1-2/1991, Beograd 1991, 91-125.

¹¹ Kosta Nikolić, Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941., „Istorijski 20. veka“, 1-2/1991, Beograd 1991, 91-125; Branislav Gligorijević, Kominternovsko nasleđe u jugoslovenskoj revoluciji, „Istorijski 20. veka“, 1-2/1991, 141-143.

jalna revolucija ili oslobođilački rat”¹² ističe da je KPJ nametnula borbu za vlast i klasni rat, te da to nije bilo nikakvo „levo skretanje”, nego borba za ostvarenje programa KPJ. Ovoj temi autor je posvetio veći prostor u knjizi „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu” koja je u izdanju Instituta za savremenu istoriju izasla 1988. godine.¹³

Koncentracioni logori na tlu Jugoslavije i genocid nad Srbima u NDH dugo je u jugoslovenskoj istoriografiji bila zanemarena tema za slobodnu naučnu raspravu. Tragovi zločina su zataškavani, a obelodanjivanje istine odlagano. Razlozi za to bili su prvenstveno političke prirode. U ime mira i harmonije među narodima Jugoslavije, da se ne bi ponovo razbuktale nacionalne strasti, nije se smelo zavirivati u ovu mračnu stranicu prošlosti. Često je korišćeno opravданje da nije pravo vreme za to.

Antropološka istraživanja obavljena 1964., 1965. i 1967. godine donela su nove podatke o žrtvama, ali je na njih ubrzo stavljen embargo, a rezultati istraživanja proglašeni netačnim. Najčešće se manipulisalo podacima o žrtvama fašističkog terora na tlu Jugoslavije, a najviše falsifikovanja, isključivosti i preterivanja bilo je prilikom utvrđivanja broja umorenih u logoru Jasenovac.

„Istorija 20. veka” od prvih brojeva ima za temu žrtve rata, posebno postradale u koncentracionim logorima u Jugoslaviji, ali i drugim krajevima porobljene Evrope. Petnaest radova (članaka, priloga, dokumenata i prikaza) posvećeno je ovom pitanju. U časopisu je objavljen prikaz prvog celovitog rada o jednom koncentracionom logoru na tlu Jugoslavije. Reč je o monografiji Miroslava Milovanovića „Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i stradanja na Bubnju” čiji je prikaz napisala Sonja Božanović¹⁴. Broj radova o genocidu i stradanjima u koncentracionim logorima vremenom se povećavao. Od dvobroja za 1988. do broja 2 za 1992. štampano je 11 tekstova o ovoj temi. Najzapaženiji je članak Dušana Lukača o denacionalizaciji, iseljavanju i genocidu na Balkanu u toku Drugog svetskog rata¹⁵ i prikaz studije Branka Petranovića „Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu” Radomira Bulatovića¹⁶. Dušan Lukač piše o pojedinim ličnostima iz Katoličke crkve i naučnim radnicima koji nastoje da zataškaju ustaške zločine i što više umanje broj jasenovačkih žrtava. Među njima su bili Franjo Tuđman, Ivan Supek, Stjepan Đureković i zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić. Neki od njih, samo nekoliko godina kasnije, biće predvodnici i naredbodavci novih masovnih progona Srba u Hrvatskoj.

Veliki broj događaja koji su se odigrali u kratkom vremenskom periodu uticali su na časopis utoliko što je njegov sadržaj bio donekle aktuelizovan ponekim osvrtom na savremena zbivanja. U uzavreloj atmosferi devedesetih godina, u prevečerje krvavih nacionalnih sukoba i rata koji će doneti velika stradanja naroda, Branko Petranović na stranicama „Istorijske 20. veka” opominje da nas dva veka srpske istorije uče da rešavanje srpskog pitanja nije nikada moglo proći bez intervencije u međunaroni poredak. Nažalost, današnja zbivanja potvrđuju tačnost ovog suda.

¹² *Istorija 20. veka*, 1-2/1991, Beograd 1991, 144-146.

¹³ Prikaz ove knjige u „Istorijski 20. veka” napisao je Predrag Marković u broju 1-2/1988, 207-209.

¹⁴ *Istorija 20. veka*, 1-2/1984, Beograd 1984, 201-202.

¹⁵ Dušan Lukač, *Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svetskog rata*, „Istorijski 20. veka”, 1-2/1988, Beograd 1988, 53-85.

¹⁶ *Istorija 20. veka*, 1-2/1990, Beograd 1990, 213-218.

Sloboda izražavanja

Jugoslovenska istoriografija bila je decenijama pod uticajem politike i ideologije koja je ispunjavala sve sfere društvenog života. Svuda su ovladali jednopartijski pogled i ideologizacija društvene svesti. Potreba za racionalnim saznanjem prošlosti bila je potisnuta ideološkim i političkim interesima upravljača. Istorijske grade bilo je selektivno i dozirano prema interesima vladajućih krugova. Posledica toga bila je parcijalna i poželjna istorija koja je služila pragmatičnim ciljevima.

Ipak, postepeno i uprkos svim ograničenjima, istoriografija se počela oslobođati jednostranosti, crno-belih predstava, stereotipa i mistifikacije, straha i samocenzure, sagledavati celine događaja. Društvena kretanja, procesi i događaji koji su osamdesetih godina vodili oslobođanju od ideoloških „okova“, ali i dalje prisutan strah od revizije dotadašnjih partijskih stavova i pogleda na prošlost¹⁷ uticali su na slobodu pisanja i izražavanja u „Istorijski 20. veka“.

Otvorene cenzure, ograničenja i strogog nadzora u časopisu nije bilo. Izdavački savet, društveni organ koji je sa Uredničkim odborom određivao program časopisa i nadgledao njegovo sprovođenje, vršio je neku vrstu nadzora, ali mu to nije bila osnovna funkcija i prevashodni zadatak. Izdavački savet je odlučivao i sprovodio uredničku politiku. Njegova ovlašćenja nisu bila precizirana, ali su ipak bila velika¹⁸.

Urednički savet ipak nije bitno uticao na ograničenja u vezi sa objavljinjem radova i njihovim sadržajima. Većina članova Izdavačkog saveta nisu bili naučni radnici Instituta za savremenu istoriju. Saglasnost na njegov izbor davalо je Republičko izvršno veće Srbije, a za svoj rad Savet je „moralno-politički odgovoran pred javnošću i pred osnivačem“ zapisano je u Poslovniku o radu časopisa „Istorijski 20. veka“¹⁹.

Pored Izdavačkog saveta kao zvaničnog nadzornog organa, na slobodu pisanja i izražavanja bitno je uticala i autocenzura. Izbor tema i način njihove obrade ukazuje na to da je autocenzura postojala pogotovo u prvim godinama izlaženja časopisa. U tom periodu dominiraju radovi koji se bave političkom istorijom, čije se istraživanje svodi na još uži segment, političke partije i pokrete, a posebno istoriju radničkog pokreta i KPJ. Partijski rukovodioци su glorifikovani, a njihove reči i misli citirane. Najčešće se navode stavovi i izjave Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja. Uprkos nadolazećim promenama i zaokretima koji su polako otvarali prostor za drugačiju naučnu politiku, oslobođenu dogmatizma i voluntarizma, strah da se ne izazove podozrenje i reakcija režima ograničavao je stvaralačku slobodu. Autocenzura, bila namerna, svesna ili spontana, podsvesna, imala je za pos-

¹⁷ Ljubodrag Dimić, *Jugoslovenska država i istoriografija, „Tokovi istorije“*, 1-4/1999, INIS, Beograd 1999 (o razvoju istoriografije osamdesetih i devedesetih godina, str. 336).

¹⁸ Milan Vesović, *n.n.*, str. 215.

¹⁹ Od 1983. do 1984. članovi Izdavačkog saveta bili su: Rista Antunović, Slavoljub Cvetković, Venceslav Glišić, Toma Milenković, Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Nikola B. Popović, Savo Radović, Čedomir Šrbac i Milan Vesović. Drugi sastav Saveta od 1985. do 1993. činili su: Đorđe Knežević (predsednik), Milan Matić, Toma Milenković, Petar Milosavljević, Nikola B. Popović, Čedomir Šrbac i Vuk Vučević koji je preminuo 1985. a umesto njega u Savet je ušao Slobodan Bosiljić. Branislav Gligorijević postaje član Saveta od dvobroja za 1988. umesto Nikole B. Popovića.

ledicu izbegavanje osetljivih tema ili prečutkivanje pojedinih činjenica, što se direktno reflektovalo na kvalitet tekstova. No „koliko god ideoološke metastaze duboko prodrle, ipak nisu uspele da razore zdravo istoriografsko tkanje koje se održavalo vrednim faktografskim prinosima, tematskom polifurifikacijom, drugačijom leksikom, pojedinačnim iskazima iz ideologizovanih šema”²⁰. Pojedini autori već u prvim brojevima časopisa skreću pažnju na potrebu nepristrasnog raspravljanja i sagledavanja događaja, pojava i procesa sa više strana i iz različitih perspektiva, kritikuju deo jugoslovenske istoriografije koja se bavi istorijom KPJ i revolucije, ili ukazuju na unutrašnje granice jugoslovenskog kulturnog života gde se „interesi istine zamenuju istinom interesa”²¹. Uprkos svim ograničavajućim okolnostima, časopis već od prvog broja ostaje otvoren za različita mišljenja i stavove o prošlosti. To izaziva interesovanje i skreće pažnju, ne samo stručnih krugova. Otvaraju se polemike, a kritike i reakcije su oštре.

Veći zaokret u izboru i obradi tema nastaje od dvobroja za 1988. godinu. Više mesta dobijaju teme iz političke, privredne i kulturne istorije građanske Jugoslavije. Deo radova posvećen KPJ i dalje je ideoološki obojen, ali ta boja postepeno bledi i gotovo potpuno nestaje početkom devedesetih godina kada autori rezultate svojih istraživanja slobodno iznose.

Časopis je okupljaо mlade autore koji, oslobođeni stega prošlosti, počinju da istražuju do tada zapostavljene teme i slabo rasvetljene pojave jugoslovenskog međuratnog društvenog, političkog i kulturnog života i ratnog perioda. Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije, albansko pitanje, Srpski kulturni klub, odnosi KPJ i građanskih političkih snaga, ustanak 1941. su neke od njih²². To je nova generacija koja pokazuje više smelosti, osvetljava druge dimenzije, ispituje i poraženu stranu. „Stara garda” istoričara prvih godina objavljuvanja časopisa i dalje mistificiјuje pobedničku klasu, uglavnom se zadržava na već poznatim temama KPJ, NOR i revolucija. No, objektivizacija mišljenja vremenom će dovesti do zaokreta, što će se reflektovati i na stariju generaciju koja svoje veliko znanje o prošlosti počinje da slobodno iznosi prezentujući javnosti činjenice koje su ranije morale biti prečutkivane.

Burna dešavanja devedesetih neminovno su nametnula potrebu preispitivanja dotadašnjih rezultata istorijske nauke. Ovakav razvoj događaja uticao je i na „Istoriju 20. veka” na čijim se stranicama pisalo sve slobodnije i otvorenije.

Kritike i polemike

Časopis je od samog početka negovao kritiku, ali su neki radovi publikovani u njemu izazvali pažnju kritičara, oštra reagovanja i polemike.

U prvom broju časopisa objavljen je članak Vojislava Košunice i Koste Čašočkog „Opozicionе političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije 1944-1949.”²³ Rad je predstavljao deo šire studije „Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949”. Glavne teme članka su međustranački odnosi u Narodnom frontu Jugoslavije s ciljem da se ova organizacija ispita iz drugog ugla, stav-

²⁰ Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd 1994, 140.

²¹ Božidar Jakšić, *Prikaz knjige Vjenceslava Cenčića „Enigma Kopinić”*, „Istorija 20. veka”, 1/1983, Beograd 1983, 133-137.

²² Nebojša A. Popović, *Srpski kulturni klub*, „Istorija 20. veka”, 1-2/1989, 109-140; Mira Radojević, *Udružena opozicija i komunisti*, „Istorija 20. veka”, 1-2/1990, 39-58; Ljubodrag Dimić, *Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918-1941. i istoriografija*, „Istorija 20. veka”, 1-2/1990, 189-196; Kosta Nikolić, *Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941*, „Istorija 20. veka”, 1-2/1991, 91-125.

²³ *Istorija 20. veka*, 1/1983, Beograd 1983, 93-115.

ljajući akcenat na stavove opozicionih stranaka. Rasvetljeno je liberalno i boljše-vičko-komunističko shvatanje demokratije u postrevolucionarnoj Jugoslaviji. Iznošenje stavova pobeđene strane, demistifikovanje KPJ, početkom osamdesetih godina nije bilo poželjno. Reakcija kritičara ideoološke provenijencije bila je brza, a negativne kritike pored autora dobili su i časopis, odnosno njegov glavni i odgovorni urednik Nikola B. Popović i Uređivački odbor. „Politika“ je 26. oktobra 1983. godine objavila kritiku Save Dautovića „Nepromišljenost ili nešto drugo“ sa podnaslovom „O jednom neshvatljivom uređivačkom potezu Istorijski 20. veka“. Ubrzo je na stranicama „Politike“ usledila polemika između Nikole B. Popovića i Save Dautovića. Časopis i glavnog urednika Nikolu B. Popovića zbog objavljuvanja ovog članka osetljive, tabu teme, žestoko je kritikovao i M. Vučelić u „Književnoj reči“ od 25. decembra 1983. godine.²⁴ Međutim, bez obzira na napade, niko iz redakcije časopisa nije smenjen ili kažnjen, te je ona nastavila rad u istom sastavu.

Burne rasprave u Uređivačkom odboru i Izdavačkom savetu izazvao je osrvt Save Skoka na knjigu Velimira Terzića „Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine“ (1-2) koja je izšla iz štampe početkom 1983. godine.²⁵ Ova knjiga je kod dela kritike negativno ocenjena, ali je kod drugog dela i šire javnosti dobro prihvaćena.

Za razliku od rasprostranjenog mišljenja da je jugoslovensko rukovodstvo (Milan Stojadinović i knez Pavle) težilo fašizaciji zemlje, Terzić smatra da je orientacija prema Osovini bila posledica težnji da se očuva integritet Jugoslavije koji je bio ugrožen od Nemačke i Italije. Jugoslovensko rukovodstvo opredelilo se za politiku laviranja između dva vojnopolitička bloka, ali ne zato što je bilo privrženo Osovini, već da bi zemlju održalo van rata. No, i pored toga što je odušaralo od zvaničnog stava, ovo mišljenje nije bilo presudno za izricanje negativnog suda kritičara. Reakciju je izazvalo poglavljje „Uticaj pete kolone na vođenje Aprilskog rata“. Terziću je prebacivano da je optužio Hrvate za aprilsku katastrofu, a njegovi stavovi upoređivani su sa četničkim.

Save Skoko smatra da su ovakve tvrdnje absurdne i nekorektne. Terzićevo delo ocenjuje kao vredno naučno ostvarenje koje predstavlja krupan prilog proučavanju Aprilskog rata. Svestranim osrvtom i argumentovano Skoko osporava negativna kritička mišljenja o ovom delu.

U „Istorijski 20. veka“ objavljeno je nekoliko zapaženih kritika i polemika. U broju 1 za 1983. izšla je kritika Nikole B. Popovića na zbornik dokumenata „Tito - Churchill, strogo tajno“, koji je priredio Dušan Biber. U naredna dva broja razvila se polemika, pri čemu su i autor knjige i kritičar bogato argumentovali svoje stavove.

Oštra kritika Branislava Gligorijevića povodom knjige dr Branka Horvata „Kosovsko pitanje“²⁶ pojavila se u rubrici Polemike u dvobroju za 1988. Pisac kritike skreće pažnju na fatalnu jednostranost Horvatovog viđenja položaja Albanaca u Jugoslaviji između dva svetska rata, nastojeći da odgovari na neka pitanja iz prošlosti koja su aktuelna i danas.

*

„Istorijski 20. veka“ jedan je od naših najznačajnijih istorijskih časopisa. Sadržajem, tematikom i raznovrsnim radovima, od početka izlaženja privukao je pažnju naučne i stručne javnosti, izazvao dobar prijem, ali i kritike.

²⁴ Milen Vesović, *n.n.*, 216-217.

²⁵ Osrvt Save Skoka na knjigu Velimira Terzića izšao je u *Istorijski 20. veka*, 2/1983, 125-146.

²⁶ Branislav Gligorijević, *Fatalna jednostranost (povodom knjige dr Branka Horvata „Kosovsko pitanje“)*, „Istorijski 20. veka“, 1-2/1988, Beograd 1988, 179-193.

Društvena klima osamdesetih godina, kada časopis počinje da izlazi, uticala je na njegov razvoj, sadržaj, kvalitet, izbor tema i način njihove obrade. Mnoge teme koje se geografskim i vremenskim okvirom uklapaju u problematiku kojom se časopis bavi nisu ni pomenute, iako to svojim značajem svakako zaslužuju. Po-red neophodne istorijske distance, još uvek prisutan snažan uticaj ideologije uslovjavao je zaobilazeњe osetljivih pitanja prošlosti čemu je doprinosila i opreznost autora. Ovo je bilo naročito prisutno prvih godina izlaženja časopisa. Vremenom neke osetljive, zapostavljene teme nalaze svoje mesto na njegovim stranicama, no o mnogima se i dalje ne piše. Delimično opravdanje za to može se naći u nedostatku sredstava za finansiranje istraživanja.

Uprkos ideološkim primesama u mnogim prilozima, pogotovu u prvim godinama izlaženja, časopis je bio otvoren za iznošenje različitih mišljenja o prošlosti, što pokazuje već njegov prvi broj. Otvaraju se polemike, pokreću problemi, postavlja se osnova za dalja istraživanja. Visokom naučnom nivou časopisa pored brojnih autora koje okuplja, doprinose i radovi različitih vrsta i vrednosti, uglavnom naučno zasnovani, sa dobrom izvornom podlogom. Najveći broj radova bavi se političkom, diplomatskom i vojnom istorijom, iako su zastupljeni i oni koji proučavaju pitanja ekonomske i kulturne istorije.

Početkom devedesetih, kada interesovanje javnog mnenja za prošlost raste, sve više mesta zauzima istorijsko-publicistička produkcija, dok se mnogi naučni časopisi gase. Jedna od retkih publikacija naučnog tipa koja opstaje i neguje naučnu kritiku je časopis „Istorijski 20. vek“.

Njegov naučni nivo u to vreme raste, što pokazuje izbor i način obrade tema. Na njegovim stranicama svoje radove objavljuje sve veći broj mlađih istoričara.

U vremenu kada se istorija oslobađala ideologije komunizma, ali i kada se nad njom nadvijala druga ništa manje opasna i radikalna ideologija u vidu savremenog nacionalizma, „Istorijski 20. vek“ uspela je ne samo da opstane, nego i da sačuva naučni nivo, potrebnu kritičnost i racionalan pristup prošlosti.

SVETLANA POPOVIĆ

"HISTORY OF THE 20TH CENTURY" 1983 - 1992
- ANALYSIS OF CONTENTS

Summary

The journal "History of the 20th Century" has been published since 1983, containing the works of many Yugoslav and foreign historians, authors and thinkers from other fields of science. The journal presents original works of science, but also other forms of professional writings.

The central subject matter the journal deals with is Yugoslav history from 1918 to the 90-ties. A few of the essays published have referred to general history and international relations. The works published from 1983 to 1992 primarily deal with the period from 1918 to 1953. In the first years of publication the journal mostly referred to themes regarding the Communist Party of Yugoslavia and its operation between the two world wars. Later this topic gave way to works dealing with the Kingdom of Yugoslavia. Works concerning World War Two are presented in every edition, particularly those dealing with the various aspects of the War of National Liberation and the revolution. Where topics concerning the period immediately following World War Two are concerned, most essays deal with the socialist period of Yugoslavia, especially the first ten years.

The majority of the essays deal with political, diplomatic, and military history. A number of important historical subjects were never treated in the "History of the 20th Century", while others were first mentioned only seven or eight years after the beginning of the journal's publication. Ever since its first edition was published the "History of the 20th Century" has attracted the attention of the professional public, provoking interest, reactions, and discussion.

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ, naučni savetnik
Novi Beograd, Gandijeva 87

IZBEGLICE I PRESELJENICI U SRBIJI 1941-2000 PREDLOG ZA ISTRAŽIVANJE

Sve do 18. veka prilikom oružanih akcija civilno stanovništvo je bilo prepušteno milosti i nemilosti pobednika. Kako je od tada sve češće bilo izloženo ratnim stradanjima počelo se raditi na njegovoj pravnoj zaštiti. Početkom 20. veka pravna nauka dala je značajne rezultate u toj oblasti, a napredak je najpotpunije ostvaren na drugoj konferenciji u Hagu održanoj 1907. kada je doneta Konvencija sa Pravilnikom o zakonima i običajima rata na suvu. Iako je ovo bilo nedovoljno za regulisanje međusobnih odnosa pobednika i poraženih, nisu ga se pridržavali na okupiranoj jugoslovenskoj teritoriji za vreme Drugog svetskog rata.

Raseljavanjem stanovništva na teritoriji okupirane Jugoslavije na principu jedan narod jedna država, okupatori su počeli ostvarivati plan o stvaranju nove Evrope i novog evropskog poretka. Sve njihove mere bile su podređene tom cilju ali je njihovo realizovanje zavisilo i od mnogih drugih faktora. Nemački vojni uspesi često su presudno uticali na usporavanje ili odlaganje plana o stvaranju nove Evrope.¹ Na jugoslovenskom ratištu oružanim akcijama sa jedinicama Jugoslovenske armije rešavani su pakleni planovi okupatora o raseljavanju izbeglog i nezbrinutog stanovništva. Ipak, okupator je više akcija raseljavanja stanovništva započetih u aprilu 1941, bio primoran da odloži za oktobar iste godine, a neke čak za svršetak rata. Takvi planovi nisu nikada ostvareni.

Prvobitni planovi o raseljavanju stanovništva tokom vremena doživljivali su velike izmene. Planirano je bilo, na primer, da se 260.000 Slovenaca preseli na teritoriju Srbije, ali za izvođenje tog poduhvata nisu bile sagledane sve okolnosti tako da se kasnije odustalo od takvog plana. Početkom juna 1941, sa odobrenjem Adolfa Hitlera, odlučeno je da se slovenačko stanovništvo iseljava u Srbiju i Nezavisnu Državu Hrvatsku što je i sprovedeno.

Raseljavanje jugoslovenskih naroda koje su počeli nacisti prihvatili su i drugi okupatori polažući „istorijsko pravo” na okupirane delove jugoslovenske teritorije. Na tim jugoslovenskim teritorijama su donosili svoje zakonske uredbe i ostala akta što je predstavljalo „producenje” primene pravnih akata na tuđe teritorije. Postojeće pravne norme doživele su zbog toga promene, a došlo je i do poremećaja odnosa između stanovništva na dotičnim teritorijama. Regulator tih odnosa bile su uredbe pojedinih okupatora o iseljavanju stanovništva naseljenog posle 1918, a negde i onog posle 1914. U pitanju su bili kolonisti, dobrovoljci i najzad starose-deoci koji su rođeni na određenoj teritoriji.²

¹ Slobodan D. Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943. godine*, Beograd 1991, 34-40.

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta, mikroteka, Bon-2, sn. 325-326.

Drugi slučaj je bio sa iseljavanjem stanovništva sa teritorije Nezavisne Države Hrvatske.³ Nemački okupator je nametnuo svoju politiku državnoj tvorevini koju je sam stvorio. Nemački poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše je insistirao kod ustaških vlasti da prethodno donešu određene zakone koji će regulisati opstanak pojedinih kategorija stanovništva na teritoriji NDH.

Pod udar ustaških zakona došlo je u prvom redu srpsko stanovništvo koje je raznim merama, od neorganizovanog i organizovanog preseljavanja do fizičkog istrebljenja, odstranjivano sa teritorije NDH. Pokretna i nepokretna imovina iseljenika prešla je vlasništvo ustaških vlasti koje su je dodeljivali naseljanim kolonistima ili delili između sebe. Prisvajanje srpske imovine bio je značajan ekonomski momenat za ustašku vlast. Raseljavanje stanovništva se porazno odrazilo na ekonomski i društveni život zemlje. Prema nepotpunim podacima, preko 500.000 ljudi pokrenuto je sa svojih ognjišta, od čega je većina pripadala seoskim domaćinstvima. Njihovo iseljavanje u vreme prikupljanja letine umanjilo je prinose i nepovoljno delovalo na privredna kretanja. Okupatorske vlasti su nastojale da kolonizacijom ispražnjenih imanja nadoknade štetu prouzrokovana raseljavanjem naroda, ali se na tome polju nije mnogo postiglo.

Značajniji rezultati u smeštaju izbeglica i preseljenika nisu ostvareni. Na teritoriji Srbije se ni ovo pitanje nije moglo rešavati bez odobrenja nemačkih okupatorskih vlasti koje su kvislinskim vlastima davale uputstva o razmeštaju preseљenika. Zbog obezbeđivanja ishrane potrebne i za nemačku vojsku vlasti su naredivale da se preseљenici upućuju u sela. Kako sela nisu bila u mogućnosti da ih prime oni su odvajani u dve grupe, jednu za smeštaj u sela, a drugu u gradove. Sela su ipak ponela glavni teret smeštaja i zbrinjavanja izbeglica, jer su u njima našli utoчиšte i izbeglice iz gradova. U gradovima su nemačke vlasti odlučivale i o zgradama u koje treba smestiti preseљenike.

Prema međunarodnom pravu okupatori nisu smeli da na osvojenoj teritoriji stvaraju posebne države niti raseljavaju stanovništvo kao što je bio slučaj u Jugoslaviji. S obzirom na mere koje je okupator primenio u Jugoslaviji može se govoriti o zločinu u dva pravca: s jedne strane prema raseljenima a s druge prema stanovništvu okupirane teritorije. Zločin je utoliko veći ako se ima u vidu i činjenica da eksploracija i naturalizacija moraju biti dobrovoljne. Međutim, nad pripadnicima jugoslovenskih naroda i jedno i drugo je vršeno silom: menjano im je državljanstvo i iseljavani su sa određene teritorije. Svi ti postupci kvalifikuju se kao ratni zločini.

Broj izbeglica posle „Oluje” 1995.

Broj izbeglica koji se danas nalaze u Srbiji nije precizno utvrđen. Svi podaci nisu potpuno dostupni, a za one koji su dostupni postoji sumnja u njihovu verodostojnost. Krajem 1997. i početkom 1998. prognoziralo se da će u Srbiju i dalje pristizati izbeglice što se i dogodilo. Pretpostavke govore da se u Srbiji danas nalazi oko 600-700 hiljada izbeglica iz Bosne i Hrvatske. U taj broj nisu ušle izbeglice sa Kosova koje se zvanično vode kao interno raseljena lica. No, bilo kako bilo, danas se u Srbiji nalazi oko 800-900 hiljada izbeglica. Pitanje izbeglica je danas jedan od ključnih problema Srbije.⁴

³ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-945. godine*, Beograd 1981, 374.

Popis raseljenih lica sa Kosova

Evidentiranje raseljenih lica sa Kosova koje su sproveli UNHCR, Komesarijat za izbeglice Srbije i Humanitarni biro Evropske unije pod kontrolom posmatračkog tima švajcarske organizacije SDR dalo je čudne rezultate. Nedavno su pojedine organizacije posredstvom UNHCR doatile izveštaj o popisu stanovništva koji postavlja niz pitanja i otvara mnoštvo dilema. On ukazuje da „nedostaje“ nekoliko desetina hiljada građana Kosova koji su po dosadašnjim podacima navodno ušli u Srbiju. Gotovo svi izvori, bez obzira na to da li su vladini, crkveni, opozicioni, da li potiču od Srba sa Kosova ili Srba iz Srbije, govore o najmanje 250.000 raseljenih lica. Međutim, zaključno sa 20. aprilom 2000. evidentirano je 182.628.⁴

U produženom roku taj broj će porasti, ali će i dalje ostati desetine hiljada „mrtvih duša”.

Problemi dvosmernog povratka

Hrvatska je za projekat povratka 16.500 izbeglica, mahom građana srpske nacionalnosti, dobila sva sredstva koja je tražila – 55 miliona dolara. To je jasan znak da međunarodna zajednica podržava novu hrvatsku vladu, ali i da želi da vidi Hrvatsku kao multikulturalnu i multietničku državu koja će predstavljati primer celoj jugoistočnoj Evropi. S tim sredstvima moguće je obnoviti 6.500 stambenih jedinica različitog stepena oštećenja na celom području Hrvatske odakle je stanovništvo u različitim fazama rata bilo prinuđeno da napusti svoja ognjišta. Time će biti anulirana politika bivše hrvatske vlade, a obnova kuća povratnicima nije ni dolazila u obzir.

Paralelno s tim procesom u Bosnu i Hercegovinu trebalo bi da se vrati 7.500 izbeglih Hrvata koji danas žive u Hrvatskoj, a žele da se vrate kako na područje Republike Srpske tako i u Muslimansko-hrvatsku federaciju. U oba pravca povratnici bi se vraćali u aranžmanu UNHCR-a. Planovi, projekti i popisi ljudi koji će učestvovati u organizovanom kolektivnom povratku privode se kraju tako da će realizacija projekta povratka uskoro započeti. Hrvati su pozvali izbegle Srbe da se vrate uz garancije ravnopravnosti i ukidanja svih zakona o diskriminaciji. Međutim, već sada snažan otpor povratku izbeglih građana srpske nacionalnosti u Hrvatsku pružaju lokalni organi vlasti.

⁴ Velimir Cvetković, *Odgovor*, 11. maj 2000, 4. Regionalni nedeljnik za probleme izbeglica, politiku i kulturu civilnog društva.

⁵ *Odgovor*, 27. april 2000, 7.

PRIKAZI

Volter Laker (Walter Laquer) ISTORIJA EVROPE 1945–1992, Klio, Beograd 1999, str. 721

Zahvaljujući izdavačkoj kući Klio (Clio) naše čitalište, posebno ljubitelji i korisnici istoriografske literature, imaju pred sobom prevod vredne knjige poznatog istoričara Voltera Laker-a *Istorijska Evropa 1945–1992*. Za istoriografsku sintezu, posvećenu poluvekovnoj istoriji Evrope posle Drugog svetskog rata, praktično istoriji Evrope u drugoj polovini 20. veka, autor je kao vremenske medaše uzeo kraj Drugog svetskog rata i pad Berlinskog zida, to jest raspad komunističkog poretka u istočnoj Evropi.

Pisac nastoji da izloži glavne društvene tokove, ključne pojave i događaje koji su uticali na sudbinu Evrope u ovom periodu. Autor na Evropu gleda kao na jedinstvenu celinu, na prostor i entitet koji ima zajedničku istorijsku sudbinu, bez obzira na razlike i sukobe, pogotovo one koji su proisticali iz političke, ideološke i vojne konfrontacije tog vremena. To što je Evropa bila raspolučena, svrstanja u dva neprijateljska tabora, podeljena na Istok i Zapad, za njega nije logično ni prirodno stanje, već veštački iskonstruisano rešenje nametnuto od strane sila – ratnih pobednika. Evropa je sa strepnjom i bolom trpela takvo stanje gotovo pola veka, ali se sa njim nije mirila. Neprekidno su jačale integrativne snage, povezujući prvo zapadnu Evropu, a potom, po padu komunizma, i ostali deo kontinenta.

Studija je podeljena u šest delova sa sledećim naslovima: *Posle rata; Privredno čudo; Evropska kultura: Posleratna scena; Period konsolidacije 1955–1972; Kraj posleratnog doba – Zapadna Evropa; Kraj posleratnog doba – Sovjetski Savez i istočna Evropa*. U okviru ovih šest delova materija je izložena u 63 glave posvećene različitim pitanjima društvenog razvoja Evrope, pri čemu glavni tretman imaju pitanja privrednog razvoja, potom socijalna i politička problematika, dok je oblast kulture nešto manje zastupljena. Izlaganja iz oblasti privredne i socijalne problematike propraćena su, što je za svaku pohvalu, brojnim ali pažljivo odabranim, statističkim podacima i tabelama kojima autor potkrepljuje svoje navode. Mada su se uslovi društvenog razvoja bitno razlikovali u različitim delovima i zemljama Evrope, primetan je napor autora da pronađe zajedničke osnove i crte tog razvoja, u čemu je u izvesnoj meri i uspeo.

Najveća pažnja je posvećena najvećim i najmoćnijim državama: Francuskoj, Zapadnoj Nemačkoj, Engleskoj, Italiji i Sovjetskom Savezu (Rusiji). Sledi zemlje srednje Evrope koje su pripadale Istočnom bloku: Poljska, Čehoslovačka, Mađarska i Istočna Nemačka, dok su zemlje s „periferije”, odnosno zemlje jugoistočne, južne (sem Italije) i severne Evrope dobile manji prostor. Relativno zapostavljanje ovih regiona i država, ako izostavimo realne vrednosne kriterijume, verovatno je posledica i slabijeg uvida autora u literaturu i dokumentaciju o njihovoj posleratnoj istoriji.

Uvodna razmatranja odnose se na stanje u Evropi po završetku Drugog svetskog rata. Autor konstatiše da je Evropa posle dva svetska rata koji su izbili zbog sukoba među evropskim silama i najvećim delom vođeni na njenom tlu, zbog čega ih neki istoričari zovu „evropskim gradanskim ratovima”, izgubila vodeću ulogu u svetu koja je vekovima trajala. Evropa je bila materijalno i moralno razorena, politički onesposobljena, tako da je izgledalo da je njena smrt sasvim izvesna. Nalazila se između dve supersile SAD i Sovjetskog Saveza s potpuno neizvesnom budućnošću. Narodi starog kontinenta „skupo su plaćali svoje ubilačke svade” i posle dva krvava rata doživeli „potpuno pomračenje”. Pred njima je stajalo mnogo više pitanja nego što je bilo jasnih odgovora, a najvažnije je bilo pitanje obnove i to ne samo materijalne, već i obnove nade i vere u sopstvene snage i vrednosti.

No, kako kaže autor, Evropljani nisu imali nameru da nestanu sa istorijske scene. Rešili su, bar kada je reč o zapadnoj Evropi, da zasuču rukave, da se okrenu saradnji i povezivanju, da zaborave sukobe iz prošlosti. Mnoge okolnosti su uticale da zapadna Evropa kreće putem integracije, a jedna od najvažnijih, mada nesvesna, bio je strah od Staljinu i Sovjetskog Saveza. Inspirisane željom da obnove materijalne i moralne vrednosti, da se oslobođe tutorstva Vašingtona i Moskve, da vrati bar deo izgubljene političke moći i uticaja, upravljačke nomenklature i intelektualne elite ovih zemalja poveče svoje države i narode u obnovu i razvoj koji će u decenijama druge polovine 20. veka dati najsjajnije rezultate u celokupnoj istoriji Evrope.

U studiji su kao glavni fenomeni i procesi iz prvih posleratnih godina istaknuti: proces denacionalizacije, prevashodno u Nemačkoj a onda i drugim bivšim fašističkim zemljama; masovan priliv Nemaca iz istočne Evrope u Nemačku (oko 10 miliona); sovjetizacija istočne Evrope; raspad ratnog savezništva, početak hladnog rata i podela Nemačke; ostanak SAD u Evropi, Trumanova doktrina i Maršalov plan; postepena sta-

bilizacija prilikom u zapadnoj Evropi. Evropa je u obnovu krenula duboko podjeljena na dva suprostavljena tabora. Granica između Istoka i Zapada, kako ju je Čerčil nazvao „gvozdenom zavesom”, išla je posred Evrope. Ova veštačka podela starog kontinenta, koja je u slučaju Nemačke delila isti narod, decenijama će biti glavno obeležje i nepodnošljivo opterećenje za narode Evrope. Jedna pored druge gotovo pola veka su živele dve posebne Evrope – istočna s komunističkim uređenjem i sovjetskom dominacijom i zapadna s kapitalističkim sistemom, predvodena velikim zapadnoveropskim državama i generalnim liderstvom SAD. Odnose između te dve Evrope su karakterisali nepoverenje i neprijateljstvo, dok su trenuci detanta i saradnje bili sporadični i kratkovečni. Za to razdoblje, koje inače ispunjava najveći deo studije, autor nije mogao da pronađe bitnije zajedničke sadržaje i obeležja, pa ih je morao posmatrati odvojeno. S druge strane, u okviru ove generalne podele ima obilje zajedničkih imeniteљa društvenog razvoja pripadajućih zemalja. Autor naglašava upravo te zajedničke karakteristike, ali ukazuje i na specifičnosti i razlike, pogotovu ako su one imale širi značaj.

U pogledu zapadne Evrope, kao najkrupniju činjenicu autor ističe spektakularni privredni progres koji će ovoj regiji već krajem pedesetih i početkom šezdesetih vratiti status jednog od najmoćnijih ekonomskih činilaca u svetu. Taj progres, nazvan „privrednim čudom”, zahvatio je sve zapadnoveropske zemlje, neke više neke nešto manje. Najsnajniji ekonomski razvoj beležile su zemlje koje su početkom pedesetih stupile u privrednu saradnju i integraciju – Šumanov plan (Francuska, Zapadna Nemačka, Italija, Holandija, Belgija i Luksemburg) iz koje će docnjije nastati Zajedničko evropsko tržište (1958), a još kasnije Evropska unija. Nezapamćeni privredni napredak je zahvatilo sve oblasti: industriju, poljoprivredu, saobraćaj, trgovinu, turizam. Izraz „privredno čudo“ pogrešno se vezuje samo za Zapadnu Nemačku, jer su i ostale zemlje iz ove inicijalne integracije (kao i neke izvan) imale sličan ili čak veći rast (na primer, početkom šezdesetih Italija se razvijala brže od bilo koje druge zemlje).

Međutim, nije samo potreba za privrednom saradnjom pospešivala evropske integracione tokove. Bili su svakako prisutni politički i vojno-odbrambeni motivi. Politički su imali korena u idejama nekih državnika i mislilaca iz ranijih perioda, a sad su bili aktuelizovani potrebom da se Evropa izvuče iz političke senke Moskve i Vašingtona. Odbrambeni su proisticali iz straha od sovjetske penetracije, pa i invazije zapadne

Evrope. Rezultat toga bilo je formiranje Severnoatlantskog pakta (NATO) 1949 – kao osnovnog vojnopolitičkog saveza zapadnih zemalja. Sve veće potrebe i sve vidljiviji pozitivni rezultati podsticali su jačanje integrativnih tendencija koje su vremenom dobijale sve čvršće institucionalne forme i nove države – članice.

Fenomen integracije zapadne Evrope, nezabeležen u istoriji, s pravom pleni pažnju autora koji ga posmatra s više aspekata i nastoji da pruži osnovnu argumentaciju za njegovo objašnjenje. Pri tome, kao vrstan i objektivan istoričar, ne zapađa u apologetiku ovog fenomena, već realno posmatra njegove domete i probleme. Smatruјућi da su u razmatranom periodu još uvek dominantni nacionalni okviri, on veći deo teksta posvećuje pojedinim državama. Najviše prostora su dobitile Francusku, Veliku Britaniju, Zapadnu Nemačku i Italiju. Autor vrlo lepo izlaže osnovne tokove društvenog razvoja pojedinih država, njihove specifičnosti, posebne interese i probleme, koji katkad odudaraju od opštih trendova ili su im čak suprotни.

Posebno treba istaći autorov trud da predstavi najznačajnije državne lidere koji su svojom političkom harizmom i radom obeležili evropsku posleratnu scenu. Pred očima čitalaca prolazi galerija državnika kao što su Čerčil, Makmilan, Margaret Tačer, De Gol, Pompidu, Miteran, Adenauer, Vili Brant, De Gasperi, Fanfani na Zapadu, a Staljin, Hruščov, Gorbačov, Tito, Čaušesku, Gotvald, Dubček, Havel, Ulbricht, Gomulka, Valensa na Istoku.

Studija se ne zadržava na pojedinačnim političkim događajima. Autor ne potcenjuje njihov značaj nego ih jednostavno smešta u kontekst magistralnih istorijskih tokova koji čine temeljni koncept knjige. U zapadnoj Evropi u ovoj epohi nije ni bilo mnogo krupnih političkih događaja koji bi mogli biti označeni kao velike istorijske prekretnice ili međaši. Znatniji tretman su dobili događaji oko podele Nemačke (Berlinska kriza 1948, Berlinski zid 1961), revolucionarni pokret 1968 (prvenstveno u Francuskoj), rušenje Frančkovog režima u Španiji, ujedinjenje Nemačke. Daleko dramatičnija dešavanja su se odigravala u zehljama istočne Evrope. Kao najvažniji istaknuti su u Sovjetskom Savezu: Staljinova smrt (1956), XX kongres sovjetske KP (1956), smena Nikite Hruščova (1964), pojava Mihaila Gorbačova i perestrojke sredinom osamdesetih; u Čehoslovačkoj: „Praški udar“ (1948), „Praško proleće“ (1968), zbacivanje komunističkog režima (1989); u Poljskoj: politička previranja iz 1956, pojava „Solidarnost“ i Leha Valense osamdesetih godina i kraj komunističke vlasti; u Istočnoj Nemačkoj: podizanje Berlinskog zida

(1961) i njegovo rušenje (1989); u Rumuniji pojava Nikole Čaušeskua i dramatičan kraj njegove vladavine; u Jugoslaviji Titov raskid sa Staljinom (1948) i proces raspada jugoslovenske države krajem osamdesetih i početkom devadesetih godina.

Razmatrajući opšte političke procese, autor ističe da se u političkom životu zapadnoevropskih zemalja učvršćeni principi parlamentarne demokratije, te da se izdvajaju i sменjuju na vlasti dve glavne političke opcije – hrišćansko-demokratska i socijaldemokratska (odnosno socijalistička). Najvažnije spoljnopolitičke aktivnosti vodećih zapadnoevropskih država bile su generalno usmerene na rehabilitaciju njihovog značaja i uticaja u svetu u okviru čega se mogu markirati četiri procesa: aktivnost na daljem jačanju evropske integracije; definisanje odnosa sa SAD, s težnjom ka emancipaciji i sticanju statusa ravnopravnog partnera; konstantno vodenje računa o stanju odnosa sa Sovjetskim Savezom i zemljama istočne Evrope i na kraju kompleks osetljivih i složenih veza sa zemljama „trećeg sveta“ koje su prolazile kroz proces dekolonizacije, izgradnje vlastitog identiteta, ali i zadržavanja specifičnih veza sa bivšim metropolama, a to su upravo bile vodeće zapadnoevropske države.

Autor se ne bavi previše unutrašnjom političkom situacijom u Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim zemljama. Posle konstatacije da je krajem četrdesetih sprovedena sovjetcizacija društva, ne upušta se u posebne analize tamošnjeg političkog sistema i života. Toj problematice daje više prostora kada govori o dramatičnim dogadjajima koji su potresali komunistički lager. Ukratko data njegova vertikalna razvoja političke doktrine i prakse sovjetskog vođstva, koja se primenjivala i u drugim zemljama lagera, izgleda ovako: Staljinov politički sistem se zasnivao na „mentalitetu opsadnog stanja“, to jest pravdjanju žrtava naroda potrebom stalne odbrane od brojnih neprijatelja sovjetske države i to spoljnih u vidu „kapitalističkih ajkula i vukova“ kao i isto tako opasnih unutrašnjih „klasnih“ i ostalih neprijatelja. Staljinovi naslednici i pored nekih nagoćeštaja, pa i zvaničnih proklamacija o započinjanju procesa destaljanizacije, nisu bitnije promenili njegovu doktrinu i politički sistem. Kraj svakoj nadi u tom smislu označio je ulazak sovjetskih tenkova u Budimpeštu u decembru 1956. Hruščovljeva era se, pored svega toga, odlikovala izvesnim liberalizmom i smanjenjem političkih progona i napetosti. Međutim, njegovi naslednici, predvodenii L. Brežnevim, koji su ga i uklonili s vlasti, rehabilitovali su neke od starih metoda: partijsku rigidnost, političku stegu, represiranje političkih neistomišljenika. Takvo

stanje će potrajati sve do smrti L. Brežnjeva, kada će, posle kratkotrajnih ličnosti, kormilo partije i države preuzeti M. Gorbačov. On će započeti proces liberalnih društvenih reformi čiji će epilog biti ukinjanje komunističkog sistema u SSSR-u i istočnoj Evropi.

Dobar deo knjige autor je posvetio pojavama i oblastima društvenog života koji su bili nepoznati, ili malo izraženi, u ranijim istorijskim epochama. To se pre svega odnosi na fenomen tzv. socijalne države, velikog dostignuća zapadnoevropskog društvenog razvoja u drugoj polovini 20. veka. Opisujući karakteristike, funkcionisanje i značaj sistema socijalne države, autor ukazuje na njene slabe strane, prvenstveno kad su u pitanju budžetska preopterećenost i poreska politika.

Tretirane su i druge sfere društvenog razvoja koje su odslikavale život ljudi u zapadnoevropskim državama, simbolizovale ubrzani rast životnog standarda i opšti prosperitet ovog dela Evrope: unapredjenje zdravstvene zaštite, poboljšanje uslova stanovanja, porast životnog standarda, bolja opremljenost stanova (slična kod svih slojeva), bolja ishrana, bolje oblaćenje ljudi, turistički bum, deproletarizacija radničke klase, smanjenje radne nedelje, izmena strukture zaposlenih, nova klasa menadžera.

Dva svetska rata i naročito progoni intelektualaca od strane fašističkih i komunističkih režima zadali su teške udarce evropskoj kulturi. Nekad sjajna i slavna, evropska kultura je potamnela, a mračni i pesimistički tonovi su dominirali nad retkim glasovima optimizma. Ovu „posleratnu melanholiјu“, kako je naziva autor, postepeno nadvladava opšti društveni progres koji posle 15 godina dovodi do suštinske promene – privredni oporavak je vratio optimizam i pospešio stvaralaštvo i kod nekih intelektualaca i kod umetnika. Autor ukazuje i na fenomen tzv. amerikanizacije. Ona je, međutim, zahvatila samo evropsku masovnu kulturu ali ne i više intelektualne krugove, izazivajući pojavu antiamerikanizma koja je bila izraženija kod humanističke nego kod tehničke inteligencije. U odeljku o evropskoj kulturi našli su svoje mesto i uticaj učenja marksista i levo orientisanih intelektualaca (Sartr, Kami), „otkrivanje“ psihanalize Sigmunda Frejda, „revolucija znanja“, pop muzika (Bitlisi), vrtoglavci uspon trgovine umetničkim delima, čiji se centar prenosi iz Pariza u London, televizija i njen uticaj.

Posebna pažnja je posvećena pitanjima kulture i stvaralaštva u Sovjetskom Savezu i drugim istočnoevropskim zemljama. Akcenat je stavljen na problem slobode stvaralaštva, progona nepodobnih intelektualaca i umetnika (Pasternak, Solženjicin), uz opštu konstataciju da su posle

Staljinove smrti pritisak i progoni bili znatno umanjeni, u svakom slučaju barem se glava nije gubila kao što se to ranije dešavalo.

U završnim poglavljima razmatraju se procesi i događaji koji su označili pad komunizma u istočnoj Evropi i ukidanje barijere napravljene posred Evrope pre gotovo pola veka. Reč je o poznatim stvarima iz bliske prošlosti – Gorbačovu i perestrojci, Jeljcincu i raspadu SSSR-a, rušenju Berlinskog zida i ujedinjenju Nemačke, rušenju komunističkih vlada u Varšavi, Pragu, Budimpešti, Bukureštu, Sofiji i Tirani, raspadu Jugoslavije. U zapadnoj Evropi u ovo vreme se nije dešavalo ništa posebno novo – nastavljen je višedecenijski trend sveopštег progresa i jačanja integracionog procesa.

Epilog ovog razdoblja bio je, kako konstatiše autor, brza, neočekivana i spektakularna promena koja je označila kraj jedne i početak nove epohe u istoriji starog kontinenta. Mračni izgledi „ostarele i posustale Evrope“ koji su stajali na početku ovog perioda zamenjeni su na njegovom kraju novim optimizmom i otvaranjem perspektive za nastavak integracije na prostorima celog kontinenta. Gvozdene zavesе više nije bilo: Evropa se konačno, posle gotovo stogodišnjeg postiranja i poluvekovne raspolučenosti, vratila sebi, vratila veru i nadu u bolju budućnost svojih stanovnika, naroda i država. U opservaciji na ovu temu pisac kaže: „Istorijska posleratne Evrope, za razliku od drugih istorijskih razdoblja ovog kontinenta, liči na staromodni holivudski film, sa raznim oblicima napetosti i sukoba i veličanstvenim hepiandom“.

Glavni uzrok ovakvog raspleta, odnosno kolapsa komunističkog sistema u istočnoj Evropi autor vidi u izuzetno snažnom privrednom usponu i porastu životnog standarda u zapadnoj Evropi. Pored svih zabrana i propagande, za ljude iza „gvozdene zavese“ bio je to uzor koji treba slediti.

Kao istoričar koji posmatra istorijske tokove u krupnim kadrovima, V. Laker se ipak ne prepusta oduševljenju zbog ovakvog epiloga, napominjući da istorijsko iskustvo pokazuje da stvari često ne idu željenim i očekivanim pravcima. Razvoj događaja može krenuti „pogrešnim pravcem“, čemu glavni uzrok mogu biti „otrovnici nacionalizma“, ta stara boljka Evrope. Osam godina po završetku rukopisa ove sinteze, možemo konstatovati da se Evropa još uvek drži pravaca započetih 1989, ali i primetiti da se kao ispravna potvrđuje opaska njenog autora da sadašnja Evropa pokazuje najzgled protivrečnu nemoć (koja je može skupo koštati u budućnosti). Poseduje ogromnu ekonomsku pa i političku snagu za doba mira, ali kad nastanu krize, kad treba pokazati vojnu i političku snagu ona je praktično nemoćna.

Ova izuzetno vredna istorijska studija biće bez sumnje dragocen priručnik za sve koji se profesionalno bave ovom problematikom, kao i interesantno i poučno štivo za širu čitalačku publiku. Budući da je reč o sintezi, biće dosta i onih, posebno specijalista za odredene oblasti, koji će zamerati što je malo (ili mnogo) prostora i pažnje ukazano nekom pitanju, ili što su pojedini regioni i zemlje više ili manje zastupljeni. Takve ocene mogu biti ispravne, ali svakako ne mogu bitnije poremetiti opšte povoljno mišljenje o knjizi. Na kraju, uz pohvalu izdavačkoj kući Klio za ovaj publicistički poduhvat, skrećemo pažnju i na vrlo lep pogовор dr Andreja Mitrovića.

Doko Tripković

Slađana Bojković, Miloje Pršić, STRADANJE SRPSKOG NARODA U SRBIJI 1914-1918 – dokumenta, Istoriski muzej Srbije, Beograd 2000, str. 629

Tematska zbirka arhivske grade pod nazivom *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914-1918 – dokumenta*, koju su priredili Slađana Bojković i Miloje Pršić, značajan je doprinos proučavanju, prikupljanju, stručnom sređivanju i publikovanju podataka o ljudskim žrtvama i stradanjima stanovništva, materijalnim i demografskim gubicima Srbije u Prvom svjetskom ratu. Sakupljanjem i izborom 217 dokumenata, naučnom i stručnom obradom grade iz zbirki i fondova Vojske Kraljevine Srbije, Arhiva Vojnoistorijskog instituta, Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije, Ministarstva prosvete, Komisije za izvidaj i zverstva i ratne štete, Arhiva Srbije i Arhiva Jugoslavije, autori su tematsko-hronološkim cjelinama: I – Zločini austrougarske vojske 1914-1918 (49-203), II – Zločini bugarske vojske i Arnauta 1915-1918 (207-455) i III – Zločini Bugara i Austro-Madara za vrijeme Topličkog ustanka 1917 (459-531), dali veoma pregleđnu i sadržinom bogatu i korisnu knjigu. U ovoj gradi razotkriva se ona uglavnom manje poznata strana istorijskih zbivanja i događanja rata, njegovo zlo sjeme koje se širom Srbije razvejavalo 1814-1918, za vrijeme povlačenja srpske vojske 1915. i u godinama okupacije 1915-1918, ostavljajući tragично velike ljudske žrtve. Gubitkom 1.247.520 stanovnika, od kojih 54% čini muško reproduktivno stanovništvo od 18 do 55 godina, sa neprocjenjivim materijalnim razaranjima, Srbija je tokom ratne kampanje 1914-

1918., otporom, pobjedama i porazima izgubila skoro trećinu stanovništva, dok su 70% kao vojnici i civilni prošli pakao ratnih zbivanja i nesnošljive uslove okupacijskih režima Austrougarske i Bugarske. Patnje živih koji su u mnogim situacijama zavidjeli mrtvima, pričaju sa stranica ove knjige snagom činjenica koje i danas peku kao živa rana i na savjeti su onih koji su ih u ime zadatog cilja počinili.

Srpskoj istoriografiji potrebna su potpunija saznanja o stradanju stanovništva Srbije na sopstvenoj teritoriji i svuda gdje su se njeni vojnici i civilna lica našli nošeni sudbinom ratnih događanja 1914-1918. Valja saznati, potpunije, koliko je god moguće, kada, kako, u kakvim okolnostima, za i zbog čega se stradalo masovno, grupno i pojedinačno, neselektivno i selektivno, smišljeno i nekontrolisano, sa količinom mržnje, svireposti i genocidnosti iz kojih ostaje neshvatljiv zločin bečkih, peštanskih, berlinskih i sofijskih vojnopoličkih doktrina i nečasnih namjera ostvarivanih na račun Srbije.

Ubistva i masakriranja u Mačvi i Podrinju, uglavnom žena, djece i starih i nemoćnih lica, odvođenja u logore, bombardovanje Beograda, Šapca, Loznice, paljenje sela i varoši zapadne Srbije, skrnavljenje crkava i zatiranje osnovnih ljudskih prava ubjedljivo svjedoče i optužuju arogantnu i nehumanu Vojnu komandu i njene nalugodavce u Beču. Otpor i vapaj Srbije malo je ko čuo i htio da čuje. Njena Vrhovna komanda naredila je jedinicama da sakupljaju i bilježe podatke o zločinstvima. Međutim, podaci i fotografije dopisnika pariskog „Žurnala“ Arni Barbija, Kraforda Prajsa u „Tajmsu“ i podaci Međunarodne komisije o zločinima u rejonu Brezjak-Zavlaka, nijesu našli na potreban odjek u javnosti neutralnih i savezničkih zemalja. Sličan neuspjeh doživjeli su i napori diplomatskih predstavnika, Srbije i Glavnog istražnog odbora formiranog početkom 1915. za ispitivanje i utvrđivanje zverstava i šteta učinjenih od austrougarske vojske.

Nemoćna da upozori javno mjenje u svijetu na zlodjela agresorskih trupa, srpska vlada angažovala je uglednog stručnjaka za kriminalistiku Arčibalda Rajsa koji je obišao postradala područja i na osnovu terenskih istraživanja u Mačvi, Podrinju, Beogradu, Šapcu, Lipolistu, Petkovcu, Ribaru, Čokešini, Prnjavoru, Novom Selu, Lešnici, Loznici, Brezjaku, Jarebici, Zavlaku, Likadru, Krupnju, Beloj Crkvi, Jovanovcu, Vidojevcu i Peckoj, formirao bogat dokazni materijal o zločinima austrougarske vojske.

Analizom raspoloživih činjenica Rajs je utvrdio da je samo na području Mačve i Pocerine od septembra do novembra 1914. ubijeno preko

2.300 lica, ranjeno 116 i nestalo 562. Objavljanjem članaka u tiražnim evropskim listovima publikovanim u Lozani, Parizu i Amsterdamu, osnažio je optužbe srpske vlade o namjerama Austro-Ugarske u ratu protiv Srbije, nepoštovanju međunarodnih konvencija i vojnopolitičkih ciljeva iznjetih u ultimatumu od 26. jula 1914.

Izveštaji o stanju na ratištima i stradanju naroda koje su pod utiskom probudenog interesovanja za Srbiju slali dopisnici, diplomatski poslenici, publicisti, naučnici, pisci i članovi sanitetskih službi angažovanih na frontu i pri bolnicama (kojih nažalost nema u potreboj mjeri u ovom izboru) daju sumornu sliku ratišta i pozadine u Srbiji 1914. i 1915. godine.

Bugarski zločini u okupiranoj Srbiji i teror nad civilnim stanovništvom na teritoriji između srpsko-bugarske granice do Velike Morave i sve do Dunava, kao i do linije Ribarska banja – Jastrebac, do Ibra, na dijelu Kosova i u Makedoniji, obilježeni su zatiranjem srpske individualnosti, nizom zakonskih mjera kojima se zabranjuje upotreba srpskog jezika, vrši pljačka privrednih bogatstava i sprovodi planirani genocid represijama čiji je povod bio svaki pokušaj samoodbrane i organizovanog otpora. Zatvaranje srpskih škola i otvaranje bugarskih, spaljivanje sudske, crkvene i administrativne dokumentacije, uz korišćenje matičnih knjiga za evidenciju stanovništva po polu i starosti radi stvaranja spiskova činovnika, učitelja, sveštenika, advokata i regrutovanja za vojsku, pokazuju organizovanu kontrolu okupacionih vlasti i sistematicno zatiranje srpskog jezika, škola, knjiga i tradicije.

Trogodišnja bugarska okupacija, obilježena masovnom represijom i interniranjem civilnog stanovništva u koncentracione logore širom Bugarske, sa zločinima na prostoru Surdulice, Vranja, Leskovca, Ćuprije, Požarevca, Ražnja i drugih mjestu, o čemu svjedoči preko 100 dokumenata ove zbirke, pokazuje kako su i po koju cijenu car Ferdinand Koburg i bugarska vlada sprovodili „Manifest bugarskom narodu“ od 1. (14) oktobra 1914. u kojem se napominje: „Mi ćemo ratovati protiv Srba, jednovremeno sa hrabrom vojskom centralnih sila“.

U dijelu pod nazivom *Zločini Bugara i Austro-Mađara za vrijeme Topličkog ustanka 1917.* priređivači su dali relevantan izbor grade na osnovu kojeg se mogu sagledati prilike u Srbiji poslije odstupanja vojske 1915., interniranje stanovništva u jesen iste godine i tokom ljeta 1916., organizacija četničke akcije, ustanak sredinom februara 1917., aktivnosti Koste Pećanca i Koste Vojinovića, veze sa Srpskom vrhovnom komandom i gušenje ustanka. Podaci o učesnicima i izveštaj Anketnog odbora o uzrocima pobune u topličkom okrugu za Narodnu

skupštinu, zatvaraju ovu sumornu hroniku zlodjela počinjenih od strane okupacionih režima na teritoriji Srbije u Prvom svjetskom ratu.

Priredena prema stručnim i naučnim kriterijumima, sa registrom dokumenata, registrom ličnih imena i geografskih pojmoveva, autentičnim fotografijama i rezimeima, ova zbirka služiće kao izvorna potreba i pomoći istraživačima i ostalim korisnicima.

Dorđe Borozan

Dragan S. Nenezić, JUGOSLOVENSKE OBLASTI POD ITALIJOM 1941-1943, Vojnoistorijski institut, Beograd 1999, str. 368

Vodeće evropske revisionističke države, Nemačka i Italija, težile su temeljnoj i nasilnoj promeni sistema stvorenog mirovnim ugovorima posle Prvog svetskog rata. „Novi poređak”, za koji su se borile često različitih i suprostavljenih interesa, podrazumevao je podeľu sveta na velike imperije od kojih bi svaka bila podvrgnuta dominaciji jedne od sila tvoraca nove slike sveta. Iako je ova podeľa garantovala Italiji Sredozemlje i iako su nacisti uporno uveravali svog saveznika da u zaledu Jadranskog mora nemaju političke interese, Italija nikako nije uspevala da potičini prostor Balkana i Jugoslavije, pri čemu joj je zakulisna politika Trećeg rajha uz sopstvenu nemoć činila velike smetnje. Balkansko poluotrovo bilo je privlačno za obe države iz više razloga, od kojih je Nenezić istakao priličnu udaljenost od kreatora meduratnog sistema, izdeljenost na male države sa brojnim nerešenim medusobnim pitanjima, strateški važan položaj, prisustvo iracionalizma i netrpeljivosti kojima je bilo lako manipulisati, dragocenost prirodnih bogatstava.

Italija je u stvaranju Kraljevine Jugoslavije videla prepreku za ostvarenje svojih interesa, s obzirom na to da je dominacija na Jadranu bila način da se ostvari imperija na Sredozemlju. Razbijanje Jugoslavije ostao je trajan cilj italijanske spoljne politike, a svi planovi koji su vodili tome zasnivali su se na planu generala Pjetra Badolja koji je usvojila italijanska vlada 1918. godine i koji je predviđao kombinovanje podsticanja i pomaganja separatističkih pokreta u Jugoslaviji sa spoljnjim pritiskom.

Knjiga *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943* u središtu pažnje ima položaj Italije u

rasparčanoj Jugoslaviji i mere koje je preduzimala na okupiranim i anektiranim oblastima. Naglašeni su uzroci oprečnosti interesa Italije i Nemačke u Jugoslaviji i jugoistočnoj Evropi, pri čemu očevidna ekonomska i vojna nadmoć Nemačke ima izuzetan značaj. Želeći da planiranim operacijama na istoku obezbedi mirno zalede u kome je videl dopunski privredni prostor koji je trebalo diplomatskim sredstvima ekonomski i politički potčiniti, ne prenoseći rat na njega i ne deleći već oformljene privredne celine, Nemačka je posegla za vojnim sredstvima i razbijanjem Jugoslavije tek kad su prošli politički pritisci na Jugoslaviju. Italija koja se, kako je uočio Nenezić, pretvarala od saveznika u satelita Nemačke, dobila je tada odobrenje za oružanu intervenciju i razbijanje Jugoslavije, ali samo u okviru opštih nemačkih planova vojnih akcija i slike posleratne Jugoslavije. Tako je 2. italijanskoj armiji koja je u Aprilskom ratu trebalo da prodire ka Jajcu i Splitu i 9. armiji koja je u početku imala defanzivne zadatke, da bi kasnije svoju pažnju usmerila ka Crnoj Gori, Kosovu i Metohiji i Makedoniji, dodeljena tek drugorazredna uloga. I u podeli plena Italija je dobila mnogo manje od priželjkivanog. Bečki pregovori Ribentropa i Cana, 21. i 22. aprila 1941, razdvojili su interesne sfere linijom Petrinja – Novi – Prijedor – Banja Luka – Jajce – Donji Vakuf – Travnik – Sarajevo – Priboj – Nova Varoš – Sjenica – Novi Pazar – Kosovska Mitrovica – Kosovo Polje – Uroševac – Prizren. Odnos sa NDH Italija je moral da definiše direktnim pregovorima sa ustaškim vrhom, pa je tako Rimskim sporazumom 18. maja 1941. dobila Sušak, Krk, Zadar, Šibenik, Trogir i Kotor, ali nije uspela da nametne Hrvatskoj monetarni i carinski uniju. Morala se pomiriti i sa tim da Nemačkoj prepusti korišćenje najvažnijih ekonomskih reursa poput rudnika Trepča, ruda hroma u Makedoniji i boksita u Dalmaciji, pa čak i korišćenje onih potencijala koji su bili u italijanskoj zoni, samo ako su bili interesantni za Nemece. Teritorije koje su joj pripale Italija je podešila na Ljubljansku provinciju, Riječku provinciju, Guvernorat Dalmacije, dok su delovi Makedonije, Kosova i Metohije pripojeni „Velikoj Albaniji” kao italijanskom protektoratu.

Najveći prostor Nenezić je posvetio vojnom aspektu dvoipogodišnjeg prisustva Musolinijeve Italije u Jugoslaviji istražujući raspored, strukturu i sastav italijanskih snaga, njihovo sudelovanje u ratnim operacijama, strukturu komandovanja, ličnosti komandanata, ostvarene i neostvarene planove i zamisli, učešće u borbi protiv ustaničkih snaga, odnos prema ustašama i Nemcima, mesto i značaj italijanskih snaga u Jugoslaviji u okviru globalnog rasporeda, uloge i planova italijanske vojske u Drugom svetskom ratu. Zatim se koncentrisao na plansko uplitajanje civilnog dela okupacione uprave u sve segmente života sa ciljem kontrolisanja i prilagođavanja potrebama

Italije ekonomskih prilika, privrednog sistema, upravnog aparata, prosvete, kulture, štampe, unoseći u svoj rad ne mali broj karata i tabelarnih prikaza. Politika fašističke Italije u različitim oblastima javnog života jasno govori o nameri da se učvrsti na ovom prostoru i trajno ga zadrži. Preduzete mere pokazuju želju da se anektirani prostor i njegovo društvo vremenom potpuno uklope u sistem stvoren u Italiji. Taj cilj trebalo je da ostvari centralizovan upravni aparat sa komesarima, odnosno guvernerom kao vrhovnim naredvodnim i kontrolnim organom. Oni objedinjuju sve funkcije vlasti sem vojnih. Sredstva za ostvarenje cilja bila su italijanizacija stanovništva, interniranje, primena italijanskog Ustava, zakonodavstva i sudskega sistema sa širokim spektrom oštih kazni za potencijalne i stvarne protivnike režima, stvaranje mreže fašističkih organizacija, eliminisanje svih tragova prethodne države, propaganda itd.

Ipak, okupator je postavio cilj koji je daleko premašivao njegove realne mogućnosti i sposobnosti. Posle vojnog sloma, iza njega su ostali samo efekti ratnih razaranja, pljački, represija nad stanovništvom, jednom rečju ostala je ratna šteta, dok se svest ljudi i čitav državni sistem nisu mogli tako lako izbrisati.

Slobodan Selinić

Dimitrije Đorđević, *OŽILJCI I OPOMENE*, knjiga treća, Srpska književna zadruga, Beograd 2000, str. 316

Dimitrije Đorđević (1922) jedan je od najznačajnijih srpskih istoričara 20. veka. Autor je 147 monografskih ostvarenja i oko 150 članaka i rasprava. Najznačajnija dela su: *Izlazak Srbije na Jadransko more 1912*, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804-1914*, *Ogledi iz novije balkanske istorije i Portreti iz novije srpske istorije*. Pored ovih istoriografskih ostvarenja u „užem smislu”, D. Đorđević je u poslednjih pet godina objavio trilogiju o svom životu pod naslovom *Ožiljci i opomene*, čiji se treći deo upravo pojavio pred srpskom čitačkom publikom.

Životna priča ispisana u ovoj trilogiji ne pripada, kako bi se to na prvi pogled moglo pomisliti, samo memoarskoj prozi. Naprotiv, ove knjige imaju sve odlike istoriografskog štiva. Po tome se naročito ističe prva knjiga koja je, kroz

Đorđevićev ratni put, na nepristrastan i krajnje objektivan način ispričala dosta toga iz tragične istorije Ravnogorskog pokreta i srpske rojalističke omladine. U prve dve knjige opisan je život Đorđevićeve generacije za vreme i odmah posle Drugog svetskog rata. To je priča o učešću u rav ногorskoj omladini, boravku u nemačkom koncentracionom logoru Mauthauzen i robijašnicama u Zabeli i Mitrovici. To je priča, kako sam autor ističe, izdanka predratne „buržoaske“ porodice, bivšeg rojalističkog omladinca, antifašiste i antikomuniste. U trećoj knjizi opisani su doživljaji i iskustva iz „četvrtog života“, sećanja na događaje i ličnosti iz naučnog života u Jugoslaviji i svetu: „U sutonu života, ova su sećanja ponovo oživela“.

I treća Đorđevićeva knjiga ima dosta istoriografskih „pasaža“. Lična životna priča prepliće se sa društvenim i političkim koloritom kakav je zavladao u Srbiji po uspostavljanju komunističke diktature. Kroz stranice ove knjige provjejava mnoštvo slika iz svakodnevnog života koje verno dočaravaju atmosferu vremena. Posebno su važni podaci koji ukazuju na to da je za prvi deset godina po okončanju rata Beograd drastično izmenio svoju strukturu. Početkom 1956. godine u gradu je živilo 26% starosedelačkog stanovništva: „Stari svet je nestao, novi je nagrnuo. Stari Beograd se tada mogao naći u komisionim radnjama u Knez-Mihailovoj i Kralja Milana ulici. Stari Beograd životario je odbačen i zaplašen. Živeo je isteran iz svojih stanova i kuća ili stešnjen u njima, deleći ih sa novouseđenjem došljacima“.

Posle izlaska sa robije, Đorđević je izbačen sa svih univerziteta u zemlji. Tek po odsluženju vojnog roka u kaznenoj jedinici (1950), mogao je da nastavi studije u Beogradu. Ali „nisam se usudio da posećujem predavanja. Bojao sam se uperenog prsta koji će me oglasiti neprijateljem. Pojavljivao sam se na ispitima i odmah sam se užurbano udaljavao, kao da sam leprozni bolesnik. Živeo sam kao da se nalazim na kakvom usamljenom ostrvu“. Mnogo lepih reči pisac je ispisao o svojim profesorima koji nisu prihvatali novi „red stvari“, kao što su bili Miroslav Marković, Fanula Papazoglu ili Georgije Ostrogorski, Mihailo Dinić, Svetozar Radojičić, Jorjo Tadić. Iako je bio student generacije, nije mogao da započne univerzitetsku karijeru, jer je bio osudivan kao „narodni neprijatelj“.

Kasnije je Đorđević gradio karijeru uspešnog istoričara, ali je uz njega uvek išla ocena da nije „marksistički pisac“. Kako sam ističe, pošto nije mogao da piše o svemu što je želeo, nije želeo ni da piše o onome o čemu bi se usprotivila savest. Kompromis je nađen u bavljanju nacionalnom

istorijom 19. veka, čime je postigao da ne bude pod prizmotrom „čuvara revolucije” u istoriografiji. Trebalо je prvo prebroditi probleme sa zaposlenjem. Za početak, primljen je na rad u Arhivu Srbije, sa skraćenim radnim vremenom i na mesto za koje je bila dovoljna srednja škola. Ipak, posle samo dva meseca, uoči nove 1956. godine, dobio je otkaz: „Neznatni su bili izgledi bivšeg robijaša da se udene u tokove novog društva”.

Prvu knjigu *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912.* objavio je tako što je njegov otac prodao stan na Terazijama koji je bio izuzet od nacionalizacije. Ipak, rizik se isplatio. Štampana u 500 primeraka, knjiga je naišla na povoljnu kritiku i bila je „ulaznica” u zvanične naučne krugove – u Naučni Arhiv SANU. Trebalо je, naravno, savladati partijsku organizaciju u Akademiji. Posle rada u Arhivu usledio je, krajem 1957, prelazak u Istoriski institut, gde je D. Đorđević, sa 35 godina života, konačno mogao da se bavi naučnim radom: „Ulaskom u Institut pridružio sam se istoričarima moje generacije i zaplovio punim jedrima. Profesori se uglavnom više nisu ustezali da me podrže.”

Dalje je njegova priča bila „obična” – plodna naučna karijera (doktorat 1962), uspinjanje na istoriografskoj lestvici, mnoga stručna zaduženja, učešća na naučnim kongresima i skupovima u zemlji i inostranstvu. Đorđević dosta piše o svojim kolegama i razvoju jugoslovenske i srpske istoriografije, bez predrasuda i „naknadne pameti”, tako da će ove stranice korisno poslužiti svim budućim istraživačima razvoja srpske istorijske nauke. Vredni pažnje su i delovi knjige koji govore o piščevoj poseti Hilandaru (1964), studijskim boravcima i naučnom radu u Grčkoj, prvim posetama Engleskoj (jedan semestar predavanja srpske istorije na Kembridžu i Oksfordu), Americi, putovanjima na svetske skupove istoričara, predavanjima na nemačkim univerzitetima. Tri teme posebno su privlačile D. Đorđevića: dejstvo istorijskog nasledja na razvoj balkanskih država, migracije iz Habzburške monarhije u Srbiju i korenji jugoslovenskog pitanja.

Krajem 60-ih godina Đorđević je već svetski priznat istoričar, što mu je omogućilo da 1970. doneće odluku o prelasku u SAD, iako bi u Jugoslaviji veoma brzo došao na vrh naučne piramide i u formalnom smislu: „Bio mi je dojadio život u režimu totalitarne vlasti, laži i farisejstva. Osećao sam se loše u jednom režimu kome nisam pripadao. Jednom kada sam uzleteo, sve više mi je smetala ograničenost njegovog jednoumlja”.

Tako je Đorđević od jeseni 1970. postao profesor na univerzitetu u Santa Barbari, gde je narednih 20 godina predavao studije iz balkan-

ske istorije. Bio je jedan od osnivača Severnoameričkog društva za srpske studije, čiji je osnovni zadatci bilo istraživanje srpske prošlosti. Kako sam kaže, nikada se nije smatrao emigrantom i nije nameravao da prekida veze sa otadžbinom, što će dovesti do plodne naučne saradnje na različitim nivoima.

Đorđević progovara i o najnovijim zbivanjima („danasa su Srbi opet poraženi od neka dašnjih prijatelja i starih neprijatelja”) ukazujući na sve zablude i greške zvanične politike koja je izgubila saveznike i Srbiju pretvorila u usamljeno komunističko ostrvo u istočnoj Evropi. Na kraju knjige, profesorski toplo, Dimitrije Đorđević poručuje današnjoj srpskoj omladini: „Ako se životni krug zatvorio za mene i moju generaciju, to ne znači da će se zatvoriti za nove mlađe generacije. Srpski narod je na krst bio razapinjan i iznova vaskrsavao. Sagorevao je i dizao se iz pepela. U njemu još uvek ima snage da se uzdigne iz poraza. Sada je vreme da nove generacije otvaraju nove krugove, nadahnute njihovom mladošću. To je ujedno krug preporoda otadžbine”.

Kosta Nikolić

Jovan Mirković, OBJAVLJENI IZVORI I LITERATURA O JASENOVAČKIM LOGORIMA, Grafo-Mark, Besjeda, Muzej žrtava genocida, Banja Luka - Beograd 2000, str. 551

Knjiga J. Markovića ima svoje prethodnike u pokušajima da se sistematizuje bibliografija o logoru uništenja (Vernichtungslager) Jasenovac, kako autor ispravno karakteriše ovaj logor. Možda je u naslovu, ipak, trebalo zadržati jedinu: logor, a ne logori jer je za sve velike logore, kakav je i Jasenovac, bilo karakteristično da su se sastojali od više logora sa jedinstvenom komandom. Ova knjiga zasluguje da se nazove ne samo pionirskim poduhvatom, nego i radom koji pruža kompletну sliku objavljenih publikacija čija je tema logor u Jasenovcu. To su objavljeni istorijski izvori, među njima memoari i sećanja, istoriografska produkcija, kako ona naučna, tako i velika grupa istoriografskih radova od knjige do članaka, veoma neujednačenog kvaliteta, koji za osnovnu temu imaju logor Jasenovac, zatim pitanja zločina i genocida, kao i radevi gde se samo dodiruju ove teme, ponekad i posredno. Pobrojana su i književna dela i dokumentacija.

mentarni filmovi sa tematikom jasenovačkog logora i zločina, mada bi ovi filmovi mogli da se svrstaju u grupu istorijskih izvora.

U skladu sa osnovnom metodološkom podeštom knjiga J. Mirkovića se sastoji od predgovora, *Umosto predgovora (sistem Jasenovačkih koncentracionih logora)* (7-18), *Uvoda* (19-31) i četiri poglavlja: *Objavljeni izvori (dokumenta)* (33-97), *Memoarska literatura* (99-131), *Naučni radovi, istoriografska i druga publicistika* (13-274), *Književnost i film* (275-281), *Zaključka na srpskom* (283-287) i engleskom jeziku (289-293). Zatim slede izuzetno korisni i ilustrativni *Grafički prikazi i analize objavljenih izvora i literature* (295-328), *Bibliografija objavljenih izvora i literature o jasenovačkim logorima* (329-497), *Imenski i geografski index, Index drugih pojmove* (499-544), *Popis skraćenica* (545-549) i *Beleška o autoru* (551). U grupi objavljenih izvora navedeno je 108 bibliografskih jedinica, u grupi knjiga 1106, u grupi članaka 1482 i u grupi korišćenih bibliografija, bibliografskih iskaza i priloga o bibliografiji 66 bibliografskih jedinica.

Osnovna autorova ocena je da se, nasuprot raširenom mišljenju, o jasenovačkim logorima dosta pisalo, ali nedostaje „kako sistematsko istraživanje pitanja, tako i kvalitetna sinteza (monografska obrada)” (18). Polazeći od principa da knjigom obuhvati sve što je objavljeno o navedenoj temi, autor je obuhvatio bezmalo sve objavljene istorijske izvore i literaturu ne samo o logoru Jasenovac, nego i o celoj problematiki stradanja srpskog, jevrejskog i romskog naroda, kao i svih protivnika Nezavisne Države Hrvatske i „novog poretku” u Jugoslaviji. Autor je obuhvatio i gotovo sva dela o stradanju srpskog naroda tokom Prvog svetskog rata. U tome je, očigledno, pošao od ispravne premise da je reč o jedinstvenom procesu u kojem je kratki mir između 1918. i 1941. godine bio samo predah u ostvarivanju dugoročnih imperijalnih ciljeva kojima se srpski narod našao na putu.

Prva i do sada jedina objavljena tematska dokumenta o jasenovačkom logoru je zbirka u tri toma kojuje objavio Antun Milić 1986. i 1987. godine (*Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. 1-3). Do tada, među objavljenim izvorima od velikog značaja bili su oni štampani u „Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda”, i pored ne malih propusta priređivača pojedinih tomova. Autor je propustio da pomene XIV tom (u četiri knjige) ove višetomne edicije u kojem su štampani dokumenti pokreta Draže Mihailovića. Iz njih se, na primer, vidi da su neki četnički komandanti iz Bosne pri zaključivanju ugovora sa vlastima NDH zahtevali oslobođanje

članova četničkih porodica iz logora i da su kasnije tražili ukidanje hrvatskog zakona o logorima od 20. jula 1942. Među zbornicima dokumenata svoje mesto mogli su da nadu i neki strani korpsi grade kao što su, na primer, dokumenti koje je objavio Vatikan.

Počevši od prikaza izdanja zbornika dokumenata, preko prikaza istoriografske produkcije, autor je nastojao da pruži uverljivu sliku cele problematike izučavanja zločina. Kao i svaka dobra istoriografska knjiga, i knjiga Jovana Mirkovića je višeslojna i pruža iscrpne informacije na nekoliko nivoa. U njoj ne nalazimo samo rezultate minucioznog rada na prikupljanju bibliografskih podataka o izvorima i literaturi, pri čemu se knjiga približava idealu svih bibliografa: da obuhvate praktično sve publikacije kojima je posvećena. Zahvaljujući autorovom kritičkom i iznad svega odmerenom odnosu prema toj temi, pratimo i razvoj jugoslovenske (srpske i hrvatske) istoriografije, kako one naučne, tako i one kojih naučni i sazajnji motivi nisu bili primarni. Autor je predočio i niz dragocenih zapožanja o pojedinim pitanjima teme same knjige čime je dao i prilog njihovom razrešavanju. Tako, na primer, saznamo da je već 6. maja 141. kaznionica u Staroj Gradiški, doduše kraće vreme, služila i kao logor.

Sažeto ali iscrpno autor je predstavio problematiku utvrđivanja ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, razne manipulacije tim podacima, naročito rezultatima popisa žrtava rata iz novembra 1964. Jedno od pitanja bilo je i ono da li je prostor logora u Jasenovcu i posle ulaska snaga Jugoslovenske armije služio kao logor, kako je bez pravih izvora tvrdio istoričar dr Franjo Tuđman. Autor je izneo dokaze protiv ovakve tvrdnje koju treba posmatrati u svetlu izgradnje mita o hrvatskom stradalništvu čiji su sastavni delovi bili i Blajburg, „križni put”, jama Jazovka (ona duduše kratko).

Za dokumente nastale radom organa NDH autor koristi terminne „ustaški”, „NDH provenijencije”, ili oba uporedo, što je već poluvekovna praksa. Nema razloga da se ne koristi i termin „hrvatski”, kao što se koriste i termini „nemački”, „italijanski”, „mađarski”. To je već davno praksa i u stranoj istoriografiji. Činjenica da je među Hrvatima postojao antifašistički pokret predvođen komunistima, sve jači kako se kraj rata približavao, ne može da ospori činjenicu da je postojala hrvatska fašistička (ustaška) država. Prigovor da bi to značilo izjednačavanje ustaštva i hrvatskog naroda je neosnovan jer NDH i ustaše su deo hrvatske (na žalost i srpske) istorije kojoj treba prići na naučni, znači i racionalan način.

Najveći deo naslova koji se odnosi na jasenovački logor pripada grupi memoara i sećanja. Autor je istakao potrebu da se nastavi sa daljim sistematskim prikupljanjem ovih dragocenih istorijskih izvora (99). Dao je i druga zapažanja o daljim naporima na prikupljanju podataka o stradanjima i zločinima, o njihovoj sistematizaciji i dostupnosti (97). S tim u vezi, izneo je sud da bez utvrđivanja imena i prezimena, dakle bez punе identifikacije žrtava, „sve ostalo se svodi na proste računice, a često i manipulacije“ (161). Ovaj zahtev teško je do kraja ispoštovati s obzirom na masovno uništavanje celih porodica i naselja. Stoga sa visokim stepenom verodostojnosti mogu da se prihvate i provereni rezultati istraživanja iako nisu utvrđena imena žrtava. Navedimo primer da je od 6 miliona jevrejskih žrtava holokausta poimenice utvrđen identitet tek za nešto više od polovine, a da se konačan broj žrtava ipak ne dovodi u pitanje.

Centralni i najzanimljiviji deo knjige posvećen je istoriografskim radovima, od onih naučnih, do onih koje je autor mogao da nazove i istoriografskim pamfletima. I pored mnoštva naslova, autor ocenjuje da nema nijedne naučno utemeljene monografije ili studije o jasenovačkom logoru ili nekom od logora iz jasenovačkog sistema logora (155). U istraživanje teme Jasenovca prekretnicu je trebalo da predstavlja jugoslovenski istoriografski projekat *Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu* čije je ostvarenje počelo 1982. godine. Snažan podsticaj radu na ovoj temi bilo je objavljivanje pomenute Miletićeve zbirke dokumenata.

O logorima u NDH, pa i logoru u Jasenovcu, objavljen je veći broj manjih naučnih radova, ali su politički dogadaji prekinuli ostvarenje ovog projekta u novostvorenoj „demokratskoj“ Hrvatskoj. Neki autori, koji su dali vredne priloge na projektu, degradirali su i zloupotrebili svoju profesiju, dok su neki od najboljih specijalista za temu NDH izgubili život pod, blago rečeno, čudnim okolnostima (Fikreta Jelić-Butić i njen suprug Ivan Jelić) (197). U izgradnju novog nacionalističkog jednoumlja u Hrvatskoj važnu ulogu imala je upravo (kvazi) istoriografija sa svojom revizijom dotadašnjih saznanja. Nedostatak naučnih radova, u prvom redu monografija i sinteza, kao i dugogodišnje izbegavanje pravog naučnog diskursa o temi masovnih zločina, otvaralo je polje za izgradnju instrumentalizovane istorijske svesti koju je bilo lako navesti na željeni politički cilj. Osnovni ton pri tome davao je, kako autor ističe na više mesta, istoričar i novi hrvatski voda Franjo Tuđman. Iz au-

torovog prikaza jasno je da nije bilo pravog odgovora srpske istoriografije. Relativno veliku istoriografsku produkciju karakterisao je mali broj radova naučne istoriografije. Treba, ipak, reći da je u srpskoj istorijskoj nauci sačuvan naučni nivo što može da joj služi na čast. O tome svedoči i veći broj naučnih skupova i publikovanih saopštenja sa njih.

Obično se kaže da knjige imaju svoju sudsbinu (*Habeant sua fata libelli*). O sudsbinu knjige Jovana Mirkovića i samog njegovog autora, verovatno, mogla bi da se napiše posebna knjiga. U mnogome to je bila i tragična sudsbita srpskog naroda na prostoru novostvorene države Hrvata, sudsbita koja je sa stotinama hiljada drugih Srba pogodila i porodicu autora ove knjige. Ovaj autobiografski nivo u knjizi samo je diskretno naznačen, ali za pažljivog čitaoca je uočljiv. Zbog svega toga knjiga Jovana Mirkovića nije samo izuzetan rad o temi kojom se bavi nego i važan svedok svog vremena, sudsbine autora i njegovog naroda.

Milan Koljanin

Radoica Luburić, POMIRENJE JUGOSLAVIJE I SSSR-a 1953-1955, tematska zbirka dokumenta, Istoriski institut Crne Gore, Podgorica 1999, str. 789

Za proučavanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa od početka marta 1953 (smrti Josifa Vissarionoviča Staljina 5. III 1953), dolaska sovjetske državnopartijske delegacije u Jugoslaviju, do potpisivanja Beogradske deklaracije 2. juna 1955, ova tematska zbirka dokumenta ima višestruku upotrebnu vrijednost i nesumnjiv naučni značaj. Za istoričare ona je, prije svega, izuzetno korisna jer sadrži izvornu građu, sredenu heurističkim postupkom i razvrstanu u cijeline koje, svaka za sebe, nude obilje podataka za dalja naučna istraživanja.

Tematsko-hronološki razvrstana u devet osnovnih poglavlja, zbirka obuhvata najvažnije segmente vrlo složene problematike unutrašnjih i spoljнополитičkih događaja koji su kanalisali proces jugoslovensko-sovjetskog pomirenja.

Odbirom 392 dokumenta iz mnoštva arhivskih fondova i zbirki jugoslovenskih i sovjetskih arhiva, R. Luburić je izvorni značaj ovog djela obogatio dragocjenim sjećanjima učesnika događaja, jugoslovenske, sovjetske, politemi-

grantske i informbirovske štampe, fotografija-ma, faksimilima i karikaturama, koji dopunjavaju sliku dogadaja i odslikavaju društvena zbijanja u Jugoslaviji i SSSR-u u godinama normalizacije odnosa.

U prvom poglavlju *Staljinova smrt i borba za prevlast u Kremlju* (33 dokumenta) predstavljen je svakako najdramatičniji trenutak borbe nasljednika za prevlast u Kremlju, reagovanja u svijetu i obnavljanje diplomatskih odnosa između Moskve i Beograda. Pored niza službenih saopštenja, izjava i telegrama, zanimljive Hruščovljeve verzije Staljinove smrti (56-67), za čitaoce i stručne korisnike nalaze se korisni podaci o reagovanju jugoslovenske informbirovske emigracije povodom Staljinove smrti i dokumenta o likvidaciji Lavrentija Berije, prvog pretendenta za prevlast u Kremlju.

U drugom dijelu *Prvi nagoveštaji pomirenja* (46 dokumenata) prati se i diplomatski osluškuje spremnost sovjetske strane na pomirenje i sve veće interesovanje zapadnih političkih krugova, posebno Amerikanaca, u vezi sa očekivanjima budućih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a.

Normalizacija diplomatskih odnosa od početka juna 1953. godine (93 dokumenta) čini sadržaj trećeg dijela zbirke. Izveštaji, telegrami, cirkularne note, instrukcije i saopštenja ambasadora, državnih sekretara i visokih političkih funkcionera obeju strana, pored formalnopravne tematike i uobičajene frazeologije, razotkrivaju onovremena međunarodna hladnoratovska zbijanja u kojima je za Jugoslaviju vladalo izuzetno interesovanje na Zapadu i Istoku.

Smjenjivanje Milovana Đilasa, tema četvrtog dijela (12 dokumenata) i *Sudbina jugoslovenskih politemigranata* (23 dokumenta) u petom dijelu po tematiki i strukturi odabrane grade čine suštinu dramatičnih zbijanja u partijskom vrhu Jugoslavije i sudbonosnih odluka jugoslovenskih gradana koji su poslije Rezolucije Informbiroa ostali u SSSR-u.

Tajna prepiska Hruščov-Tito, prezentirana u šestom dijelu kroz pisma i telegrame generalnih sekretara CK KPSS i CK SKJ (46 dokumenata) od 22. juna 1954. do 13. maja 1955, održava obostranu spremnost za neposredne susrete i dogovore, kao i interesovanja diplomatskih i informativno-propagandnih krugova većine zapadnih zemalja.

Dolazak „Rusa“ u Beograd i rezultati jugoslovensko-sovjetskih razgovora u Beogradu i na Brionima (27. maj – 3. jun 1955), čini sedmi dio ove zbirke (21 dokument), a *Prva reagovanja na Zapadu* u osmom poglavlju (15 dokumenata) razotkrivaju mnoge nijanse nesporazuma, oštrenih sučeljavanja i idejnih razilaženja u

zemljama socijalističkog lagera koje su, od 1948. do 1955. godine, obilježile suprotnosti sovjetskog i jugoslovenskog partijskog i političkog vođstva.

Jugoslovensko-sovjetsko primirje postskriptum sa fragmentima iz zapisnika sa plenuma CK KPSS u julu 1955. po povratku sovjetske delegacije iz Beograda (4 dokumenta) i hronologija jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1953–1955. zatvara ovu zanimljivu i za istraživača provokativnu hroniku odnosa između partijsko-političkih vođstava Jugoslavije i SSSR-a.

Na kraju, posebnu i originalnu stranu ove zbirke predstavlja izvanredno komponovana fotoretrospektiva pomirenja (70 fotografija, faksimila i karikatura) čiji početak simbolizuje Staljinov mali prst (prijetnja Titu) a kraj Hruščovljevo premoreno lice na XX kongresu KP SS.

Autentičnim prenošenjem izvornog materijala, načinom naučne pripreme sa neophodnim intervencijama i uputstvima ova zbirka pokazuje stručnu i naučnu zrelost priređivača i njegov nesumnjiv dar za izbor i tematsko-hronološko sredstvovanje heterogene i obimne teme. U svakom slučaju ovako klasifikovana tematska struktura ostaje otvorena za svaku arhivsku dopunu i poslužiće kao nezaobilazna osnova svakom novom pokušaju sabiranja relevantne arhivske grade o jugoslovensko-sovjetskim odnosima 1953–1955.

Dorđe Borozan

Kosta Nikolić, ISTORIJA RAVNOGORSKOG POKRETA 1-3, *Srpska reč*, Beograd 1999, str. 437+452+492

Na prošlogodišnjem Sajmu knjiga u Beogradu trotomna knjiga Koste Nikolića, *Istorijski Ravnogorskog pokreta*, svakako je bila najznačajnije istoriografsko delo objavljeno 1999. godine. Svojim obimom i istoriografskim zahvatom, ova detaljna studija uvrstila se u nekoliko ključnih naslova koji su obeležili kraj 20. veka u srpskoj istoriografiji. Reč je o proširenom doktoratu Koste Nikolića, odbranjenom odmah posle NATO-srpskog rata 1999, na katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Gotovo da u skorije vreme nije bilo istoriografske studije koja je brže našla put do izdavača. „Srpska reč“ je tako dobila ekskluzivno pravo da srpskoj javnosti podari ovo izvrsno

istoriografsko delo. Iako ova izdavačka kuća pripada orbiti Srpskog pokreta obnove, delo nikako ne treba posmatrati kao zvaničnu partijsku istoriografiju, niti autora treba posmatrati kao partijskog istoričara. Ne treba praviti paralele sa prethodnim generacijama ovdašnjih istoričara, koji su prvenstveno bili „partijski radnici”, pa tek onda istoričari. Ne, ovakav slučaj treba posmatrati kao želju za razrešenjem silom nametnutih kontroverzi istoriografije i prezentiranjem naciji najverodostojnije slike događaja od pre šezdeset godina. Istorijска distanca je čvrsta, istorijski procesi zaokruženi, većina aktera daleko od bilo kakvih moći odlučivanja. Stoga, ne postoje razlozi da se i dalje čeka na saznanje o onom što se desilo u Drugom svetskom ratu na ovom prostoru. Pogotovo kada znamo da su nam se desile nove istorijske kontroverze, koje svakodnevno okupiraju našu pažnju.

Autor se u višegodišnjem radu na ovom projektu suočio sa mnogim izazovima: od teškoća oko dobijanja i pregleda izvorne grade, sve do grandioznog posla pisanja ove velike monografije. Kosta Nikolić je uspeo da se izbori sa više tokova jednog istorijskog procesa i čitaoциma ponudi detaljnu istoriju Ravnogorskog pokreta, Jugoslovenske vojske u otadžbini, ali i samog srpskog naroda u vreme okupacije. Na taj način se uzdigao iznad teme omedene naslovom i stručnoj i široj javnosti ponudio opsežnu studiju o jednom kontroverznom vremenu. Knjigu će sigurno napadati zagovornici ekstrema iz prošlosti, prepoznajući u njoj i njenom autore „one druge“. Neki od specijalista možda će zameriti autoru na po kojoj sitnoj grešci, ne razumevajući da je ovako velika studija nastala u duhu i sa takvom širinom opsega koja služi za primer.

Sva dobromernna publika imaće nesumnjive koristi u sticanju sopstvenih saznanja kada zaklopí poslednje stranice knjige. Mnogi od stereotipa nestaće, a realna tmurna slika rata ukažeće se u punoj autentičnosti.

U istraživačkom postupku zadihvajuje količina pregledane izvorne grade i literature, ali i način na koji je autor svo to mnoštvo podataka slio u tečnu priču na više koloseka. Nikolić se nije ustručavao da o mnogim događajima i ličnostima da svoj sud, sa kojim se čitalac može i ne mora složiti. Na taj način njegovo štivo je angažovano i aktuelno, posebno u ovo vreme opštег preispitivanja i nestabilnosti. Izuzetnu aktuelnost svog dela mogao je da uoči i sam autor promovišući knjigu na preko dvadeset tribina od Trebinja do Novog Beograda i od Banja Luke do Pirotu. Na ovaj način *Istorija Ravnogorskog pokreta* dobila je i svojevrsnu javnu verifikaciju, u kojoj smo autor i mi koji smo je promovisali

mogli da osetimo šta je zaista istorijsko saznanje o ovom, ali i mnogim drugim ključnim temama nacionalne istorije. Time je ova knjiga uspela da pređe barijeru koju najveći deo istoriografskih dela nikad ne pređe – da doživi sud najšire javnosti i da bude pristupačna čitaocima na najdaljim tačkama kruga čitalaštva u srpsvu.

Sumirajući šta je sve novo ova knjiga donela svesrpskom saznanju, ističemo da je to utvrđivanje nepobitnih činjenica o uzocima i načinu izbijanja građanskog rata u srpsvu 1941, definitivno potvrđivanje ravnogorske organizacije za antifašističku i detaljno rasplitanje odnosa zapadnih saveznika prema đeneralu Draži Mihailoviću, njegovoj vojsci i srpskom narodu uopšte. Knjiga ne nosi odgovore na dva najčešća pitanja koja smo čuli na mnogobrojnim promocijama: da li je Nikola Kalabić izdao svog đeneralu i gde je posle egzekucije sahranjen đeneral Mihailović. Ali ona nosi saznanje o tragičnoj srpskoj nacionalnoj neslozi u kritičnom vremenu i razvejava tradicionalne srpske magle o pojmu i shvanjanju savezništva. To ovu knjigu čini biserom srpske istoriografije.

Bojan B. Dimitrijević

Branko Mamula, SLUČAJ JUGOSLAVIJA, CID, Podgorica 2000, str. 341

Svojom polu(memoarskom) knjigom, admiral u penziji Branko Mamula svrstao se u narastajući niz autora i njihovih autobiografskih svedočenja o raspadu Jugoslavije. *Slučaj Jugoslavija* može da se uporedi sa sličnim ostvarenjima Borisava Jovića, Janeza Janše, Veljka Kadijevića, Stipe Mesića, ali i da se pojedini događaji tako osvetle sa više svetla. Knjiga obuhvata period dešavanja u jugoslovenskom vojnem i političkom vrhu od nekoliko meseci pre smrti maršala Tita, pa do jugoslovenskog rata 1991-92.

Najinteresantniji delovi su oni u kojima Mamula progovara kroz svoje sećanje, a manje interesantni gde iz njega progovara vojni teoretičar i vojnik-političar. Uglavnom, reč je o prvoj polovini knjige. Admiral svog čitaoca vrlo plastično uvodi u knjigu opisom poslednjeg susreta vojnog vrha sa maršalom Titom. Dramatičnost trenutka posle Titove smrti autor je iscrpljeno predstavio. Strah od inostrane intervencije, pre svega Sovjeta i Varšavskog pakta, zaokupljao je vojni vrh u prvim mesecima „posle Tita“.

Druga bitna epizoda, arnautska pobuna u proleće 1981., opisana je na takav način da svako buduće istraživanje kosovskog pitanja neće moći da zaozbide upečatljive opise admirala Mamule. Isto važi i za sve potonje. Mamula je 1982. zamenio Nikolu Ljubičića, kako sam kaže Titovog čoveka broj 2, na mestu saveznog sekretara za odbranu. Vreme njegove dužnosti bilo je bremenito brojnim iskušenjima za armiju. Sistem rotirajućih predsednika predsedništava SFRJ, CK, SKJ, narastajuće republičke samostalnosti, započet tok raspada Jugoslavije, pokušaji redefinicije vojne strategije, sve se to smenjivalo tokom osamdesetih godina. Mamula opisuje opšte sumnje u ishodište puta kojim se kretala država i njena armija, kao i pokušaje da se u dijalogu sa nekim političarima preokrene tok događaja. U svetu ugled SFRJ se topio iz godine u godinu. Knjiga jasno pokazuje da se vojno-politički vrh Jugoslavije nije snalažio pred navalom problema i da su mnoga tada formulisana rešenja za izlazak iz krize bila nerealna. Kao čovek koji se vojnički i politički formirao u godinama socijalizma Mamula ima vrlo malo razumevanja za nacionalne projekte republičkih rukovodstava. On ovakve projekte i njihove nosioce posebno fokusira kao glavne rastakače druge jugoslovenske države. Na jednoj strani je slovenačko rukovodstvo, a od jeseni 1987. i srpsko partijsko rukovodstvo. Na ilustrativan način saznajemo o tome da je vrh JNA bio veoma rezervisan prema novom kursu Srbije prvih meseci posle 8. sednice SKS. Upravo u vremenu zakovitavanja političkog vihora u Jugoslaviji Mamula odlazi sa dužnosti saveznog sekretara za odbranu, i tako ostajemo bez njegovog upečatljivog svedočenja za neke od ključnih trenutaka jugoslovenske drame. Na sceni ostaje general Kadijević, koga Mamula predstavlja kao kolebljivu ličnost, a događaji koji su usledili služe autoru samo da potkrepi svoje viđenje. Konačno, naslednik ga ispraća rečenicom: „Ništa se krupnoga u Armiji i s njom u državi neće učiniti bez tebe”. Događaji na političkoj sceni, međutim, išli su svojim neumitnim tokom. Raspad Jugoslavije odigrao se bez aktivnog Mamulina učešća. Ipak, vrlo su interesantne epizode iz vremena kada je rat već trajao u kojima admiral aktivno učestvuje. „Neposredno poslije neuspjeha JNA u Sloveniji” Mamula se našao u aktivnoj ulozi na sastanku najvišeg vojnog vrha, koji je rezimirao rat u Sloveniji. Admiralovi podaci su od prvorazrednog značaja. U drugoj situaciji, pravom biseru političke intrige, vidimo kako dr Mira Marković moli admirala Mamulu da primi generala Ljubičića. U susretu dvojice penzionisanih saveznih sekretara otkriva se pravi povod: inicijativa za smenu generala Kadijevića, koja

dolazi iz beogradskog vrha. I treći momenat, u kome autor daje presek ideja koje su zastupali on i njegovi istomišljenici iz Saveza komunista pokreta za Jugoslaviju i nekakvog Narodnog fronta u toku kasne 1991.

Razumljivo je, kada se pogleda biografija ranih Mamulinih radova, zašto se njegova sećanja u drugom delu knjige pretvaraju u (teorijska) razmišljanja: „Vojni problemi odbrane Krajine”, „Bilans strategija u hrvatsko-srpskom sukobu u Hrvatskoj”, „U traženju odgovora”. Da živimo u mirnijem vremenu, mnoga od admiralovih razmišljanja bila bi predmet diskusija kompetentnih stručnjaka. (Na primer pitanje primene strategije partizanskog rata u Krajini).

Ostaje da se zapitamo da li je admiral mogao da nam više kaže u svojim sećanjima. Da li je možda trebalo da pruži iscrpniju sopstvenu priču o događajima u armiji pre 1980., u kojima je bio visoko rangirani svedok? Da li je mogao da u svom videnju postigne balans između vojnog i političkog u vremenu kada je bio načelnik Generalštaba i savezni sekretar za odbranu? Koliko ima istine u poluglasnom optuživanju mornara na račun nekih njegovih koncepcija razvoja mornarice koje su imale negativne ishode? Pred nama je uglavnom politička strana događaja, koja svedoči o izuzetnoj politizaciji čelnih armijskih ljudi. Cinici bi rekli da su najveći deo vojnog vrha činile podvojene ličnosti, koje su se lomile između politike i vojske.

Kada u predgovoru sumira svoje ocene, admiral nam svedoči: „U drugoj polovini osamdesetih godina shvatili smo da Armija mora preuzeti političku odgovornost i pokušati zemlju spasiti od rušenja i rata, za koji smo bili sigurni da će pratiti razbijanje zemlje. Nije nam bila namjera uspostavljati vojni režim, a još manje diktaturu”, da bi nas već na sledećoj strani doveo u zabunu svojom kontradiktornošću: „Vojno rukovodstvo JNA snosi odgovornost što nije izvršilo državni udar”. Naravno, admiral misli na garnituru koja je došla posle njega na čelo JNA, ali nas njegovo razmišljanje učvršćuje u videnju u kom prepoznajemo oficire, duboko nagrižene politikom, nesnalažljive da prepoznačaju aktuelni tok događaja, zarobljene dilemama i dugim mirnodopskim životom, nesposobne da istupe sa čvrstinom koju sugerise uniforma. U takvoj realnosti istorija je krvavim događajima verifikovala različite ambicije i nesposobnosti.

Bojan B. Dimitrijević

Prof. dr Zoran Lakić, ISTORIJA I ISTORIOGRAFIJA, II izdanje, Bijelo Polje 1997, str. 320

U ovoj knjizi Zoran Lakić je objavio izvjetan broj odabralih tekstova iz mnoštva svojih radova o značajnim pitanjima na koje je malo ko pokušavao da odgovori.

Knjiga *Istorija i istoriografija* sastoji se od tri dijela.

U prvom dijelu objavljeni su tekstovi o aktuelnim temama, o kojima je malo ko pisao. Ovdje se sa opravdanošću možemo zapitati da li se o tim pitanjima nije smjelo pisati ili su mnogi istoričari čutke prelazili preko tema koje nijesu odgovarale vladajućim krugovima. Zoran Lakić nije podlegao tim slabostima i u prvom dijelu knjige objavljuje tekstove takve sadržine, kao npr. Jugoslavija i pokret otpora na Balkanu i o „lijevim greškama” u Crnoj Gori 1941-1942. godine, o kojima se malo ili uopšte nije pisalo.

Mnoge odluke donete tokom rata i sada utiču na događaje u našoj zemlji (o partizanskoj autonomiji Sandžaka, Kosovo i Metohija u konцепciji jugoslovenskog ratnog federalizma i dr.). Partizanska autonomija Sandžaka nema nikakve veze sa savremenim idejama nekih političkih subjekata o muslimanskoj autonomiji Sandžaka. Partizanska autonomija Sandžaka podrazumijeva teritorijalnu autonomiju ograničenog trajanja, dok je kod muslimanske autonome riječ o nacionalnoj autonomiji dugog trajanja, što je istorijski gledano puka nerealnost. Pri tome imamo u vidu da su se neki muslimani – vijećnici ZAVNO Sandžaka, tada smatrali dijelom srpskog naroda.

U jednom dokumentu Centralnog komiteta KPJ iz početka 1945. godine, u kome je grafički prikazan jugoslovenski federalizam, pominju se i Kosovo i Metohija situirani u složenu federalnu jedinicu Srbiju, kao autonomna oblast.

U ovom dijelu knjige Lakić je objavio tekst „Položaj jugoslovenskih manjina u Albaniji poslije 1945” koji pokazuje da su vlast a posebno ljudi na vlasti u Srbiji malo pažnje poklanjali svom stanovništvu u Albaniji.

U tekstu „Stradanja kulturno-istorijskih spomenika u ratu 1991-1992” posebno je istaknut nizak stepen kulturnog razvoja hrvatskog stanovništva, koje je pod jakim uticajem Katoličke crkve i njenog poziva da sprječi „nestanak Hrvata, njihovo zbližavanje sa Srbima i stvaranje Jugoslovenske nacije”.

U drugom dijelu autor pokreće značajna pitanja iz ne baš davne prošlosti, koja su danas vrlo aktuelna. Treba istaći tekst „Crnogorska istoriografija o ujedinjenju 1918. godine”. I ovim pitanjem bavili su se mnogi kulturni, naučni i javni radnici.

Danas su, kao i u ranijim vremenima, najbrojniji oni koji su članovi neke političke stranke tako da, iako su im dostupna, dokumenta ne objavljaju integralno, već samo ono što je u njihovom interesu, zanemarujući interes nauke. Slično je i sa mnogim drugim pitanjima, kao npr., o 13-julskom ustanku, lijevim greškama itd. pri čemu se pokušava rehabilitovati četnički pokret, a partizani okriviti kao glavni kriveći za izbijanje gradaškog rata, koji je s pravom kvalifikovan kao bratobilački.

U ovom dijelu knjige pokrenuta su i pitanja: Istorijografija o sukobu sa Inforbiroom 1948. godine, Albanci u crnogorskoj istoriografiji, Istorijografija o doprinosu Jugoslavije pobedi u Drugom svjetskom ratu.

U trećem dijelu sadržani su kritički osvrti na djela različitog sadržaja i žanra. O mnogim događajima, iako postoje dokumenta, nije se pisalo. Neka od tih pitanja su i danas aktuelna, kao npr. kontinuitet ustaškog genocida i o Ivu Andriću kao diplomati i istoričaru.

Dok su dijela ustaša zapisana crnim slovima u svjetskoj istoriji, dotle su djela nobelovca Ive Andrića zapisana zlatnim slovima svjetske a posebno poljske istoriografije.

U ovom dijelu knjige autor je objavio i tekst „Tuđmanovo tumačenje istorije narodnooslobodilačkog rata”.

Kvalitet istoriografije, kako sam autor kaže, uslovjen je i dostupnošću arhivske grade. O nekim značajnim događajima se raspravljalo i za svečanim ručkom, večerom, zatim na aerodromima, željezničkim ili na autobuskim stanicama, pa su zaključci ostali nezabilježeni. U tom slučaju za istoriografiju su od velike važnosti i memoari, odnosno grada značajnih ljudi kao npr. Tempovi memoari.

Prof. Lakić je istoričar koji se zalaže da u istoriografiji bude što manje bijelih mrlja. Nije samo bila vlast u pitanju, tj. ne postoji nigdje zakonska odredba kojom se kažnjava i zabranjuje objavljivanje i raspravljanje o pojedinim temama. Srbi su najviše doprinijeli da se ne objavljaju mnogi tekstovi. Srpski kulturni, naučni i javni radnici nisu zabilježili mnoge događaje. Zašto su ih prečutkivali?

Lakić navodi nekoliko primjera koji govore o stradanjima Srba. Da nije bilo Gorana Kovačića – genocid u Jamama ostao bi do skora nijem, da nije bilo Vladimira Nazora – ne bi se čuo bol

majke pravoslavne, da nije bilo Skendera Kulenovića – malo bi ko znao za majku Knežopoljku, da nije bilo Isakovića, Komanina, Hofmana i drugih – još bi se čekalo da progovore sužnji sa Golog otoka.

Knjiga *Istorijska i istoriografija*, sadržajna, poučna, podsticajna, široko je prihvaćena od čitalačkog auditorijuma. Prikaz o ovoj knjizi nije lako napisati, posebno danas, jer iskustvo nas uči da se istorija ne smije podešavati stranačkim potrebama.

Z. Lakić je istoričar u pravom smislu riječi, jer bez mržnje i pristrasnosti piše o pitanjima koja su dugo prečutkivana.

Branislav I. Mićanović

Miladin Milošević – Bora Dimitrijević, ODJECI PAŠIĆEVOG ŽIVOTA, Zaječar 2000, 184+16.

Dugi i događajima bogati život Nikole Pašića završio se 10. decembra 1926. god. I dok je duša ovog istaknutog političara tražila „nebesku milost”, „večni mir” i zasluzeno „spokojstvo”, prve misli i reči o Pašiću, izrečene posle njegove smrti, slike su se u „odjek” koji je, za dugi niz godina, formirao sliku o ovom sposobnom državniku sa Balkana. Trudom kolega Miladina Miloševića i Bore Dimitrijevića u prilici smo da danas, gotovo sedamdeset pet godina kasnije, čitamo izrečeno o Nikoli Pašiću, analiziramo napisano, prepoznajemo obrise kulta koji je postojao. Nije u pitanju samo svojevrsni „ulepšani” bilans jednog života ili „završni račun” koji savremenici čine kada nekog ispraćaju sa ovog sveta. Za stručnu i čitalačku publiku u pitanju je bogati i malo korišćeni izorni materijal koji pruža priliku da se iskorači iz okvira radoznanosti o jednoj temi i slobodno analitički razmišlja nad jednim vremenom.

Knjiga Miloševića i Dimitrijevića *Odjeci Pašićevoživota* predstavlja, iz više razloga, zanimljivo štivo. Ovo delo ne ispunjava samo potrebu istorijske nauke da istraživački traga i kritički sudi o jednoj značajnoj temi i velikoj nepoznanci zvanoj Nikola Pašić, već i širu kulturnu potrebu društva da, saznavajući o Pašiću, racionalno objasni i sagleda sebe, razume kolektivni mentalitet političkih generacija koje su iznedrile jugoslovensku državu, uoči internacionalne razmere „milenijumskog prevrata” učin-

jenog 1918., shvati značaj javnog mnjenja u „novoj epohi” začetoj u godinama „velikog rata”, upusti se u analizu „tudih” kompetentnih ili stereotipnih mišljenja o „nama”, odredi mesto koje je Srbija imala u evropskom poretku država.

Kompozicioni reljef knjige otkriva osećaj autora za komponovanje istražene problematike. Poglavlje „Dan uoči...” objašnjava poslednje dane Pašićevog života. Autori tu progovaraju o krizi unutar Narodne radikalne stranke, veštini sa kojom se do poslednjeg dana Pašić bavio politikom, ulozi monarha u razrešavanju parlamentarnih kriza, pritiscima kojima su zemљa ali i sam Pašić bili izloženi, ličnoj zabrinutosti starog političara za „kurs” kojim kreće „jugoslovenska lađa”.

Celinu za sebe predstavlja poglavje „Diplomate o Pašiću”. U pitanju su zvanična izjave saučešća i prva reagovanja na vest o Pašićevom smrti najistaknutijih diplomata akreditovanih u Beogradu (engleski poslanik Kenard, francuski poslanik Grenard, italijanski poslanik Bodrero, poljski poslanik Okecki, austrijski poslanik Hofinger, bugarski poslanik Vakarelski, čehoslovački poslanik Šeba, turski poslanik Hikmet-bej). Njihove iskaze obeležavaju laskavi atributi („najveća politička figura u Kraljevini”, „velika figura evropske politike”, „veliki rodoljub”, „najugledniji političar našeg vremena”, „dostojanstvena ličnost jasnog uma”, „najveći političar i državnik našeg vremena”) koji, inače, imaju značajno mesto u kultu koji je još za života satkan oko ličnosti Nikole Pašića.

Za razliku od reči diplomata mnogo je inventivnija, bogatija i složenija „slika” koju o Pašiću formira strana javnost. Autori videnje Pašićevog života veoma smisleno prezentuju putem posebnih poglavlja posvećenih pisanju štampe sila pobednica (Engleska, Francuska, SAD, Italija), Centralnih sila i njihovih saveznika (Nemačka, Austrija, Mađarska, Bugarska, Turska), slovenskih zemalja (SSSR, Poljska, Čehoslovačka), suseda jugoslovenske države (Grčka, Rumunija) i ostalih zemalja (Belgija, Švajcarska). Autori primećuju da o Pašiću pišu svi važniji listovi u Evropi. Njihovoj pažnji nije promaklo da su sudovi o Pašiću različiti od zemlje do zemlje, već u skladu sa činjenicom da li je smatran saveznikom ili „nepomirljivim neprijateljem”. Iz ponuđenih opisa uočljivi postaju brojni vrednosni sudovi, simboli, stereotipi, paušalne ocene, poluistine koje se odnose na Pašića ali i na prostor sa koga dolazi i narod iz koga potiče. Odabrani pristup omogućava čitaocu da iz značaja koji je štampa davala vesti o smrti Nikole Pašića (prostor, tip teksta, učestalost pisanja,

način pisanja, širina sagledavanja Pašićeve ličnosti i političkog učinka) sagleda značajnije „najanse” u politici evropskih sila i susednih država. U engleskoj štampi o njemu se govori kao patrioti, vodi, tvorcu nacije i države, rodomlju, državniku. Uporedo sa tim javljaju se i zajedljivi komentari i demonstrira „kolonijalnu” nadmenost imperije prema malim balkanskim narodima i državama. Francuski listovi skreću pažnju na autoritet i ugled koji je Pašić uživao u krugovima evropskih političara. Smatrali su ga mudrim, energičnim, oštromnim, veštim političarem. U američkoj štampi Pašić je predstavljen kao „veliki državnik” jedne male balkanske zemlje. Iстично је да је njegov живот slika srpske istorije. U italijanskoj štampi, uz pohvale, o Pašiću se pisalo kao o državniku koji je stajao na putu širenju italijanskih interesa na Balkan. Raspoloženja iskazana u nemačkoj štampi kretala su se od onih koja su Pašića smatrala jednim od najznačajnijih ličnosti svoje epohe, do onih koja su minimizirala njegov učinak i značaj. U austrijskoj i mađarskoj štampi uporedivan je sa Bizmarkom, Kavurom i Macinijem ali nisu izostajali ni jetki komentari i žalopoke u kojima je nazivan „grobaram” Austro-Ugarske monarhije. Ukaživano je da je Pašić ne samo deo „srpske prošlosti” već i tvorac košmarne „jugoslovenske sadašnjosti”. Skretana je pažnja čitocima na njegovu „borbenu prirodu”, fanatičnost, lukavost, veština, bezobzirnost, konzervativizam, „državnički talenat”, „ukorenjenost u narodu”. Napominjano je da je u pitanju „neprijatelj” nemačkog i mađarskog naroda, „dušmanin Austro-Ugarske monarhije”, proračunati i slavoljubivi političar, večiti pregovarač opsednut „velikosrpskom idejom”, „osoba na kojoj počiva krivica za svetski rat”, predstavnik „brutalnih metoda stare Srbije”, „najveći javni autoritet u Jugoslaviji”. U zavisnosti od političkog profila lista i društvenih krugova koji iza njega stoje i čije stavove saopštava, Pašić je vrednovan kao velikan ili „čovek malog stila”, državnik ili politički provincijalac, humanista ili zastupnik brutalnih metoda, zaštitnik svoga naroda ili neprijatelj suseda, demokrata ili apsolutista, čovek od reči ili demagog, „veliki starac” ili „nemoćni starac”, tip zapadnoevropskog političara i „tipičan balkanski duh”. Natopljenost predubeđenjima zrači iz svakog uvodnika, osvrta, beleške. Analiza tih delova teksta razotkriva da je i u vrednovanju Pašićevog života prisutan prepoznatljivi korpus stereotipa o Srbiji i srpskom narodu iznedrenih u godinama pre i za vreme Prvog svetskog rata. Insistiralo se na njegovoj sposobnosti ali i na beskrupuljnosti, sumnjičnom političkom moralu, spremnosti da za ideju o

„Velikoj Srbiji” kockarski „založi svoju zemlju i svoj narod” i drugo. Bugarska štampa je ukazivala da je Pašić prerastao balkanske okvire, podsećala čitaoca na tragične dogadaje iz bugarsko-srpskih odnosa (1912, 1913, 1914-1918) u kojima je Pašić bio akter, govorila o njemu kao o „pobunjeniku”, „državniku prvog reda” ili osobi odgovornoj za dva „bratouibačka rata” Srba i Bugara i zagovorniku „politike osvajanja i assimilacije tudihih zemalja”. Posebno je isticana njegova politička veština, sklonost ka kompromisima, nesumnjivi autoritet u vođenju političkih poslova. U slovenskoj štampi Pašić je dobio mesto velikog državnika, graditelja Jugoslavije, „najvećeg čoveka Balkana”.

Istraživački napor Miloševića i Dimitrijevića suočava čitaoca sa stotinama osvrta na život Nikole Pašića. Bilo da su bili u pitanju redakcijski uvodnici, analitički tekstovi, sintetički osvrti, beleške i sasvim šture informacije za sve je karakteristično da se prema ličnosti i delu Nikole Pašića određuju. Nesumnjivo da on nikoga nije mogao da ostavi ravnodušnim. Uvid u sakupljene izvore nameće zaključak da se u pripovedanju o Pašiću sagledava spoljna politika evropskih država, frontovi unutar svake od država i njen značaj, razaznaje krvkost i neodrživost proklamovanih političkih „principa” za koje su se u ratu borili milioni.

Odlučujući se za primenu metode analize sadržaja štampe autori su posebnu pažnju posvetili simbolima koji označavaju ulogu, atributima koji iskazuju značaj i poređenjima koja Pašića uklapaju u galeriju istaknutih političkih figura 19. i 20. veka. Iz odabranih citata uočljive su spontane reakcije javnog mnjenja na vest o Pašićevoj smrti i dobro „odmereni” i „adaptirani” komentari koji imaju dublji i trajniji propagandni značaj. Karakteristika dela štampe je i pokušaj tipologizacije karakternih osobina balkanskog čoveka koji ima dublje političko značenje i prouzrokuje neregulisane posledice, u političkom ponašanju racionalno zamjenjuju iracionalnim (emocije). Podelu štampe po zemljama nije pratila čvršća unutrašnja „tipologija” karaktera i političkog profila navedenih listova. Taj nedostatak nadoknaden je prisustvom analitičkih uvodnih delova svakog poglavlja ponasob u kojima je istaknuta tipologija (model) pisanja. Propuštena je prilika da se prezentuje uveljiva kvantitativna analiza učestalosti pisanja o Pašiću. Eksponcija za koju su se autori odlučili (tzv. „dokumentarna proza”) pomalo opterećuje deskripcijom, ali zadržava vernost originalnog teksta. Takav pristup omogućio je nalaženje svojevrsnog „zajedničkog imanitelja”, „crvene niti” koja, kada je Pašić u pitanju, decenijama opstaje

u svesti čitalačke publike. U pitanju su istorijski motivi, događaji, situacije, procesi, odluke koje se u celokupnoj javnosti Evrope vezuju za Nikolu Pašića ali i posebne „vizure” i viđenja karakteristična za svaku od navedenih zemalja. Poređenje tog bogatog empiričkog materijala sa, danas, već stečenim naučnim znanjima o mestu i ulozi N. Pašića u spskoj i evropskoj istoriji, „otvara” čudesan prostor za ispitivanje „naslaga” koje su u istorijskoj svesti Pašićevih savremenika decenijama opstajale.

Ljubodrag Dimić

Aleksandar Đ. Marinković, ŽENIDBA KRALJA ALEKSANDRA, samostalno izdanje, Beograd 1999, str. 82

Knjiga Aleksandra Đ. Marinkovića predstavlja, za štampu priređen i dopunjeno, diplomski rad odbranjen sa najvišom ocenom na katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Autor pripada najmlađoj generaciji istoričara, koji do sada nepravedno zanemareni i marginalizovanim temama prilaze na nov i modern način, neopterećeni idealizovanom prošlošću i okrenuti budućnosti. Opredeljujući se za bavljenje dinastičkom istorijom, ovaj mladi istoričar otvara nova poglavlja u domaćoj istoriografiji, imajući kao prethodnike koji su pokušali da delimično popune prazninu u ovoj oblasti, Dragoljuba Živojinovića i Branislava Gligorijevića.

Ovo delo sačinjeno je na osnovu dokumenata pohranjenih u Arhivu Jugoslavije (fond Dvora, fond Poslanstva u Bukureštu, fond Ministarstva prosvete i zbirka Vojislava Jovanovića Maramboja) i dnevnih novina koje su u to doba izlazile u Beogradu („Politika”, „Vreme”, „Samouprava” i „Službene novine”). Priložen je i izbor fotografija članova kraljevskih porodica kralja Aleksandra Karadorđevića i rumunske princeze Marije, njihov bračni ugovor, kao i kompozicija Stanišlava Biničkog „Pozdrav kraljevskoj verenici”, izvedena pred Starim dvorom, 6. juna 1922, na dan dolaska kraljeve neveste u Beograd.

Istraživanje autora obuhvata krupan događaj iz nacionalne istorije, kraljevsko venčanje kralja Aleksandra i princeze Marije, koje je obavljeno 8. juna 1922. u Beogradu. U knjizi *Ženidba kralja Aleksandra Karadorđevića* autor je nastojao da ispriča i objasni kako je i zašto došlo do uspostavljanja dinastičke veze između Kraljevine Rumunije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i kako je sam čin venčanja izgledao. Čin venčanja kralja Aleksandra sa rumunском princezom Marijom bio je, pre svega, politički čin. Dinastički brakovi su i do današnjih dana sačuvali političku dimenziju, iako se tokom celog 20. veka teoretičari trude da objasne da je sklapanje svakog braka, pa i dinastičkog, pre svega porodični čin.

Autor je izdvojio četiri celine. U prvom poglavljju „Međunarodni položaj Kraljevine SHS od 1918. do 1922. godine” daje kratak pregled ključnih zbivanja u regionu vezanih za spoljnu politiku Kraljevine SHS. Najviše prostora autor posvećuje stvaranju prvog posleratnog regionalnog saveza triju država u Evropi-Male Antante, u okviru koje se, kao njena članica, Kraljevina SHS borila, zajedno sa Rumunijom i Čehoslovačkom, da očuva mir i teritorijalni poredak u Evropi stvoreni posle Prvog svetskog rata, kao i da spreči eventualnu restauraciju Habzburške monarhije.

U drugom poglavljju, „Kraljevina SHS i Rumunija ili Banat i ženidba”, autor bliže objašnjava odnos Kraljevine SHS i Rumunije i iznosi problem Banata kao „jabuke razdora” dve države saveznice. Pošto su obe države polagale pravo na Banat, sukob koji je oko toga postojao mogao je ozbiljno da ugrozi Malu Antantu. Venčanje kralja Aleksandra i rumunske princeze bilo je rešenje da se sukob koji je godinama tinjao oko Banata do kraja izgladi. Prvi nagoćeštaji dinastičkog povezivanja Kraljevine SHS i Kraljevine Rumunije mogu se pratiti od januara 1919, ali je konačno razgraničenje usledilo tek februara 1922. u vreme veridbe kralja Aleksandra sa princezom Marijom u Bukureštu. U ovom poglavljju naročito je zanimljiv i značajan opis „provodadžisanja” budućeg kraljevskog para, koje je započelo u isto vreme kada je u Parizu spor oko prava na Banat između Kraljevine SHS i Rumunije kulminirao. Od velike važnosti je i tekst bračnog ugovora, koji su uoči venčanja sklopili rumunski kralj Ferdinand i kralj Aleksandar. Ovim ugovorom bili su jasno precizirani dan i način venčanja, visina miraza, prihodi buduće kraljice, budućnost zajedničkih poklona, način uređenja dvora, regulisanje dugovaa, određivanje „udovičkog uživanja” u slučaju kraljeve smrti, sudska kraljičine imovine u slučaju njene smrti, prava i obaveze prilikom sklapanja eventualnog drugog braka, kao i način regulisanja pitanja obrazovanja i staranja o deci.

Treće i četvrto poglavje, „Visoki mладenci” i „Oko kraljeve svadbe”, pored vešto napisanih portreta mlađenaca, pružaju detaljan opis pri-

prema za svadbu, kao i samog čina venčanja, kome su prisustvovalе desetine hiljada ljudi. Vraćajući nas u Beograd u letо 1922, autor duhovito slika ondašnje prilike, paniku zbog kašnjenja radova na uređenju grada, nervozu, ali i preduzimljivost Branislava Nušićа jednog od glavnih organizatora ove svečanosti, piše o nestasci benzina i njegovoj nabavci iz Rumunije, pokazujući kako se u nekim dimenzijama malo toga promenilo do današnjih dana.

Knjigom Aleksandra Đ. Marinkovića istorijska nauka dobila je vredno delo o važnom događaju iz života dinastije Karađorđevića, a čitalačka publika moderno i izvanrednim stilom napisano štivo o vrlo popularnoj temi. Ostaje nam da od ovog mладог istoričara očekujemo nova ostvarenja i dalje osvetljavanje dela naše prošlosti, koji je dugo i neopravданo bio u mraku.

Radina Vučetić-Mladenović

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО МИРОВОЙ ОПЫТ И ПРОБЛЕМЫ РОССИИ (Грађанско друштво, светско искуство и проблеми Русије), Институт мировой экономики и международных отношений российской академии наук, Москва 1998, str. 309

Istraživanje građanskog društva u socioškoj i istoriografskoj literaturi istočne Evrope 1945. bilo je zapostavljeno i skoro se nije pojavljivalo kao istraživački problem. Tek devedesetih godina, sa slomom komunizma, pitanja građanskog društva se polako otvaraju prvo objavlјivanjem članaka (К.С. Гаждиев, З. Т. Голенкова, В. Б. Витјук, Ю. В. Гридин itd.) da bi se 1998. pojavio i zbornik radova posvećen problemima građanskog društva u Rusiji. Međutim, i za njega se može reći da je nastao kao nusprodot istraživanja problema modernizacije elaboriranog na jednom naučnom seminaru. U toku rada seminara sakupljen je naučni materijal za temu građanskog društva i publikovan u navedenom zborniku radova. U ruskoj literaturi to je na neki način prvi pokušaj da se ovaj problem naučno obradi. Zbornik se istovremeno javlja, kao što je u njegovom uvodu i rečeno, i kao izraz aktuelnih potreba postsovjetske Rusije koja nastoji da sproveđe reforme radi formiranja neophodnih struktura građanskog društva. U Rusiji je bitno uzeti u obzir i

svetsko iskustvo u stvaranju građanskog društva, jer po autoru uvoda B. Г. Хопочи, izgrađivanje i razvijanje građanskog društva u ovoj zemlji tek počinje. Stoga zbornik ima i praktičnu težnju da pridoneši trenutnom viđenju problema građanskog društva u Rusiji, kao i putevima njegovog daljeg izgrađivanja imajući u vidokrugu ne toliko zapadno građansko društvo koliko primere društava Azije i Latinske Amerike.

U nastanku zbornika učestvovalo je oko 20 naučnika iz različitih naučnih disciplina i naučnih centara. Toliki broj autora je i razlog prevelike usitnjenošti tematskih celina. Zbornik sadrži tri dela koji razmatraju teorijske aspekte ovog pitanja, ali donose i konkretne istraživačke rezultate.

Prvi deo *Građansko društvo: teorija i istorija* (8-61) predstavlja pogled na teorijske i istorijske probleme građanskog društva, počev od prve upotrebe termina građanskog društva, do njegovog shvatanja, gledano u istorijskoj perspektivi, obrazlaganja stanovništva savremenih pogleda na opšte probleme građanskog društva. Autor B. Г. Хопочи izlaže dva posebno prisutna pogleda na razvoj građanskog društva u savremenoj zapadnoj literaturi, jedan pesimistički i jedan optimistički, imajući u vidu i dosadašnji bilans u njegovoj evoluciji. Pri tome ne sagledava samo tumačenja zapadnog građanskog društva, nego daje i viđenja razvoja u nezapadnim društvima, posebno u Rusiji. U razvoju ruskog građanskog društva dominantnu ulogu imala je država, koja se u najvećem delu javlja kao osnovni inicijator stvaranja društvenih institucija, što je ostavilo dubok trag na sve vrste odnosa—privredne, socijalne, kulturne, a da ne govorimo o političkim. Zbog toga je, za istoričare, posebno zanimljiv deo koji je posvećen počecima ruskog građanskog društva do izbijanja Oktobarske revolucije, njegovog razvoja u sovjetskoj epohi, kao i savremenog postsovjetskog perioda.

Drugi deo zbornika *Građansko društvo u nezapadnom svetu: konkretni aspekti* (62-256) posvećen je konkretnim problemima građanskog društva u Rusiji, Indiji, Latinskoj Americi, Japanu, kao i nekim drugim zemljama istoka. Uporednim sagledavanjem u Rusiji i Indiji obrađuju se pitanja političkih partija pri čemu se teži uočavanju puta koji su obe zemlje prešle od jedno-partijskog do uspostavljanja polycličnog političkog sistema. U tom smislu bila bi zanimljiva i neka buduća uporedna analiza građanskog društva u Indiji i bivšoj Jugoslaviji. Jugoslavija nije imala tako rigidan komunistički sistem pa se srednja klasa uspela sačuvati dok je Indija imala kapitalistički sistem sa snažnim uticajem države na funkcionisanje društva, te donekle postoji

sličnost građanskog društva. Metodom poređenja posmatrane su i različite preduzimačke grupe u okviru krupnih privrednih struktura, kao i opštano-nacionalni savezi preduzimača. Jedan članak obraduje interesantan problem odnosa biznisa i parlamenta.

Sindikatima, kao asocijacijama radnika sa prevashodnom socijalno-ekonomskom funkcijom i važnom ulogom u građanskom društvu, njihovom odnosu sa državom i tržištem rada, posvećeno je dosta mesta u zborniku. Oni su bili predmet istraživanja na širem društvenom i geografskom prostoru kako Zapada, tako i Rusije i Latinske Amerike. U Rusiji su do 90-ih godina postojali pseudosindikati kao deo administrativnog sistema i imali su funkciju u okviru socijalne zaštite radnika. Posle sloma komunizma sindikati su se organizovali u federaciju nezavisnih sindikata Rusija koja je obuhvatala između 50 i 60 miliona članova, ali je to članstvo umnogome formalno, a autoritet organizacije je potpuno opao pošto nije ispunjavala ono zbog čega je i osnovana. Početkom 90-ih stvaraju se alternativni, po prirodi nezavisni sindikati rudara, pilota, železničara i sl. koji su razjedinjeni unutrašnjim konfliktima. Zato u Rusiji danas ne postoji potrebna radnička zaštita, usled čega je moguće napraviti poređenje sa periodom ranog kapitalizma kada je radnik bio gotovo potpuno obespravljen.

Pored ekonomskih, političkih ili institucionalnih aspekata građansko društvo sagledano je i kao problem ljudskog duha odnosno kroz uzajamni odnos religije i društva, crkve i ostalih religioznih organizacija i društva. Uloga religioznog faktora prikazana je i u filozofsko-istorijskoj retrospektivi, a i u konkretnim društvenim uslovima Latinske Amerike, Indije, Rusije i islamskog sveta. Crkva je u pojedinih državama nosila znatan deo otpora diktatorskom režimu, kao u Čileu, Salvadoru, Nikaragvi ili su pak religiozne organizacije bile povezane sa različitim političkim partijama i igrale važnu ulogu u izborima u sistemu lokalne samouprave, što je slučaj sa Indijom. U današnjoj Rusiji otpočeo je u drugoj polovini 80-ih godina proces „religioznog preporoda”, da bi se devedesetih povećao broj vernika, dok crkva dobija sve veći značaj koji se delimično vidi i u njenoj prisutnosti u mas medijima. Ovo je proces koji je pratio sve zemlje u kojima je došlo do propasti komunističkih režima, pa i SR Jugoslaviju.

Značaj jedne od najrasprostranjениh formi u strukturi građanskog društva – neformalnih organizacija koje su nastale i deluju nezavisno od državnih organa pokazuje odeljak posvećen ovoj problematiki. Uporedo sa ovim postoji i termin

„nevladine organizacije”. Pod tim pojmom podrazumevaju se organizacije koje teže zaštiti interesa svojih članova (klubovi, školski stvaralački komiteti, stvaralačka udruženja i sl.) ili one koje imaju vrlo široke društvene ciljeve (ekologisti i sl.). Njihov značaj stalno raste. Prema istraživanjima u Indoneziji značaj nekoliko krupnih nevladinih organizacija je identičan ulozi koju imaju političke partije. U Rusiji su do sredine 80-ih godina gotovo sve bile formalnog tipa, sa eventualnim izuzetkom zavoda za uzajamnu pomoć, i sve su bile kontrolisane od strane države. Većina tih organizacija od kojih su neke velike i poznate, kao Savez pisaca, nalazi se u dubokoj krizi u postsovjetskom periodu. Tokom 90-ih godina počele su sa niču brojne neformalne organizacije što, naravno, ima veze sa raspadanjem komunističkog sistema. Predmet interesovanja autora zbornika bile su naučne asocijacije, debatni klubovi i sl. kao organizacije sa pečatom snažne politizacije, zatim brojne organizacije za humanitarnu pomoć, a važnost stišu i organizacije obuhvaćene mafijaškim strukturama.

Mafijaškim strukturama kao fenomenu modernog građanskog društva data je znatna pažnja u nizu članaka. K. L. Mайданика je pokušao da ih sagleda kao mogući surogat građanskog društva. Dajući globalan pogled na ovo pitanje on nije zaobišao Rusiju koja u odnosu na opšti proces kriminalizacije poseduje znatne specifičnosti. Ta specifičnost se, po autoru, ogleda u trenutnoj istorijskoj situaciji koja je nastala kao posledica raspada velike države i njenog socijalnog sistema, gde je uzak vladajući sloj imao nekontrolisani pristup najbitnijim nacionalnim resursima, prirodnim i ljudskim. U sovjetskom periodu ti resursi su bili iskorišćavani manje za njih, a više za vojne potrebe. Neke organizacije ovog tipa legalizovale su delatnost i doobile vidnu ulogu u društvu, poput berzi komercijalnih banaka, trgovačkih komora i sl.

Institucija koja je posebno vezana za državu svojom prirodom je armija, ali autor ovog odeljka B. B. Сумскиј povezuje to pitanje sa potrebom da se armija nalazi pod građanskom kontrolom. To znači onemogućavanje vojnog faktora da zloupotrebljava materijalne resurse koji su mu na raspolaganju, kako broj i tehnička snaga armije ne bi prevazilazili razumne potrebe zemlje, što bi se odrazilo i na nacionalno bogatstvo i time na materijalno stanje društva, ili pak onemogućavanje da se nedemokratski principi njegovog ustrojstva produkuju na politiku i šire na društvo i sl.

Treći i poslednji deo (257-309) predstavlja *Zaključak*, u kojem se prezentira sumarni pre-

gled pitanja razmatranih u zborniku i daje kratak osvrt na rezultate dosadašnjih istraživanja odnosa građanskog društva sa državom, sa srednjom klasom, građanskog društva kao „trećeg sektora” koji podrazumeva sferu građanske nezavisnosti u njenim različitim (prvenstveno nepolitičkim) pojavama. Društveni život se uslovno deli na tri sfere: ekonomsku (finansijsku i nefinansijsku) delatnost, državno funkcionisanje shvaćeno pre svega kao državni aparat i navedeni „treći sektor”.

Problemi koje je otvorio ovaj zbornik svedoče o tome koliko se ova oblast nalazila van

istraživačkog polja naučnika sa područja sociologije, politikologije, istorije. Delo pokazuje ne samo početne rezultate u proučavanju građanskog društva već i osnovne puteve u sagledavanju njegovog razvoja. Jedan od tih puteva može biti organizovano multidisciplinarno istraživanje i stvaranje timova čime bi se postiglo sveobuhvatno viđenje građanskog društva kako u sadašnjosti, tako i u prošlosti. Ti načini mogu da budu i podsticaji proučavanju građanskog društva u Jugoslaviji.

Nataša Milićević

HRONIKA

AKTIVNOSTI SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU (januar–jul 2000)

Tribina

U okviru redovne tribine Instituta za savremenu istoriju, sredom u 12 časova, održana su sledeća predavanja:

1. dr Kosta Nikolić, *Neobjavljeni rukopis Danila Gregovića - novi prilog proučavanju 27. marta 1941. godine*, 26. januara 2000;
2. *Velika Albanija - nekada i danas*, uvodna saopštenja podneli su dr Đorđe Borozan, dr Ljubodrag Dimić, dr Nikola Žutić, dr Momčilo Pavlović, dr Đoko Tripković i dr Mile Bjelajac, 23. februara 2000;
3. mr Bojan B. Dimitrijević, *Jedan pogled na NATO - srpski rat 1999*, 5. aprila 2000;
4. prof. dr Nikola Popović, *Jugoslavija na raskršću – istorijsko iskustvo i perspektive*, 26. aprila 2000;
5. prof. dr Darko Tanasković, *Neoosmanizam u Turskoj*, 31. maja 2000;
6. mr Milan Koljanin, *Film i holokaust*, 21. juna 2000.

Tribine su imale zapaženu posetu. O predavanjima javnost je redovno obaveštavana tekstovima Radovana Kovačevića u „Politici”.

Naučni skupovi

1. U Ljubljani je od 8. do 9. maja 2000. održan međunarodni naučni skup *Jugoslavija u hladnom ratu*. Na skupu su učestvovali, pored istoričara iz Srbije, istoričari iz Makedonije, Hrvatske, Slovenije, Rusije, Austrije i Kanade. Podneto je tridesetak referata koji su se odnosili na hladni rat i međunarodne prilike u Evropi, a posebno na zbivanja na prostoru bivše Jugoslavije u periodu 1945-1955.

Na ovom naučnom skupu su učestvovali i saradnici Instituta za savremenu istoriju dr Dragan Bogetic, sa temom *Ekonomski i vojni pomoći Zapada Jugoslaviji*, i dr Đoko Tripković, sa temom *Jugoslovenska spoljna politika 1953-1956*.

2. U Banjaluci je od 8. do 10. maja 2000. održana druga međunarodna konferencija pod nazivom *Jasenovac-sistem hrvatskih ustaških logora genocida*. Prva međunarodna konferencija održana je od 29. do 31. oktobra 1977. u Njujorku na Kingsborough Community College, City University of New York pod imenom *Koncentracioni logori Jasenovac-Dark Secret of the Holocaust 1941-1945. in former Yugoslavia*. Saopštenja sa oba skupa biće zajedno objavljena.

Skupu je prethodilo otvaranje izložbe *Bili su samo djeca grobnica 19.432 devojčice i dječaka* i promocija dveju knjiga: *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima* Jovana Markovića i reprint sa prevodom na engleski jezik publikacije *Zločini u logoru Jasenovac – izveštaj Zemaljske komisije Hrvatske* objavljene 1946. godine. Na skupu je učestvovao veći broj istoričara iz SR Jugoslavije, zatim iz SAD, Republike Srpske, Italije i Hrvatske. Podneto je 37 saopštenja. U radu konferencije svojim saopštenjima učestvovali su saradnici Instituta za savremenu istoriju dr Venceslav Glišić, dr Nikola Žutić i mr Milan Koljanin.

3. U Pečuju (Mađarska) održan je 11-14. maja 2000. naučni skup *Dijalog srpskih i hrvatskih istoričara*. Ovo je treći skup sa tim nazivom, a prethodni su održani u novembru 1998. i novembru 1999. U posebnim naučnim radionicama razmatrane su sledeće teme:

- Katolička i Pravoslavna crkva u totalitarnim režimima u Hrvatskoj i Srbiji u 20. veku;
- Ljudski gubici Hrvatske i Srbije u 20. veku;
- Procesi modernizacije u Srbiji i Hrvatskoj u 19. i 20. veku;
- Demokratija, republikanizam, nacionalizam: uticaj modernih ideologija na Kraljevinu SHS, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju;
- Manjine u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata;
- Stvaranje etničkih i nacionalnih identiteta u južnoslovenskom prostoru iz istorijske perspektive.

Na skupu je učestvovalo 20 istoričara iz Srbije i 15 iz Hrvatske. Objavljanje dva zbornika radova sa prethodnih skupova propatilo je održavanje ovog naučnog skupa. Iz Instituta za savremenu istoriju u radu skupa učestvovali su i podneli saopštenje dr Đorđe Borozan, dr Nikola Žutić, mr Ranka Gašić, mr Bojan Dimitrijević i Maja Miljković - Đurović.

4. U Beogradu je 15. i 16. maja povodom stogodišnjice Arhiva Srbije održan međunarodni naučni skup. U radu skupa učestvovali su i podneli saopštenja saradnici ISI-a, prof. dr Nikola Popović i dr Nikola Žutić.

5. U Beogradu je 24. i 25. maja, u organizaciji Instituta za međunarodnu politiku i privredu, održan naučni skup *Jugoslavija i svet*. Na ovom skupu prof. dr Nikola Popović podneo je saopštenje *Da li je hladni rat završen 1989?*

Predavanja

1. Dr Predrag J. Marković, *Nacionalni identitet u ogledalu ličnih imena*, 22. januar 2000, Beč, Institut za jugoistočnu Evropu, u okviru skupa „Detinjstvo na Balkanu”
2. Dr Predrag J. Marković, *Teorijski stereotipovi u zapadnim naukama o raspadu Jugoslavije* 22 mart 2000 University of Derby, Velika Britanija
3. Prof. dr Nikola Popović, *Terminologija dokumenata i nastava istorije*, 8. april 2000. Požarevac, predavanje Aktivu istoričara Braničevskog okruga
4. Dr Đ. Borozan, *Albanci u Jugoslaviji 1945-1991*, 20. april 2000. Beograd, predavanje održano na tribini Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije *Susreti sa naukom*
5. Dr Predrag J. Marković, *Jugoslovenstvo i istoriografija*, 8. maj 2000, Firenca Evropski univerzitet-Firenca, u okviru skupa „Ideologija i istoriografija”
6. Dr Momčilo Pavlović, *Rotarijanci – društvena elita*, 10. maj 2000, Beograd
7. Dr Đorđe Borozan, *Albansko pitanje u 20. vijeku*, 3. jul 2000. Podgorica, predavanje održano u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti
- 8) Dr Predrag J. Marković, *Berlin - Beograd 1968. godine, poređenje studentskih pokreta*, 4. juli 2000, Lajpcig, Univerzitet Lajpcig, katedra za evropsku istoriju.

Promocije

1. Knjiga dr Koste Nikolića *Istorijski ravnogorskog pokreta I - III*, Beograd 1999, promovisana u Jagodini 18. I 2000, Novom Beogradu 15. II 2000, Bijeljini 29. II 2000, Banja Luci 1. III 2000 i Trebinju 1. IV 2000. Na promocijama su govorili: dr Predrag Marković, mr Nebojša Popović i mr Bojan Dimitrijević.
2. U Aranđelovcu 13. II i 19. V 2000. dr Milan Vesović govorio je na promociji knjige: Boško Simić, *Aleksa i Dragan Todorović, U ogledalu štampe*
3. U Beogradu 29. V i 22. VI 2000. prof. dr Nikola Popović učestvovao u promociji knjige: Đorđe Radenković, *Pašić i Jugoslavija i Vladimir Stojančević, Srpski ratni dobrovoljci*.
4. U Banja Luci 7. V 2000. mr Milan Koljanin promovisao knjigu Jovana Markovića *Objavljeni izvori i literatura o Jasenovačkim logorima*.

IN MEMORIAM

PETAR KAČAVENDA
(1932 - 2000)

Iznenadnom smrću Petra Kačavende, 2. maja 2000, Institut za savremenu istoriju u Beogradu ostao je bez još jednog svog istaknutog radnika i dugogodišnjeg direktora, a jugoslovenska istoriografija i društvo bez vrednog poslenika.

Petar Kačavenda je u život zakoračio 9. avgusta 1932. u Kupiniku (Banat), u radničko-zemljoradničkoj porodici kolonista iz Bosanske Krajine, iz koje je poneo radinost i čestitost. Gimnaziju je završio u Vršcu (1953), a Filozofski fakultet na Beogradskom univerzitetu (1957), gde je magistrirao (1966) i doktorirao (1972).

Iako je u porodici bio vaspitan u duhu negovanja nacionalne tradicije, on se još kao srednjoškolac opredelio za komunističke ideje. Pripadao je generaciji posleratnih mladih skojevaca koji su sve vere zamenili verom u čoveka i srećno čovečanstvo, generaciji kojoj su revolucija i socijalizam bile osnovne vrednosti i mera svih drugih vrednosti.

Po završenom fakultetu, kao istaknuti omladinski i studentski aktivista, mogao se zaposliti kao društveno-politički radnik, što je tada bilo profitabilno, ali on je odabrao svoju struku i težak posao naučnoistraživačkog radnika, povodeći se možda za onim - „Pisati znači živeti” (Montenj) i „Reč ima moć” (Niće).

Čitav svoj radni vek proveo je u Institutu za izučavanje radničkog pokreta, kasnije Institutu za savremenu istoriju, gde je prošao kroz sva naučna zvanja od asistenta do naučnog savetnika, a od 1982. do 2000. godine bio je direktor Instituta.

Njegovi prvi naučnoistraživački radovi – *Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942* (1965); *Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942.* (1966); *Razvoj i aktivnost narodne vlasti na velikoj slobodnoj teritoriji Jugoslavije u drugoj polovini 1942* (1968) – pokazuju da se opredelio za izučavanje Drugog svetskog rata i na jugoslovenskim prostorima i to kako njegove oslobođilačke, revolucionarne, tako i kontrarevolucionarne komponente.

Napisao je oko 100 naučnih radova, od čega šest knjiga. Mnogi njegovi radovi, objavljeni u raznim časopisima i publikacijama, predstavljaju vrsne priloge spoznavanju „složenog bića istorije” i predstavljaju kamenčice u mozaiku istorije naše nedavne prošlosti. Navodimo neke: *Iz aktivnosti jugoslovenske izbegličke vlasti u Londonu u borbi protiv NOP-a u proleće 1942* (1970); *KPJ organizator i rukovodilac oružanog ustanka naroda Jugoslavije 1941* (1981); *Borba za prodiranje istine o NOP-u u svetu* (1979); *AVNOJ i razvoj revolucionarne narodne vlasti* (1983); *Sile antifašističke koalicije i Jugoslavija 1941-1945* (1983); *Uloga subjektivnih snaga u revolucionarnim promenama i razvoju socijalističke demokratije* (1988).

Njegovi najvažniji radovi su monografije: *SKOJ i omladina u narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941-1945* (1975); *SKOJ i*

omladina u ratu i revoluciji (1978); *SKOJ 1941-1948* (1979); *Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije 1941-1943* (1985); *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945* (1991).

Godine 1998. zajedno sa dr Nikolom Živkovićem objavio je zbornik dokumenta, sa studijskim predgovorom, pod nazivom *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, izabrani dokumenti*, koji predstavlja dragocen prilog boljem saznavanju genocida nad srpskim narodom u NDH.

Analiza bibliografije radova P. Kačavende svedoči da je u tom ukupnom delu sažet veliki istraživački rad i rezultat.

P. Kačavenda je bio odlučan pobornik shvatanja da Institut svojim radovima, svojim časopisom „Istorija 20. veka“ i edicijom monografija treba argumentovano da suprotstavlja: politikanstvu - stručnost, ideologiji - naučnost, neznanju-znanje, i tome je i kao naučni radnik i kao direktor pružao doprinos.

Kao dugogodišnji direktor Instituta zalagao se za podmlađivanje i naučno osposobljavanje kadrova, radio na organizovanju i održavanju naučnih skupova i tribina, bio urednik institutskih edicija, član mnogih redakcija, recenzent i promotor mnogih knjiga, aktivno učestvovao na mnogim naučnim skupovima, kako u zemlji tako i u inostranstvu (SSSR, Poljska, SAD, Bugarska). Zalagao se za razvijanje i unapređivanje međunarodne saradnje Instituta koja je ostvarena (pogotovo do 1992) sa institutima iz Sovjetskog Saveza (Rusija), Veleike Britanije, Italije, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Sjedinjenih Američkih Država i drugih zemalja. Plod te saradnje je više okruglih stolova i naučnih konferencija i objavljivanje zbornika naučnih radova i istorijske građe, kako u Jugoslaviji tako i u tim zemljama.

Bio je čovek tolerancije, razumevanja, dijaloga, mudrosti i velikog znanja, ali i sumnji, koji je stalno tragač za istinom o svetu u kome živimo, o nama samima. Bio je optimista, smatrao je da je život sam po sebi razlog za radovanje, i da oni koji životu daju sve smrti ne ostavljaju ništa. On nije znao za dualizam između idealja i života, nikada nije priznavao bezizlaznost situacije, verovao je u svoje saradnike, ali i u sebe i sveobuhvatni društveni napredak. Uvek je bio okrenut budućnosti, koju je video u istinskoj simbiozi prošlosti i sadašnjosti. Rad je poistovjećivao sa smislom ljudskog života i postojanja, smatrao je da život nema neograničenu cenu, već da ona u dubokoj vezi sa dostojanstvom čoveka i sveta u kome živimo.

Petar Kačavenda je bolno doživeo razbijanje SFRJ, koje je bilo rezultat geopolitičkih i strateških interesa Zapada, ali i civilizacijske nezrelosti njenih naroda. Ostao je dosledan svojim mladalačkim, levičarskim idealima verujući da će nada u socijalizam ponovo dobiti mogućnost novog uzleta.

Bio je duboko pogoden tragedijom koju je Srbiji naneo svojim varvarskim bombardovanjem NATO pakt u proleće 1999. i zamišljen i zabrinut za rešavanje kosovske, jugoslovenske krize. Bio je pobornik shvatanja da kao država i kao narod na pragu 21. veka moramo preispitati skoro sve – demografsko stanje, ekonomske potencijale, prirodne resurse, politički sistem, nacionalnu svest, navike, moralne vrednosti, da moramo još bolje spoznati ne samo prošlost već, pre svega, sadašnjost i formirati novu samosvest o budućnosti. Do svog poslednjeg dana, a on je bio neočekivan, iznenadan, bio je odan Institutu i svom životnom opredeljenju – istoriji, zagledan u prošlost, a zabrinut za sadašnjost i budućnost.

Miroslav Vasić

BIBLIOGRAFIJA¹

I. MONOGRAFIJE

1. *Omladinski pokret Jugoslavije 1919-1969*, Beograd 1969, str. 403 (koautor) Skraćeno izdanje: *The Yugoslav Jouth 1919-1969*, Beograd 1969, str. 202
2. *SKOJ i omladina u narodnooslobodilačkoj vojski i partizanskim odredima 1941-1945. godine*, Beograd 1975, str. 432
3. *SKOJ i omladina u ratu i revoluciji*, Beograd 1978, str. 150
4. *SKOJ 1941-1948*, Beograd 1979, str. 105
5. *Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije 1942-1945*, Beograd 1985, str. 246
6. *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 1991, str. 220

II. ISTORIJSKI IZVORI

1. *Veljko Vlahović o omladini*, Beograd 1980, str. 153 (priredili P. Kačavenda i M. Vasić)
2. *Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a (1941-1948)*, Beograd, 1984 str. VIII + 363
3. *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, –izabrana dokumenta, Beograd 1998, str. 396 (priredili P. Kačavenda i N. Živković)

III. PROJEKTI

1. *Omladinski revolucionarni pokret u Jugoslaviji*, „Ideje” 3-4, Beograd 1979, str. 175-189 (u koautorstvu sa M. Vesovićem, S. Cvetkovićem i Z. Stanišićem)
2. *Projekat Istorije Saveza komunista Jugoslavije*, „Socijalizam” 7-8, Beograd 1978, str. 89-211, (u redakciji sa S. Cvetkovićem, S. Đurović, B. Šilje-govićem, Đ. Momčilovićem i Z. Stanišićem)
3. *Projekat Istorije Saveza komunista Jugoslavije* (drugi deo), „Socijalizam” 7-8, Beograd 1978, str. 107-151 (sa S. Cvetkovićem, S. Đurović i Z. Stanišićem)

IV. ČLANCI I RASPRAVE

1. *Sednica Politbiroa CK SKJ 31. avgusta 1941. u Beogradu*, „Godišnjak grada Beograda”, VIII, Beograd 1961, str. 141-149
2. *Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine*, „Istorijska radničkog pokreta”, zbornik radova, 1, Beograd 1965, str. 257-332
3. *Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. godine*, „Vojnoistorijski glasnik”, Beograd 1966, 5, str. 37-67.
4. *Razvoj i aktivnost narodne vlasti na velikoj slobodnoj teritoriji Jugoslavije u drugoj polovini 1942.*, „Istorijska radničkog pokreta”, zbornik radova, Beograd 1968, 5, str. 341-433.

¹ Ovom bibliografijom nisu obuhvaćeni radovi u listovima, revijama, inostranim časopisima i emisijama radija i TV.

5. *Uloga SKOJ-a u NOR i revoluciji. „Društvo - revolucija - omladina”*, Zagreb 1969, str. 17-28.
6. *Iz aktivnosti jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu u borbi protiv NOP-a počeće 1942. „Jugoslovenski časopis”*, Beograd 1970, 1-2, str. 141-148
7. *Omladina Hrvatske u NOV-i POJ*. U: „Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941-1948”, zbornik radova, Zagreb 1972, str. 87-95
8. *Osnivanje srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza 1941. godine*. „Istorijski glasnik”, Beograd 1972, 2, str. 89-100
9. *Osnivanje USAOJ-a. „Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1935-1945*, zbornik radova, Beograd, Bihać, 1972, str. 199-210
10. *Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića (1942)*, „Prilozi”, Sarajevo 1972, 8, str. 257-270
11. *SKOJ Dalmacije u ustanku 1941*, „Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije”, Split 1972, 2, str. 203-210
12. *Omladina Bosne i Hercegovine u oružanom ustanku 1941. godine*. U: „1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine”, naučni skup, Sarajevo 1973, str. 172-179
13. *Stvaranje Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine. „AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942-1943”*, materijali sa naučnog skupa, Beograd 1974, str. 21-31
14. *Omladina Dalmacije u NOP-u 1943*, „Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije”, Split 1975, 3, str. 93-113.
15. *Uloga SKOJ-a iz jedinica narodnooslobodilačke vojske u razvitku i aktivnosti omladinskih organizacija na terenu 1941-1945*, „Istorijski zapisi”, Titograd 1975, 2, str. 237-251
16. *Omladinski pokret na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1945, „Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji”*, zbornik, Varaždin - Zagreb, 1976, str. 705-723
17. *SKOJ leskovačkog okruga u NOP odredima 1941. godine*, „Leskovački zbornik”, 1976, XVI, str. 155-162
18. *Prilog o privrednoj aktivnosti na većem delu oslobođenog teritorija tokom jeseni 1942. godine*, „Acta historico-economica Jugoslaviae”, Zagreb 1977 IV, str. 121-138
19. *Savez komunističke omladine Jugoslavije 1937-1958*. „Tito - četrdeset godina na čelu SKJ”, Beograd 1977, str. 179-203
20. *Tito voda socijalističke revolucije*: U: „Na Titovom putu”, Beograd 1977, str. 31-41
21. *Stvaranje antifašističkih omladinskih saveza u 1941-1942*. U: „Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija”, II, Beograd 1978, str. 117-124
22. *Uloga SKOJ-a u stvaranju jedinstva omladine Beograda u borbi protiv okupatora 1941. godine*. U: „Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu 1920-1950”, Beograd 1979, str. 248-254
23. *Borba za prodiranje istine o NOP-u u svetu*. U: „Tito - Partija - Revolucija”, Beograd, Ljubljana 1979, str. 372-378
24. *Uloga i mesto USAOJ (NOJ) u obnovi zemlje*. U: „Revolucionarni omladinski pokret Jugoslavije”, Beograd 1979, str. 53-57

25. *Mladata generacija vo izgradbata na federalna Makedonija*, U: „Osnovanje i razvojot na Komunističkata partija na Makedonija”, II knjiga, Skopje 1980, str. 799-805
26. *Omladinski pokret u Vojvodini 1943*. U: „Vojvodina 1943”, Novi Sad 1980, str. 199-109
27. *Učastie nemeckoj nacionalnoj grupi v Jugoslavii v hozjajstvenno-voenoj službe Tretjego rejha*. „*Studia historiae oeconomiae*”, volume 14, 1979, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznan 1980, str. 65-75
28. *KPJ organizator i rukovodilac oružanog ustanka naroda Jugoslavije 1941*. „*Užički zbornik*”, 1981, 10, str. 83-100
29. *Savez komunističke omladine u Vojvodini od oktobra 1944. do maja 1945*, U: „*Omladina Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945*”, Novi Sad 1981, str. 383-393
30. *SKOJ i omladina sa terena OK Leskovac u ustanku 1941*. „*Leskovački zbornik 1982*”, XXII, str. 25-27
31. *Savez komunističke omladine u NOR-u i revoluciji*. U: „*Revolucionarni omladinski pokret Jugoslavije 1919-1979*”, zbornik radova, Beograd 1982, str. 15-20
32. *AVNOJ i razvoj revolucionarne narodne vlasti*. U: „*Aktuelna '42*”, zbornik referata i saopšćenja, Zagreb 1983, str. 12-18
33. *Dimitrije Tucović u jugoslovenskom radničkom pokretu*. U: „*Dimitrije Tucović i radnički pokret Srbije*”, Titovo Užice-Beograd 1982, str. 477-493
34. *Ivančići i Srednje u politici i strategiji KPJ*. U: „*Pokrajinsko savetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu*” (Ivančići 7. i 8. januar 1942), Sarajevo, Beograd 1983 str. 211-214
35. *Omladina i revolucionarna narodna vlast u svetu radova Edvarda Kardelja*. U: „*Od narodnooslobodilačkih odbora do komune*”, zbornik saopštenja i diskusija, Titovo Užice, 1983, str. 197-202
36. *Omladinski pokret u Istri 1943*, „*Partizanski memorijal*”, XII, Pazin 1982, str. 91-96
37. *Sile antifašističke koalicije i Jugoslavija 1941-1945*, „*Užički zbornik*”, 12, Titovo Užice 1983, str. 209-220
38. *Učeše Petra Radovanovića, rudarskog radnika u radu Radničke komore Srbije*. U: „*Petar Radovanović - život, rad i vreme*”, Zaječar 1983, str. 102-106
39. *Filip Filipović i Dimitrije Tucović*. U: „*Filip Filipović revolucionarna misao i delo*”, Beograd 1983, str. 85-89
40. *Vzaemnite odnosi na makedonskoto rabotničkoto dviženje so rabotničkoto dviženje na jugoslovenskite zemlji do 1912. godine*. U: „*Prilozi za Ilinden 1979*”, III, Skopje 1983, str. 153-166
41. *Beograd u ratu i revoluciji 1942-1943*. U: „*Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945*”, knj. 2. Beograd 1984, str. 739
42. *Kulturno-prosvetni rad mladih u oružanim snagama revolucije*. U: „*Kultura u NOR-u i re-voluciji*”, Skoplje 1984, str. 511-524
43. *Hrvatski i srpski socijaldemokrati u borbu protiv nacionalzma i šovinizma*. U: „*Radovan Dragović, život i rad*”, Beograd 1984
44. *Veze radničkog pokreta Bosne i Hercegovine sa radničkim pokretima u jugoslovenskim zemljama*. U: „*Istorija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine*”, Sarajevo, 1984

45. Saradnja Dragiša Lapčevića sa radničkim pokretima u jugoslovenskim zemljama od 1914. godine. U: „Dragiša Lapčević u radničkom pokretu Srbije”, Titovo Užice 1984, str. 369-380
46. Predgovor: *Pobeda istorijske istine i humanističke hrabrosti*. U: „Čalić Eduard: Hitlerova provokacija - paljenje Reichstaga”, Beograd 1986, str. 5-8
47. Predgovor: U: *Moša Pijade, Zbornik referata*, Beograd 1987, str. 5-6
48. *Razvoj istoriografije savremene istorije*: U: „Metodologija savremene istorije”, zbornik radova, Beograd 1987, str. 11-13
49. *Omladina i socijalistička revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, zbornik radova, Beograd 1987
50. *Rol' sub' ektivnyh sil v revolucionnyh izmenenijah i razvivii socijalisticeskoy demokratii*. U: „Itogi vtoroj mirovoj vojny i social'nye revolucionnye preobrazovaniya v mire”, Moskva 1988, str. 32-36
51. *Borba SKOJ-a u okupiranim gradovima jugoistočne Srbije*, „Leskovački zbornik”, XXX, Leskovac 1990, str. 19-22
51. *1941. godina u jugoslovenskoj istoriografiji*, „Istorija 20. veka”, 1-2, Beograd 1991, str. 167-170
53. *Sporazum u Muki avgusta 1943. godine*, „Istorija 20. veka”, 1-2, Beograd 1991, str. 180-184
54. *Novi projekat stradanja srpskog, crnogorskog i jevrejskog naroda*, „Ratni zločini genocida 1991-1992”, SANU, Beograd 1993, str. 489-493
55. *Zločini nemačke okupacione vojske i folksdojčera nad Srbima u Banatu 1941-1944*, „Istorija 20. veka”, Beograd 1994, str. 91-99
56. *Neki aspekti delatnosti kvislinga u Srbiji 1941-1944. godine*, „Leskovački zbornik”, 34, Leskovac 1994, str. 5-6
57. *Efekti savezničkog bombardovanja komunikacija u gradovima u Srbiji, početkom septembra 1994. godine*, „Leskovački zbornik”, 35, Leskovac 1995, str. 137-141
58. *Partizansko-četnički odnosi u jesen 1941. godine*, Užice 1996, str. 46-49
59. Predgovor Jovan Radovanović: „*Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata*”, Beograd 1996, str. 5-9
60. Predgovor, *Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*, zbornik radova, Beograd 1996, str. 5-9
61. Uvodna reč na naučnom skupu, *Balkan posle Drugog svetskog rata - The Balkans after the Second World War*, Beograd 1996, str. 6-8.
62. *Omladina Srbije i Crne Gore u ustanku protiv okupatora 1941. godine*, „Značaj jugoslovenske 1941. u borbi protiv fašizma”, Beograd 1997, str. 15-41
63. *Internacionalizam jugoslovenske omladine u Drugom svetskom ratu*, „Doprinos NOR-a Jugoslavije pobedi nad fašizmom”, zbornik radova 1, Beograd 1997, str. 290-293
64. Četrdeset godina Instituta za savremenu istoriju, „Istorija 20. veka”, 2/98, Beograd 1998, str. 9-16
65. Predgovor, dr Slavoljub Cvetković: „*Jugoslavija 1939-1941*”, Beograd 1999, str. 5-9

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Nikola B. Popović, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj:
451-03-941/94-02 od 30. 06. 1994. godine, ne plaća se porez na promet

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA 1918–1998.

Zbornik radova sa naučnog skupa

JUGOSLOVENSKO–SOVJETSKI SUKOB 1948.

Zbornik radova sa naučnog skupa

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Zbornik radova sa naučnog skupa

Gojko Škoro

**GENOCIDE OVER THE SERBS IN THE INDEPENDENT
STATE OF CROATIA**

Ljubomir Petrović

**JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I DRUŠTVO
U PERIODICI 1920–1941.**

Dr Nikola Živković

Dr Petar Kačavenda

SRBI U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 1941–1945.

Izabrana dokumenta

Milija Stanišić

**STRATEGIJSKE VERTIKALE NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA JUGOSLAVIJE 1941–1945.**

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,

Beograd, Trg Nikole Pašića 11 ili telefonom/faksom 3234-517